YAZ 2000 85

Toplum ve Bilim

MÜHENDİSLER: PRATİK VE İDEOLOJİ

Türkiye'de mühendis ve mimarların sınıfları ve ideolojileri	A. H. Köse - A. Öncü
Dünyada teknolojik değişim ve mühendisler	Hacer Ansal
Mühendis, 1975 -2000	Ali Artun
Teknik emekgücünün sınıfsal profili	Tülin Öngen
Tasarımın ayrışan yolları	Erhan Acar
Türkiye'de orman ve ziraat mühendisleri	Yücel Çağlar
Genetik mühendisliği, yoksulluk ve gıda sorunu	Zülküf Aydın
İşadamı-devlet ilişkileri perspektifinden MÜSİAD	A. Uğur - H. Alkan
Türk kimliği yaratmada çevirilerin yerelleştirilmesi	Özlem Berk

M. GÜMRÜKÇÜOĞLU, A. HATMAN, U. AZAK, E. ÖZYÜREK - D. KOĞACIOĞLU

Toplum ve Bilim

85 YAZ 2000

Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü
Türkiye'de mühendis-mimarlar: Ekonomik sınıf konumları ve ideolojik oluşumları 8

Hacer Ansal
Dünyada teknolojik değişim ve mühendisler 36

Ali Artun
Mühendis, 1975-2000 47

Tülin Öngen
Teknik emekgücünün sınıfsal profili 60

Erhan Acar
Tasarımın ayrışan yolları: Mimar-mühendisten mimar ve mühendise 77

Yücel Çağlar
Türkiye'de toprakların ve ormanların *mühendisleri* üzerine 90

Zülküf Aydın
Genetik mühendisliği, azgelişmiş ülkelerde yoksulluk ve gıda sorunu 108

Aydın Uğur ve Haluk Alkan
Türkiye'de işadamı-devlet ilişkileri perspektifinden MÜSİAD 133

Özlem Berk
Bir Türk kimliği yaratmada Tercüme Bürosu ve kültür politikaları: Çevirilerin yerelleştirilmesi 156

İLETİŞİ / DEĞİNİ

Murat Gümrükçüoğlu: **Mühendisler ve mühendislik ideolojisi** 172

Aziz Hatman: **Mühendisler ve sendikalar** 177

Umut Azak: **Almanya ve Türkiye'de Ulusal Kimliğin ve Devletin Dönüşümü Konferansı üzerine** 186

Esra Özyürek ve Dicle Koğacıoğlu: **XI. Uluslararası Sözlü Tarih Toplantısı** 191

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 193

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Bülent Peker
Erol Taymaz • Meyda Yeğenoğlu

YAYIN SEKRETERİ
Asena Günal

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

85. SAYI EDİTÖRLERİ
Ahmet Haşim Köse • Ahmet Öncü

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Özlem Özkal • Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas - Hasan Deniz

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

KAPAK VE İÇ BASKI
Sena Ofset

CİLT
Uğur Mücellit

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 64/11
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 312.425 36 00 • 312.425 20 71
Fax: 312.425 18 15

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr.

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yeralmaktadır.

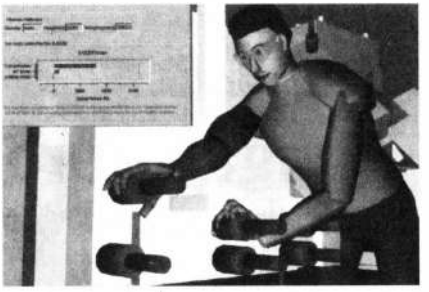

KAPAK: Fatoş Gencosman
KAPAKTAKİ FOTOĞRAF: *Mechanical Engineering* dergisinin 121. sayısından alınan bir mühendislik animasyonu modeli.

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Tosun Arıcanlı / Korkut Boratav
Ayşe Buğra / Reşit Canbeyli
Ümit Sakallıoğlu / Alain Duben
Atila Eralp / Selçuk Esenbel
Sureia Faroqhi / Nilüfer Göle
Ümit Hassan / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Reşat Kasaba / Ferda Keskin
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
H. Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
İsenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zafer Yenal
Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Mühendisleri sorun edinmek, her şeyden önce mühendisliği ve bu anlamda *tekniği* sorun edinmektir. Tekniğin ne olduğu sorusuna verilen yanıtlar, çoğu zaman tekniği araçsal veya antropolojik bir içerikte tanımlayarak onu, ya verili bir amaç için bir araç ya da insanın maddi üretim etkinliğinin kendisi olarak görür. Bu tanımlama tarzları, tekniği hep kendi dışındaki bir şeyle ilişkili olarak ortaya koyar. Bu yaklaşımda yanıtlanmayan, araçsal olanın ya da üretim etkinliğinin kendisinin ne olduğudur. Heidegger'in tekniği, "gizi-açmanın bir tarzı" olarak tanımlaması bu soruyu yanıtlamaya yönelir. Bir uygarlık tasarımı olarak modernitenin gizi-açmayı, yani hakikati, modern teknolojinin açılımlarından okuma girişimlerinin tarihi neredeyse sosyolojinin tarihi kadar eskidir. Saint-Simon ile başlayan bu arayışın ilk evresinde, bilim ve teknoloji yeni bir insanlık oluşumunun yaratıcı kaynağı olarak sembolize edilir. Sanayi teknolojisinde ifadesini bulan bu oluşum, sadece ekonomik eylemin doğasında köklü bir dönüşümü zorlayan bir varoluş olarak görülmez. Toplumsal örgütlenmenin siyasal ve kültürel düzeylerinde de etkili olacak yeni bir tin, bir duruş ya da kavrayış şeklinde değerlendirilir. Kapitalist toplumsal işbölümünün henüz derinleşmediği bu aşamada, girişimci kapitalist ile bilimci/teknikçi, *sanayici* kimliğinde soyut bir öznelik kazanır ve embriyonik haldeki burjuva toplumunun yönetici seçkini olarak belirir. August Comte bu tür bir eğilimin daha baskın olduğu bir dönemde yaşanılan dönüşümü sadece yeni bir çağın, *pozitif* bilim çağının, başlangıcı olarak tanımlamakla kalmaz, fizik yasalarını toplumsal yasalara indirger. Toplum artık *statik* ve *dinamiğin* tek ve değişmez yasalarına tabi olarak algılanır.

Sanayi sermayesinin finans sermayesine dönüştüğü ve böylece finans sektörünün endüstriyel etkinlikler üzerinde tahakküm kurduğu, paranın "hayalî" bir gerçeklik kazandığı bir dünyada Veblen, bilimi ve teknolojiyi kullanarak paradan para

kazanan fakat aynı zamanda toplumsal refahı sabote eden *işadamlarına* ve onların uğraşsızlık/servet ideolojisine savaş açar. Ona göre, her şeyden önce bir inanç ve bilgi sistemi olan teknolojik bakış açısı, işadamlarının iktidarının yaşanan bunalımların ana nedeni olduğunu ortaya çıkarabilecek bir konumdadır. Bu bakış açısına sahip olan teknisyenler topluluğu, yani mühendisler, üretken toplumsal güçlerin önderi konumunda işadamlarının karşısına er ya da geç çıkacaklardır. 1960'ların sonuna kadar beklenen karşı çıkış gerçekleşmez ve teknolojik bakış açısı varolan siyasal düzenlemelerin bir alternatifi olmaktan çok, Taylorizmin ve Fordizmin söylemleriyle, bu düzenlemelerin ürettiği iktidar ilişkilerini gizlemenin bir aracı görünümüne bürünür. 1968 ile birlikte, teknisyenler modern sanayi uygarlığının "gizini açmaya" yönelirler. Bu tarihlerde Mallet ve Gorz türünden aydınlar mühendislere "yeni işçi sınıfı" kimliğini atfederek, onlara kapitalist toplumsal ilişkilerin gizlediği *şeyleşmeye* son verecek olan devrimci bir rol yükler. Ama devrim gerçekleşmez.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde sermayeler-arası rekabet dünya piyasalarının tümüne yayılarak derinleşir. Bu, bir yanıyla üretim süreçlerinin sürekli olarak rasyonelleştirilmesine ve buna koşut olarak teknisyenlerin büyük bir çoğunluğunun vasıfsızlaştırılmasına yol açar. Diğer yandan da bilim ve teknoloji giderek daha büyük sermaye yatırımlarını öngören girişimler içinde dar bir uzmanlar azınlığının tekelinde toplanmaya başlar. Bir başka deyişle "yeni işçi sınıfı" bir taraftan işçileşirken, diğer bir taraftan da küçük bir uzmanlar topluluğu kapitalist işletmelerin hegemonyasına eklemlenmiş bağımlı bir aktöre dönüşür. "Çarklarla" başlayan serüven "chiplerle" devam eder. Kitlesel üretim yerini esnek üretime bırakırken para, elektirifikasyona tabi olarak gerçeklikle bağlarını tümden koparır. Dünyanın tümü Kanadalı siyasal iktisatçı Gordon Laxer'ın yerinde bir deyişiyle bir *iş merkezi* halini alır. Kısacası yirminci yüzyılın sonunda, teknolojik gelişme sadece kürenin kendisini değil toplumsal gerçekliğin hemen tüm ögelerini ısıtmıştır. Herşeyin ısındığı bir kürede mühendisliğin ve mühendislerin konumunda ne tür dönüşümler yaşanmaktadır? Mühendislik ve mühendisler bu dönüşümleri nasıl karşılamaktadır? Türkiyeli mühendisler yirmibirinci yüzyıla nasıl bir toplumsal konum ve bilinçle girmektedir?

Toplum ve Bilim'in 85. sayısının editörleri, böylece özetledikleri bir sorun tanımından ve sorulardan hareketle, özel olarak mühendislik ve mühendisliğin koşullarındaki dönüşümler hakkında bilgilenmek amacıyla okunabileceği gibi, yeni dünyanın tasarımının "hakikati" hakkında ipuçları elde etmek için de okunabilecek yazılar derlediler.

1970'lerde Türkiye'de mühendislerin (belki hakikati üzerine değilse de!) gerçekliği üzerine kapsamlı bir araştırma yayımlamış olan Ali Artun'un makalesi, yirminci yüzyılın son çeyreğinde mühendislerin uğradığı dönüşümleri tartışıyor. Sözkonusu dönüşümleri Fordizmin kriziyle ilişkilendirerek inceleyen Artun, "Başka Mühendis" başlığı altında küreselleşen üretim sistemlerinin "informelleşme" ve "dijitalleşme" eğilimlerine bağlı olarak mühendislerin toplumsal rollerini derinden etkilediğini ileri sürüyor: Bilgi teknolojisinin tırmanışa geçmesiyle küresel bir

informel üretim topluluğu ortaya çıkmış ve mühendis bu topluluğun sayısız üyelerinden sadece birisi konumuna gelmiştir. Bu süreçte mühendis Fordist dünyadaki ayrıcalıklı konumunu yitirmeye başlayarak küreselleşmenin koşullandırdığı bir rekabete zorlanmaktadır. Artun'un yazısı veciz bir deyişle son buluyor: "Mühendisin kendi kurduğu iktidar önce onu teslim almıştır. Belki de mühendis baştan beri kendi sonunu hazırlamıştır." Hacer Ansal'ın yazısı, Artun'un yazısına benzer şekilde, son yıllarda mühendislerin deneyimledikleri dönüşümlerin nedenlerini aydınlatmayı amaçlıyor. Ansal dikkatini teknolojik değişimlere odaklayarak, mühendislerin kapitalist üretimdeki yerlerinde ve rollerinde önemli bir dönüşüm olup olmadığını sorguluyor. Bu bağlamda Ansal, yeni teknolojilerin sanıldığının aksine Taylorist emek süreciyle çelişik bir yapı sergilemediklerini, mühendislerin Fordist dönemde olduğu gibi "kârlılığın ve sermaye birikiminin gereklerine" uygun olarak istihdam edilmeye devam edildiklerini ileri sürüyor.

Ahmet H. Köse ve Ahmet Öncü'nün yazısı, Türkiye'deki mühendislerin nesnel/sınıfsal koşullarıyla öznel/ideolojik oluşumları arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışıyor. Yazarlar bu amaçla mühendislerin sınıf konumlarını belirlemeye yönelik analitik bir çerçeve sunuyorlar. Buradan hareketle, 1998 yılında gerçekleştirilen "Türkiye'de Mühendis-Mimar Kimliği ve Meslek Örgütlenmeleri Araştırması"nın konuyla ilgili veri tabanını kullanarak, Türkiye'deki mühendisleri ekonomik sınıf konumlarına dağıtıyorlar. Daha sonra bu sınıfların mesleki ideolojilerini, Frederick W. Taylor ve Thorstein Veblen'in yazılarından esinlenerek kuramsal olarak türettikleri mühendislik ideolojileriyle ilişkilendirerek belirlemeye çalışıyorlar. Köse ve Öncü'nün araştırması, Türkiye'deki mühendislerin büyük çoğunluğunun orta sınıf ve işçi sınıfı konumlarına dağılmakta olduğuna, öte yandan sahip oldukları ekonomik koşullar ve olanaklar itibariyle işçileşmiş ve yoksullaşmış bulunduklarına işaret ediyor. Bir başka deyişle, Türkiye'deki mühendisler yirmibirinci yüzyıla toplumsal konumlarında önemli bir gerilemeyi deneyimleyerek giriyorlar.

Sadece mühendisliğin değil genel olarak teknik uzmanlık mesleklerinin tabi olduğu değişimi proleterleşme süreci bağlamında tanımlayan, mühendislerin toplumsal varoluşlarını da emek hareketi ve sınıf mücadelesi içinde konumlanma istidatları itibarıyla yorumlayan "klasik"-Marksist bakış açısı, 1970'lerde hararetli tartışmalara yol açmıştı. Daha sonra bu tartışmanın, paradigmatik değişimlere bağlı olarak o kadar ilgi çekmez hale geldiğini gözledik. Elinizdeki sayıda yer alan iki yazı, bu bakış açısını hatırlatmaya çalışıyor. Sınıf kuramıyla ilgili çalışmalarıyla bilinen Tülin Öngen, "teknik emekgücünün sınıfsal konumu"nu kapitalizmdeki "asal" sınıf çelişkisi dışında ele almaya, ayrıştırmaya, kendine özgüleştirmeye dönük kuramsal yönelimlerle (Weberci, işlevselci, yapısalcı vb. etkiler) bir polemik yürütüyor. Mühendislerin profesyonalist, teknokratist, kariyerist, klientalist ideolojilere meyliyle ilgili eleştirisi de bu polemikle bağdaşıyor. Bu tartışmaya bir katkı da "sahadan" geliyor: İletişi/Değini bölümünde Aziz Hatman, mühendislere dönük sendikalaşma çalışmasının içinden konuşarak, proleterleşmenin güçlü emare-

leri olarak teknik emekgücünün 'düzleşmesine', üretim süreci üzerindeki denetiminin sıfırlanmasına dikkat çekiyor. Buna mukabil Murat Gümrükçüoğlu, Köse-Öncü çalışması ve Veblenci paradigma üzerine yaptığı yorumda, mühendislerin sınıf konumları ile ideolojik ve mesleki tutumları arasında deterministik bağlar kurmanın yanıltıcılığına dikkat çekmekte.

Erhan Acar'ın makalesi ise hem biçimiyle/kurgusuyla hem sorduğu sorularla, başka bir sorunsal kuruyor: Yapıyı tasarlayanla çözümleyen olarak mimarlar ve mühendislerin gelecekteki bütünlüğü veya ilişkisi nasıl olacak? "Mimarlar, mühendislik çözümlerini sağlayan bilgisayarlardan yararlanarak tasarımlarını mühendise başvurmadan mı çözecek, yoksa mühendisler, mimarı tasarımı yapan bilgisayarlarla mı işbirliği yapacak?" Acar'a göre "İbre, şimdilik ilk olasılığa daha yakın duruyor."

Daha "teknik" nitelikli verilerle ve sosyal teori okurunun uzak kaldığı bir alana dair yazan Yücel Çağlar'ın yazısı ise, bir yandan yerleşik "çevre" kavramını ve ideolojisini sorgulamasıyla, diğer yandan mühendislik rasyonalitesi ile "doğa" ilişkisini veya başka bir açıdan bakarsak mühendisliğin verili siyasal-toplumsal örgütlenmesinin tahripkâr irrasyonalitesine dikkat çekmesiyle önemli. Tabii, başlıbaşına, Türkiye'nin toprakları ve ormanları ile ilgili yaptığı muhasebeyle de!

Dosya, mühendisliğin kendisini veya anlamını sorgulamaktan ziyade onun yükselen ve "büyülü" bir branşı olan genetik mühendisliğini, neo-liberal yeni dünya düzeninin "hakikatini" göstermek için vesile eden bir yazıyla kapanıyor. Zülküf Aydın, günümüzde genetik mühendisliğinin geliştirilmesi ve kullanılması süreçlerini analiz ederek, yeni tarımsal teknolojilerin beklenildiğinin aksine dünyadaki açlığı ortadan kaldırmak yerine derinleştireceğini ileri sürüyor. Tarımsal üretimin giderek dünya tekellerinin elinde toplanmaya başladığına işaret eden yazar, önümüzdeki yıllarda kırsal kesimde marjinalleşmenin yoğunlaşacağı ve dolayısıyla bu kesimlerin yiyecek üretebilme olanaklarının daralarak gıda güvensizliğinin artacağı öngörüsünde bulunuyor.

Sayı konusunun kapsamı dışında yer alan iki makaleden de bahsedelim.

Aydın Uğur ve Haluk Alkan, gerek devlet-işadamları/sermaye ilişkileri açısından gerek politik İslâmcılıkla ilgili tartışmalar açısından faydalı bir alana, MÜSİAD'a bakıyorlar. MÜSİAD üyelerinin örgütsel konumlarını anlamlandırma biçimleri, "lobici davranışı"nın hususiyeti, siyasete ve özellikle devlete bakışları, bir sormacaya dayanarak yorumlanıyor.

Özlem Berk'in makalesi, Türk modernleşmesi/Batılılaşmasının, polemiksel, hicviyeci söylemlerde sıkça zikredilen bir merakına mercek tutuyor: Tercümecilik. 1923-1946 döneminde milli kimliğin kurulması sürecinde tercüme faaliyetinin nasıl örgütlendiğini, bu işe nasıl anlamlar yüklendiğini, edebi kanon içinde tercümenin yerini, çeviri kaynaklarının seçilme ölçütlerini sorguluyor. Bu sorgulama, erek edinilen "yüksek kültür"ü yerelleştirme, "edinme", "sahiplenme" yordamlarına ilişkin tasavvurlar hakkında birçok ipucu veriyor.

Umut Azak, Sabancı Üniversitesi'nde düzenlenen "Almanya ve Türkiye'de Ulusal Kimliğin ve Devletin Dönüşümü Konferansı"nı; Esra Özyürek ve Dicle Koğacıoğlu da Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen Uluslararası Sözlü Tarih Birliği'nin, geniş katılımıyla dikkat çeken 11. toplantısını yazdılar.

Toplum ve Bilim'in kısa ve orta vadeli sayı tasarılarını, iki sayıdır olduğu gibi, "Bu sayıda..."nın ardından gelen sayfamızda göreceksiniz. *Kitap Tanıtımı* bölümünü bu sayıda görememeniz istisnaidir - bu bölümü sosyal teoriyle/bilimlerle ilgili Türkçe'de yayımlanmış önemli kitaplara dikkat çeken kısa-öz yazılara da yer vererek, sürdüreceğiz.

G E L E C E K S A Y I L A R D A

86 GÜZ 2000

Türkiye'de İşgücü Piyasaları ve Emek Süreçleri

Türkiye'de işgücü piyasalarına ilişkin yerleşik kuramsal yaklaşımların eleştirisi... Bu alanda uluslararası eğilimlerle Türkiye'deki eğilimlerin yerel ve sektörel örnekler temelinde kıyaslanması... Üretim rejimleri ve bunun işçiler üzerindeki etkileri... Sendikacılığın krizinin bu bağlamda analizi...

87 KIŞ 2000/2001

Hukuk ve İnsan Hakları

Amaçlanan, insan hakları kuramını ağırlıkla hukuk teorisi bağlamında zenginleştirmek, bununla beraber hukuk ile insan hakları arasındaki kesişimleri sorunsallaştırmaktır. İnsan hakları felsefesini salt hukuksallaştırmayan, diğer yandan hukuk teorisini araçsal-teknik bir konuma yerleştirerek tüketmeyen yaklaşımlar nasıl geliştirilebilir?

88 BAHAR 2001

Yoksulluk

Yoksulluğun görünmezleş(tiril)mesine ve yerleşik kurumsal, "bilimsel" ve aynı zamanda sanatsal-kültürel ele alınışına dönük bir eleştirinin geliştirilmesi hedefleniyor. Bunun ötesinde, yoksulluğun yeni biçimlerini ve ayrımlaşmasını (kentli-köylü yoksulluğu vb.) inceleyen çalışmaların derlenmesi hedefleniyor. Yeni-popülizm biçimlerine de değinilebilir.

89 YAZ 2001

Köylülük

Köylülük olgusunun toplumsal, politik, iktisadî, kültürel ve tabii akademik gündemden nasıl kaybolduğunun sorgulanması gerekiyor. Bu yitişin muhtelif "görünümleri" bizatihî bir vâkıa olarak ele alınabilir. Dünyada kırsal yapılardaki değişim eğilimleri hülâsâ edilmeli. Ayrıca elbette Türkiye'de köy ve köylülük biçimlerinin tasvirine dönük çalışmalar derlenmeli.

90 GÜZ 2001

Tarihyazımı

Son yıllarda akademik popülerlik kazanan tarihçilik/tarihyazıcılık, kuramsal bir muhasebeyi hakediyor. İlk anda akla gelen bazı merak noktaları: Maduniyet Okulu'nun tarihyazımına açtığı ufuklar... Postmoderniteyle ilgili kuramların tarihyazımına etkisi... Sözlü tarihin verimleri... Annales Okulu, Hobsbawmgil tarih çalışmaları gibi, iki-üç kuşak usta yetiştirmiş devrimci etkiler yaratmış tarihçilik yaklaşımları...

91 KIŞ 2001/2002

Türkiye Politikası

Türkiye'de politika alanının, yerleşik kurumlarıyla (MGK'ndan partilere), terminolojisiyle, "düzeneği" ile, koordinat sistemiyle, güncel ilgilerin üstüne çıkabilen bir analize ihtiyacı var. Bu alanda "makro-kavramsal" uyarlamalarla tasvirî gücü bile sınırlı kalan monografilerin gideremediği açığa dikkat çekmeyi hedefleyen bir sayı tasarlanıyor.

Türkiye'de mühendis-mimarlar: Ekonomik sınıf konumları ve ideolojik oluşumları*

*Ahmet Haşim Köse** - Ahmet Öncü****

Teknik meslekler arasında önemli bir konumu temsil eden mühendislik mesleği, toplumun hakim üretim tarzını belirleyen üretim ilişkilerinden bağımsız olarak tanımlanamaz.[1] Bu açıdan bakıldığında, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde mesleki kimliğini kazanan, teknik bilgi ve becerisini bu süreçlere tabi olarak kullanan mühendisler topluluğunun özellikleri de kapitalist üretim ilişkilerinin belirlenimlerinden bağımsız olarak anlaşılamaz. *Kapitalizm, Mühendislik ve İnsanlık* adlı çalışmamızda ayrıntılı olarak tartıştığımız gibi, sermaye birikim süreci her şeyden önce, üretken emeğin ve üretim araçlarının sermayeleştirilmesi sürecidir (Köse ve Öncü, 2000). Bu tarihsel durum, insanın ve onun üretken emeğinin, sermayenin kullanımı dışında değersizleşmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda, kapitalist toplumda mühendis ve mühendislik, sermayenin değerini büyüttüğü ölçüde değer ve anlam taşır. Nitekim, Frederick W. Taylor'ın (1947) mühendise ve mühendisliğe atfettiği "misyon" hatırlanacak olursa, mühendis, mesleğinin temel işlevini sermayenin talep ve beklentileriyle uyumlaştırarak tanımladığı ölçüde toplumsal bir değer kazanabilir. Bu değeri benimsemiş mühendisin algılamasında mühendislik, emeğin sermayeleştirilmesi sürecinde önemli bir rol oynayan teknikler ("bilimler") topla-

(*) Bu çalışma Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'nin girişimi ve desteği ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın değişik aşamalarında katkı sağlayan tüm mühendis ve mimarlara ve saha çalışmasını yürüten sevgili Ayfer Eğilmez'e, değerli destek ve katkılarından yararlandığımız Sayın Yavuz Önen, Emine Komut, Erdemir Fidan, M.Yüksel Barkut, Murat Gümrükçüoğlu, Yücel Çağlar, Yüksel Vardar, Fuat Ercan, Ali Artun ve hocalarımız Korkut Boratav ve Oktar Türel'e teşekkür ederiz.

(**) Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

(***) Sabancı Üniversitesi, Yönetim Bilimleri Fakültesi.

1 Bu yazıda ifade kolaylığı sağlaması açısından mühendis-mimar kitlesini temsilen "mühendis" kavramı kullanılmaktadır.

mından başka bir şey değildir. Ancak sermaye açısından mühendisin değeri, onun mühendisliği nasıl algıladığına göre değil, nihai çözümlemede kapitalizmin ekonomik yasalarına göre belirlenir. Sermaye birikim süreci içinde her tür sermayenin başına gelebileceği gibi, "sermaye olarak mühendis"in bizatihi kendisi de değersizleşebilir. Doğaldır ki bu durum, mühendislerin mesleki sorumluluklarının ve temsil ettikleri değerin kapitalizmle uzlaşmaz bir karşıtlık içinde olduğu şeklindeki yorumların güçlenmesine yol açarak, mühendislerin Thorstein Veblen'in (1921) imgeleminde olduğu gibi, sermaye karşıtı bir bilinç geliştirmelerine ve mesleklerini toplumsal refaha yaptığı katkı ile değerlendirmelerine neden olabilir. Bu noktada belirtilmesi gereken, her iki durumda da (yani "sermaye olarak mühendis" ve "sermaye karşıtı mühendis" durumlarında) mühendisler, kendilerini sermayeyle iradelerinden bağımsız zorunlu bir ilişki içinde bulmakta ve bu ilişkiyi sermaye ve toplum çıkarları açısından yorumlayarak, mesleklerine bir anlam yüklemektedir. Mesleğine yüklediği bu anlam aynı zamanda onun toplumsal kimliği ile de yakından ilişkilidir. Sermaye olarak mühendis, toplumun çıkarını sermayenin çıkarına indirgeyerek kapitalist bir özne kimliğiyle karşımıza çıkarken, sermaye karşıtı mühendis, sermayenin çıkarlarının toplumsal refah açısından önemli bir engel oluşturduğunu öne sürmekte ve kapitalist varoluş tarzıyla uzlaşmaz bir kimliği kendisiyle özdeşleştirmektedir.

1960'lı yılların sonundan bugüne *Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği*'nin (TMMOB) temsil ettiği mesleki kimlik, sermaye karşıtı mühendis kimliğiyle önemli ölçüde örtüşmektedir (Köse ve Öncü, 2000; Öncü, 1999, 1996; Tanık, 1991 ve Künar, 1991). Uluslararası bağlamda değerlendirildiğinde, TMMOB'nin sermaye karşıtı bir meslek örgütü olması, özgül bir örnek teşkil etmesine karşın, Türkiye gerçeğinde çok şaşırtıcı bir olgu olarak algılanamaz. TMMOB'nin örgütsel kimliğinde öne çıkan temel ilke ve hedeflere, Türkiye'deki başka meslek topluluklarının oluşturduğu demokratik kitle örgütlerinde de rastlanmaktadır. Birçok demokratik meslek örgütünün kimlik düzeyinde benzeşmesi, Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vurmuş bulunan toplumsal bunalım ve mücadele pratiğinin bir sonucudur.[2] Hiç şüphesiz 1970'ler, işçi sınıfının demokratik ve siyasal haklar elde etmek yolunda önemli adımlar attığı ve bu süreçte sermaye karşıtı bilincin, çalışanlar topluluğunun tümünde hızla yükseldiği yıllar olarak Türkiye'deki sınıfların ortak hafızasında yer etti (Berberoğlu, 1982; Margulies ve Yıldızoğlu, 1984, 1987, 1988; Savran, 1992; Schick ve Tonak, 1980). Bu olgu, sınıfların bilincinde olduğu kadar, demokratik meslek örgütlerinin ortak hafızasında da varlığını korumaktadır. Meslek örgütleri

2 Nitekim, TMMOB, Türk Tabipler Birliği, Türk Eczacılar Birliği, Türk Diş Hekimleri Birliği, Türk Veteriner Hekimler Birliği, Türkiye Barolar Birliği ve Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği'nin yer aldığı Meslek Birlikleri Platformu bu benzerliğin bir göstergesi niteliğindedir.

tarihsel süreç içinde kazandıkları kimliklerini, değişen koşullara göre yeniden yorumlayarak ya pekiştirirler ya da tarihsel bir kesintiyi temsil eden köklü bir dönüşümle bu kimliklerini reddederler. Sonuç ne olursa olsun geçmişin izi, örgütün bugününde, merkezi bir güç olarak kendini hissettirir. TMMOB, bu durumun yaşayan bir örneğidir. Kamusal alanda ifade ettiği görüşler düzeyinde değerlendirildiğinde, TMMOB'nin 1990'ların ikinci yarısından bu yana, sermaye karşıtı kimliğini pekiştirme doğrultusunda önemli bir arayış içinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sürecin nasıl sonuçlanacağı, bu arayışı örgütün farklı düzeylerinde gündemine taşıyan üyelerinin çaba ve bilincine bağlı olduğu kadar, aktif olarak örgütsel faaliyetlere katılmayan ve örgütle hiçbir ilişkisi bulunmayan çok önemli bir mühendis kitlesinin, mesleki birlik ve dayanışmadan ne anladıklarıyla ve ne bekledikleriyle yakından ilişkilidir.

Bu yazının temel amacı, Türkiye'deki mühendislerin nesnel/sınıfsal koşullarıyla öznel/ideolojik oluşumları arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışmaktır. Bu amaçla mühendislerin sınıf konumlarını belirlemeye yönelik analitik bir çerçeve, ampirik çözümleme açısından işlevsel hale getirilmekte ve 1998 yılında gerçekleştirilen "Türkiye'de Mühendis-Mimar Kimliği ve Meslek Örgütlenmeleri Araştırması"nın konuyla ilgili veri tabanından hareketle, mühendisler ekonomik sınıf konumlarına dağıtılmaktadır.[3] İzleyen bölümlerde ise bu sınıfların mesleki ideolojileri, Frederick W. Taylor ve Thorstein Veblen'in yazılarından hareketle kuramsal olarak türetilen mühendislik ideolojileriyle ilişkilendirilerek belirlenmeye çalışılmakta ve bu ideolojileri taşıyan mühendislerin politik tercih ve görüşlerinin mesleki kimliklerini algılamalarıyla ne tür bir etkileşim içerisinde olduğu tartışılmaktadır.

Ekonomik sınıf konumları açısından Türkiye'de mühendisler-mimarlar

Kapitalizm, Mühendislik ve İnsanlık çalışmamızda ayrıntıyla tarıştığımız gibi ekonomik sınıf konumları, kapitalist üretim ilişkilerinin içerdiği kapitalist ve

3 Ekim-Aralık 1998 tarihleri arasında gerçekleştirilen sözkonusu saha çalışması, dört ana gruba ayrıştırılan (*iktisadi sektörler, bürokrasi, üniversite ve parlamento*) mühendis kitlesinin, demografik ve sosyo-kültürel özellikleri, çalışma yaşamları, mesleki ve siyasal ideolojik konumları ile meslek örgütlenmeleri üzerine görüşlerini içeren, geniş bir veri tabanının oluşturulmasını amaçlamaktaydı. Aşağıdaki analiz ve tartışmalar, araştırmanın tesadüfi örneklemini oluşturan iktisadi sektörlerdeki mühendis (İSMM) kitlesi üzerine sürdürülmektedir. Bu kitleye ilişkin bilgi, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısındaki temel bölgesel farklılıkları yansıtan, üç ana sosyo-ekonomik bölgeyi (*gelişmiş/metropol, yeni gelişmekte olan, azgelişmiş*) temsil eden beş kentten (*İstanbul, Kocaeli, Denizli, Gaziantep, Diyarbakır*) derlendi. Bu kentlerden İstanbul ve Kocaeli bileşimi, Türkiye'nin "sanayileşmiş metropol kent" yapısını, Denizli ve Gaziantep "yeni gelişmekte olan sanayi kentlerini", Diyarbakır ise "azgelişmiş kentsel yapıları" temsil etmek üzere seçildi. Bu kentlerde, İstanbul'da 2293, Kocaeli'de 544, Denizli'de 309, Gaziantep'te 303 ve Diyarbakır'da 334 olmak üzere toplam 3783 mühendisle anket yapıldı. Yazıda kullanılan "aktif çalışanlar" deyimi İSMM'lerin emekli ve işsiz konumda olanlarını içermemektedir.

emekçi rollere göre belirlenir (Köse ve Öncü, 2000). Bu rollerin açıkça tanımlanabildiği kapitalist işletme yapılarında, işletme içi işbölümüne bağlı olarak sınıf konumlarını belirleyebilmemiz de o ölçüde kolaylaşmaktadır. Bu çerçevede, işletme içi işbölümünün, yalnızca yönetim ve üretimden oluştuğu kapitalist işletmelerdeki sınıf konumları, "yönetim işlevi" için kapitalist, "üretim işlevi" için işçi sınıfı olarak ayrışır. Bu iki sınıf konumunun, birbirinden farklı ekonomik ve sosyal ayrıcalıklara sahip katmanlar içerdiği ve bu katmanların da yine kapitalist üretim ilişkilerinin yapısından kaynaklandığı hatırlanmalıdır. Sınıf analizi için asıl sorun, kapitalist işletme yapılarının yalnızca yönetim ve üretimden oluşan yalın bir hiyerarşiye sahip olmamasından kaynaklanır. Kapitalist işletmeler, gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak bütün süreçlerini akılcılaştırmaya tabi tuttuklarından, genellikle orta kademede yoğunlaşan bir teknik işler hiyerarşisi oluşur. Bu hiyerarşide görev alan çalışanların rolleri, kapitalist yönetim işlevinin yanı sıra, emekçi rolün öngördüğü üretim planlaması ve emeğin koordinasyonunu da içerebilmektedir. Sınıf çıkarlarının net olarak tanımlanamayışına neden olan bu durumun sonucunda, bu konuma sahip önemli oranda bir çalışan kitlesinin sınıfsal konumları hakkında net kuramsal bir öngörüde bulunmak mümkün olamamakta ve sınıf analizlerinde bu tür belirsizliğe sahip olan grupların orta sınıf konumunda yer aldıkları şeklinde bir genel kabule yol açmaktadır (Carchedi, 1977; Edgell, 1997; Meiksins ve Smith, 1996; Poulantzas, 1975, Öngen, 1994 ve Wright, 1972, 1976).

Bu yazıda, kamu ve özel kesim ayrımından hareketle, Türkiye'deki mühendislerin sınıf konumlarının belirlenmesine yönelinmektedir. Bu açıdan, özel kesimde "ücretli olarak çalışan" mühendislerin sınıf konumları, bu işletmelerdeki organizasyon yapıları ve işletme ölçekleri dikkate alınarak, işletme içi işbölümündeki yerlerine göre ayrıştırılmaktadır. Diğer taraftan, kamu işletmelerinde işletme ölçeğinin sınıf konumları açısından önemli olmadığı, bu işletmelerin yapısının ölçekten bağımsız olarak türdeş bir yapı sergilediği gerçeğinden hareket edilmiş ve bu işletmelerdeki sınıf konumları yalnızca mühendislerin teknik iş bölümündeki yerlerine göre tanımlanmıştır.

Kapitalist işletmelerin organizasyonel yapıları, işletme içi hiyerarşiyi tanımlayan üretim ilişkilerini sistematize ettiği için sınıf konumlarının türetilmesinde temel öneme sahiptir. Türkiye'de mühendislerin istihdam edildikleri özel işletmelerin büyük çoğunluğu, küçük ve orta ölçekli işletmelerin egemen olduğu gelişmemiş organizasyon yapılarıdır (Köse ve Öncü, 2000). Bu tür yapılarda, kapitalist rolün içerdiği sorumlulukların büyük bir kısmı bizzat işverenin kendisi tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle, bu tür işletmelerde yönetici konumunda bulunan çalışanlar, kapitalist işverenin doğrudan denetimi altında bulunan bir orta kademe idarecisi durumundadır. Bu durumun doğal sonucu ise bu işletmelerde yönetim temelli bir kapitalist sınıf konumunun ortaya çıkmamasıdır.

Tablo 1
Özel Ücretli Emeğin Organizasyon Yapısı ve İşletme Ölçeğine Göre Teknik İşbölümündeki Yerleri

		Çok Küçük (1-9 Kişi)		Küçük (10-49)		Orta (50-99)		Büyük (100-249)		Çok Büyük (500+)		Toplam
		Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	sayı	Satır %	Sayı
Gelişmiş Organizasyon Yapısı	Üretim	3	3,2	13	14,0	7	7.5	23	24,7	47	50,5	93
	Üretim, Koordinasyon	12	3,6	35	10,5	24	7,2	45	13,5	218	65,3	334
	Yönetim	1	1,8	8	14,0	3	5,3	16	28,1	29	50,9	57
	Gerçekleşme	1	1,7	8	13,8	7	12,1	14	24,1	28	48,3	58
	Toplam	17	3,1	64	11,8	41	7,6	98	18,1	322	59,4	542
Gelişmemiş Organizasyon Yapısı	Üretim	19	12,8	33	22,1	22	14,8	27	18.1	48	32,2	149
	Üretim, Koordinasyon	125	18,7	142	21,2	68	10,2	72	10.8	262	39,2	669
	Yönetim	11	15,5	16	22,5	11	15,5	12	16,9	21	29,6	71
	Gerçekleşme	14	10,4	32	23,9	12	9,0	29	21,6	47	35,1	134
	Toplam	169	16,5	223	21,8	113	11,0	140	13,7	378	37,0	1023

Gelişmemiş organizasyon yapılarına sahip küçük ve orta ölçekli işletmelerin sınıf konumları açısından bir başka ayırt edici özelliği de bu türden işletmelerde orta kademe olarak adlandırabileceğimiz bir teknik işler hiyerarşisi oluşmadığından, bu süreçlerde yer alan ücretli emeğin işçi sınıfı konumuna yakınlaşmasıdır. Ücretli emeğin tümü birlikte değerlendirildiğinde işçi sınıfı konumundaki çalışanların, sahip oldukları işgücü niteliğine ve eğitim düzeylerine bağlı olarak katmanlaştığı ve bu nedenle türdeş bir sınıf konumu oluşturmadığı da bir gerçektir. Aynı nedenle, işçi sınıfı içerisinde yer alsalar da teknik olarak daha fazla sorumluluk taşıyan mühendislerin, işverenin gözünde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu açıktır.

Mühendislerin Ekonomik Sınıf Konumları

I. Özel Ücretlilerin Sınıf Konumları

Gelişmemiş Organizasyon Yapıları

İşçi Sınıfı Konumu: Bütün işletme ölçeklerinde üretimde olanlar, küçük ve orta ölçekli işletmelerde üretim ve koordinasyon ile gerçekleşme sürecinde yer alanlar.

Orta Sınıf Konumu: Bütün işletme ölçeklerinde yönetici konumunda olanlar, büyük işletme ölçeklerinde üretim ve koordinasyon ile gerçekleşme sürecinde yer alanlar.

Gelişmiş Organizasyon Yapısı

İşçi Sınıfı Konumu: Bütün işletme ölçeklerinde üretimde olanlar, küçük ve orta ölçekli işletmelerde üretim ve koordinasyon ile gerçekleşme sürecinde yer alanlar.

Orta Sınıf Konumu: Büyük işletmelerde üretim ve koordinasyon ile gerçekleşme sürecinde olanlar, küçük işletmelerde yönetici konumunda yer alanlar.

Kapitalist Sınıf Konumu: Büyük işletmelerde yönetici olanlar.

II. Kamu Ücretlilerinin Sınıf Konumları

İşçi Sınıfı: Üretim ve gerçekleşme sürecinde yer alanlar.
Orta Sınıf Konumu: Üretim, koordinasyonda yer alanlar ile yönetici konumunda olanlar.

III. Ücretliler Dışı Sınıf Konumları

Küçük Burjuva: Kendi hesabına çalışan ve ücretli emek kullanmayanlar.
Çelişik Mülkiyet Temelli Kapitalist: Üretim araçları sahibi olup ücretli emek kullanan, ancak üretim sürecinde fiilen yer alarak artık-değer üretimine katılanlar.
Mülkiyet Temelli Kapitalist: Üretim araçlarının sahibi olup ücretli emek kullanan, ancak fiilen üretime katılmayarak salt yönetim işlevini sürdürenler.

Gelişmiş organizasyon yapılarına bakıldığında, işletme ölçekleri, özellikle yönetim işlevini yerine getirenlerin sınıf konumları açısından çok önemlidir. Gelişmiş organizasyonel yapılara sahip büyük ölçekli işletmelerde işveren, kapitalist rolün içerdiği sorumlulukların önemli bir kısmını formel bir yoldan yöneticilere devretmekte ve böylelikle, üretim ve orta kademedeki teknik işler hiyerarşisinden bağımsız bir yönetici konumu ortaya çıkmaktadır. Bu konum, söz konusu işletmelerdeki yönetici konumundaki ücretli çalışanların, çıkarları giderek işverenin çıkarları ile örtüşen kapitalist sınıfın bir alt katmanına dönüşmesine yol açmaktadır. Diğer taraftan, gelişmiş ancak küçük ölçekli işletme yapılarında yönetici konuma sahip ücretliler, kapitalist işverenin denetiminden tümüyle bağımsızlaşamadıkları gibi, üretimle arasındaki organik bağları da genellikle kopmamıştır. Bu nedenle bu tür işletmelerdeki yöneticiler, kapitalist sınıf konumundan daha çok orta sınıfın bir katmanı niteliğindedir. Bu açıdan,

Tablo 2
Ücretli Emeğin Sınıf Konumlarına Dağılımı

		Yönetim Temelli Kapitalist	Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	Orta Sınıf (Kamu)	İşçi (Gelişmiş Org.)	İşçi (Gelişmemiş Org.)	İşçi (Kamu)	Toplam
Gelişmiş Organizasyon Yapısı	Üretim					93			93
	Üretim, Koordinasyon		263			71			334
	Yönetim	45	12						57
	Gerçekleşme		42	-		16			58
Gelişmemiş Organizasyon Yapısı	Üretim						149		149
	Üretim, Koordinasyon			334			335		669
	Yönetim			71					71
	Gerçekleşme			76			58		134
Kamu İşletmesi	Üretim							190	190
	Üretim, Koordinasyon				891				891
	Yönetim				167				167
	Gerçekleşme							13	13
Toplam		45	317	481	1058	180	542	203	2826

söz konusu konumdaki mühendisler, teknik sorumlulukları daha yüksek olan üretim ve koordinasyon süreçlerindeki mühendislerle benzer bir konumda yer almaktadır.

Ücretli emek dışında kalan işveren/girişimcilerle kendi hesabına çalışan mühendisler, sınıf konumlarına kapitalist ve küçük burjuva olarak dağılmaktadır. Kapitalist konumda yer alan işveren/girişimci mühendisler, sınıf içi iki katmandan oluşmaktadır. *Mülkiyet temelli kapitalist* olarak tanımladığımız bu katmanlardan ilki, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan, ücretli emek kullanan ve doğrudan emek sürecinde yer almayan, yalnızca yönetim işlevini yüklenmiş olan mühendislerden oluşmaktadır. İkinci katman ise, mülkiyet temelli kapitalistin çelişik katmanını oluşturmaktadır. Bu katmandaki mühendisler, ilk katmandaki kapitalist mühendislerden farklı olarak emek süreçlerinde de bizzat yer almakta ve artık değer üretimine katkı sağlayarak, emekçi rolün içerdiği bazı sorumlulukları da taşımaktadır.

Tablo 3
Girişimci ve Kendi Hesabına Çalışan MM'ların Ekonomik Sınıf Konumlarına Dağılımı

	Kapitalist		Çelişik Kapitalist		Küçük Burjuva		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Gelişmiş Organizasyon Yapısı	7	14,3	33	16,6	1	6,7	41	15,6
Gelişmemiş Organizasyon Yapısı	42	85,7	166	83,4	14	93,3	222	84,4
Toplam	49	100,0	199	100,0	15	100,0	263	100,0

Tablo 2 ve 3'te, yukarıda sürdürdüğümüz analizler çerçevesinde, Türkiye'de mühendislerin sınıf konumlarına dağılımları sunulmuştur. Bu iki tablo birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'deki mühendislerin yaklaşık %17'sini kapitalist, %0.9'unu küçük burjuva, %54.7'sini orta sınıf ve %27.3'ünü işçi sınıfı konumundaki mühendislerin oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Kapitalist sınıfın alt katmanlarına bakıldığında, bu grubun %74'ünü mülkiyet temelli çelişik kapitalist, %18'ini mülkiyet temelli kapitalist ve %8'lik bir kısmını ise yönetim temelli kapitalistlerin oluşturduğu gözlenmektedir. Orta sınıfın ağırlıklı katmanını ise kamu ücretlileri (%57) oluşturmakta ve bunu sırasıyla gelişmemiş organizasyonlardaki mühendisler (%26) ile gelişmiş organizasyonlardakiler (%17) izlemektedir. İşçileşme durumunun en yaygın olduğu yapılar ise beklenildiği gibi gelişmemiş özel işletmelerdir. Toplam işçi mühendislerin %58'i bu yapılarda yer almakta, kamu ve gelişmiş özel işletmelerdeki işçilerin oranlarıysa sırasıyla %26 ve %17 düzeyinde kalmaktadır.

Tablo 4
Aktif Olarak Çalışan MM'ların Kent Gruplarına Göre Ekonomik Sınıf Konumlarına Dağılımı

	Metropol Kent		Yeni Gelişmekte Olan Sanayi Kentleri		Azgelişmiş Kent		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Kapitalist	74	2,9	31	5,9	3	1,1	108	3,2
Çelişik Kapitalist	287	11,1	122	23,2	23	8,2	432	12,7
Yönetim Temelli Kapitalist	39	1,5	5	1,0	1	,4	45	1,3
Küçük Burjuva	20	,8	9	1,7			29	,9
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	299	11,6	13	2,5	5	1,8	317	9,3
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	434	16,8	36	6,8	11	3,9	481	14,2
Orta Sınıf (Kamu)	725	28,0	191	36,3	142	50,4	1058	31,2
İşçi (Gelişmiş Org.)	158	6,1	15	2,9	7	2,5	180	5,3
İşçi (Gelişmemiş Org.)	426	16,5	74	14,1	42	14,9	542	16,0
İşçi (Kamu)	125	4,8	30	5,7	48	17,0	203	6,0
Toplam	2587	100,0	526	100,0	282	100,0	3395	100,0

Sosyo-ekonomik bölgelere göre sınıf konumlarına dağılıma bakıldığında, yeni gelişmekte olan sanayi kentleriyle azgelişmiş sanayi kentlerinde, mühendislerin öbekleştiği sınıf konumları netleşirken, gelişmiş metropol sanayi alanlarında mühendisler, farklı sınıf konumlarına dağılarak, göreli olarak daha heterojen bir kitle görünümü sergilemektedir (Tablo 4).[4] Bu açıdan bakıldığında, azgelişmiş kentsel mekanlardaki mühendislerin yoğunlaştığı sınıf konumlarını, kamu orta sınıfı (%50.4) ile kamu işçileri (%17) ve gelişmemiş özel işletmelerdeki işçi (%14.9) mühendisler oluşturmaktadır. Yeni gelişmekte olan sanayi kentlerinde kamu orta sınıf (%36.3) ve işçilerini (%14.1), çelişik kapitalist sınıf konumunda olan işveren/girişimci mühendisler (%23.2) izlemektedir. Gelişmiş metropol kentlerde ise sınıf konumlarının çeşitliliği dikkat çekicidir. Bu alanlarda kamu orta sınıfının diğer bölgelere kıyasla azaldığı (%28), bunun yerini gelişmiş (%11.6) ve gelişmemiş (%16.8) özel işletmelerdeki orta sınıfın aldığı, gelişmemiş özel işletmelerdeki işçi sınıfınınsa (%16.5) önemli bir yoğunluğa sahip olduğu görülmektedir.

Mühendislerin mezun oldukları üniversite grupları ile ekonomik sınıf konumları arasında belirgin bir farklılaşma mevcuttur (Tablo 5). Anadolu devlet üniversitelerinden mezun olanların büyük bir çoğunluğu kamuda orta sınıf ve

4 Sosyo-ekonomik bölgeleri temsilen seçilen örneklem kentleri için dipnot 3'e bakınız.

işçi sınıfı konumlarıyla gelişmemiş organizasyon yapılarındaki işçi sınıfı konumunda öbekleşmektedir. Benzer bir eğilim metropol (*İstanbul, Ankara ve İzmir*) devlet üniversitesi mezunlarında da izlenmekte, ancak bu grupta çelişik kapitalist ve gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıf konumlarına da önemli oranda rastlanmaktadır. Türkiye'deki en köklü mühendislik eğitimini temsil eden ve işgücü piyasalarında "iyi" üniversite olarak kabul edilen İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) grubunda ise gelişmemiş organizasyonel yapılardaki orta sınıf konumunun belirgin olarak artış göstermesinin yanı sıra, gelişmiş organizasyonel yapılarda yer alan orta sınıf mühendisler de önemli bir paya sahiptir. İTÜ mezunlarının, diğer iki grup üniversiteden mezun mühendislerden farklılaştığı en önemli özelliklerinden biri de bu üniversitelerden mezun olan mühendisler arasında kamu orta sınıfı konumunun göreli olarak daha az oluşudur. İTÜ gibi "iyi" okullar olarak kabul edilen Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Boğaziçi Üniversitesi (BÜ) ve Bilkent mezunlarına bakıldığında iki önemli bulgu dikkati çekmektedir. Bütün üniversite grupları içerisinde yalnızca bu grupta yönetim temelli kapitalist sınıf konumundaki mühendisler, oransal olarak %3 düzeylerinde gözlenmektedir. Benzer şekilde, bu okullardan mezun olanlar arasında, gelişmiş organizasyonel yapılarda yer alan orta sınıf konumuna katılanların oranı, tüm gruplardan daha yüksektir.

Değişik üniversite gruplarından mezun olanların sınıf konumlarına dağılımları açısından asıl farklılık, benzer organizasyon yapılarındaki orta sınıf ve işçi-

Tablo 5
Aktif Çalışan MM'ların Mezun Oldukları Üniversite Gruplarına Göre Sınıf Konumlarına Dağılımı

	İTÜ		ODTÜ/BÜ/ Bilkent		Metropol Devlet Ünv.		Anadolu Devlet Ünv.		Vakıf Ünv.		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Kapitalist	21	2,4	4	1,6	55	3,9	17	2,5	2	7,4	99	3,1
Çelişik Kapitalist	109	12,2	31	12,3	204	14,5	63	9,4	4	14,8	411	12,7
Yönetim Temelli Kapitalist	14	1,6	7	2,8	17	1,2	6	,9			44	1,4
Küçük Burjuva	5	,6			11	,8	8	1,2	1	3,7	25	,8
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	124	13,9	49	19,4	113	8,0	19	2,8	1	3,7	306	9,4
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	172	19,3	75	29,8	162	11,5	51	7,6	3	11,1	463	14,3
Orta Sınıf (Kamu)	218	24,5	32	12,7	473	33,6	275	41,2	8	29,6	1006	31,0
İşçi (Gelişmiş Org.)	51	5,7	20	7,9	69	4,9	33	4,9			173	5,3
İşçi (Gelişmemiş Org.)	141	15,8	33	13,1	217	15,4	131	19,6	4	14,8	526	16,2
İşçi (Kamu)	35	3,9	1	,4	85	6,0	64	9,6	4	14,8	189	5,8
Toplam	890	100,0	252	100,0	1406	100,0	667	100,0	27	100,0	3242	100,0

leşme eğilimlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, kamu işletmelerinde çalışan ve Anadolu devlet üniversitelerinden mezun olan mühendislerin %19'unun işçi konumunda olduğu, bu eğilimin metropol devlet üniversiteleri mezunlarında %15, İTÜ mezunlarında ise %14 düzeyinde kaldığı, ODTÜ/BÜ/Bilkent grubundan mezun olanlarda ise %3 gibi çok düşük bir düzeyde gerçekleştiği izlenmektedir. Benzer bir eğilim, gelişmiş organizasyon yapılarında yer alan mühendisler arasında da bulgulanmaktadır. Buna göre, Anadolu devlet üniversitesi mezunu olup gelişmiş organizasyonlarda ücretli olarak çalışan mühendislerin yaklaşık %63'ü işçi konumundadır. Bu oran metropol devlet okulları mezunları arasında %40, iyi okullar olarak adlandırılan grupta ise %29 civarındadır. Gelişmemiş organizasyon yapılarında çalışan mühendisler arasındaki işçileşme oranları ise Anadolu devlet üniversitelerinde %72, metropol devlet üniversitelerinde %57, İTÜ'de %45 ve ODTÜ/BÜ/Bilkent grubu mezunları arasında %31'dir. Bu bulgular, üniversite gruplarının yalnızca mezunlarının dağıldıkları organizasyon yapıları üzerinde değil, aynı zamanda bu yapılar içerisindeki sınıf konumları üzerinde de belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 6
Aktif Olarak Çalışan MM'ların Meslek Gruplarına Göre Sınıf Konumları

	Makine Grubu		İnşaat Grubu		Mimarlık Grubu		Elektrik Grubu		Kimya Grubu		Yerbilimleri Grubu		Tarım Grubu		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Kapitalist	30	3,3	20	2,8	24	4,3	15	2,7	7	3,2	5	2,8	6	2,4	107	3,2
Çelişik Kapitalist	83	9,1	89	12,4	146	26,1	62	11,2	6	2,8	29	16,4	15	6,0	430	12,7
Yönetim Temelli Kapitalist	26	2,8	4	,6	1	,2	8	1,4	4	1,9	2	1,1			45	1,3
Küçük Burjuva	4	,4	3	,4	14	2,5	5	,9	1	,5	1	,6	1	,4	29	,9
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	147	16,1	15	2,1	20	3,6	85	15,4	40	18,5	8	4,5	1	,4	316	9,3
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	190	20,8	48	6,7	27	4,8	145	26,3	50	23,1	15	8,5	5	2,0	480	14,2
Orta Sınıf (Kamu)	182	19,9	245	34,1	202	36,1	113	20,5	59	27,3	75	42,4	181	72,7	1057	31,2
İşçi (Gelişmiş Org.)	61	6,7	41	5,7	14	2,5	28	5,1	15	6,9	11	6,2	10	4,0	180	5,3
İşçi (Gelişmemiş Org.)	157	17,2	131	18,2	99	17,7	82	14,9	32	14,8	21	11,9	18	7,2	540	15,9
İşçi (Kamu)	34	3,7	123	17,1	13	2,3	9	1,6	2	,9	10	5,6	12	4,8	203	6,0
Toplam	914	100,0	719	100,0	560	100,0	552	100,0	216	100,0	177	100,0	249	100,0	3387	100,0

Sınıf konumları açısından diğer bir ilginç gözlem ise mühendislerin branşları düzeyinde ortaya çıkmaktadır.[5] 1980'li yılların başında Mimarlar Odası'na ka-

5 Branş tanımlamamız farklı mühendislik bölümleri arasındaki disipliner ortaklıklar dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre makine grubu *gemi, gemi makine, makine*; inşaat grubu *çevre, inşaat, meteoroloji*; mimarlık grubu *harita ve kadastro, iç mimarlık, mimarlık, şehir ve bölge*

yıtlı üyelerin %45'i "büro-firma sahibi"dir (Artun, 1999). Bu eğilimin azalmakla birlikte günümüzde de sürdüğü, mimarlar arasında "büroculuğun" oldukça yaygın olduğu gözlenmektedir. Nitekim, *mülkiyet temelli kapitalist* sınıf konumları birlikte ele alındığında, mimarlık grubunun %30.4'ü işveren konumundadır (Tablo 6). Yalnız, bu kitlenin çok küçük bir oranının (%14) tam anlamıyla kapitalistleşmiş işveren konumunda bulunduğu, çok daha yüksek bir oranının (%86) ise *çelişik kapitalist* sınıf konumunda yer aldığı vurgulanmalıdır.

Örneğimizde, yönetim temelli kapitalist sınıf konumunda yer alan 45 mühendisin 26'sı makine grubundan gelmektedir. Bu sınıf konumunun makine grubu arasında öne çıkması, bu gruptan mühendislerin yüksek bir oranının gelişmiş özel kesim sanayi işletmelerinde çalışıyor olmalarının sonucudur. Bununla birlikte, makine grubundan mühendislere benzer şekilde, özel kesim sanayi işletmelerinde istihdam olanağı bulabilen kimya ve elektrik grubundan mühendislerin, yönetim temelli kapitalist sınıf konumunda önemli bir temsil payına sahip olmamaları, yönetsel mühendis tipinin daha çok makine grubu için geçerli olabilecek bir durum olduğu izlenimini vermektedir. Bu açıdan inşaat grubundan mühendislerin, yönetim temelli kapitalist sınıf konumuna geçebilmelerinin pek mümkün olmadığı dikkat çekmektedir. Özel kesimde orta ve işçi sınıfı konumlarında yoğunlaşan elektrik ve kimya grubundan mühendislerle karşılaştırıldığında, inşaat grubundan mühendislerin önemli bir oranının kamu kesiminde orta sınıf (%34.5) ve işçi sınıfı (%17.1) konumlarında öbeklendiği görülmektedir. Tarım (%72.7) ve bir ölçüde yer bilimleri (%42.4) grubunun ise büyük bir çoğunluğunun, kamu orta sınıf konumunda yoğunlaşmaları, bu gruptan mühendislerin özel kesimde iş bulma olanaklarının sınırlı olmasıyla açıklanabilir.

Tablo 7'de sunulan ücretli mühendislerin sınıf konumlarına göre aylık ortalama net kazançlarına ilişkin veriler, çarpıcı bir gerçeği ortaya koymaktadır.[6] Kamu kesiminde orta sınıf (%81.9) ve işçi sınıfı (%90.6) konumlarında yer alan mühendislerin neredeyse tamamına yakın bölümü 200 milyon liranın altında aylık kazanç elde etmektedir.[7] Kamu ücretlilerine ilişkin bu veriler, bu kesimde çalışan mühendislerin ekonomik koşullar itibariyle sınıflar arası önemli bir farklılık yaşamadığını, sınıf konumlarından bağımsız olarak ortak bir yoksullaşma durumu deneyimlediklerini ortaya koymaktadır.[8] Bu nedenle,

planlama; elektrik grubu *elektrik, fizik*; kimya grubu *gıda, kimya, metalürji, tekstil*; yerbilimleri grubu *jeofizik, jeoloji, maden, petrol*; tarım grubu ise *orman ve peyzaj* bölümü mezunu mühendisleri kapsamaktadır.

6 Çalışmada sunulan ücretler 1998 yılı aylık nominal kazançları temsil etmektedir. 31 Aralık 1998 itibariyle dolar kuru (TL/USD) 315.200 TL'dir.

7 Bu, kamu ücretlilerinin büyük çoğunluğunun 635 doların altında çalıştığı anlamına gelmektedir.

8 Hukuksal konumları açısından değerlendirildiğinde Emekli Sandığı'na bağlı devlet memuru niteliğindeki kamu çalışanlarının %88'i gibi büyük çoğunluğu 100-200 milyon arasında aylık kazanç elde etmektedir. Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı olarak çalışan ve hukuksal konumları kamu işçilerini temsil eden ücretliler arasında ise ücretler önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu grubun %43'ü 100-200 milyon, %37'si 201-300 milyon, %10'u ise 301-500 milyon arasında aylık kazanç elde ettiklerini bildirmektedir.

Tablo 7
Ücretli Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre Aylık Ortalama Net Kazançları

	100 Milyon ve Altı		101-200 Milyon		201-300 Milyon		301-500 Milyon		501-999 Milyon		Bir Milyar ve Üzeri		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Yönetim Temelli Kapitalist					9	20,5	16	36,4	16	36,4	3	6,8	44
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)			27	9,1	77	26,0	141	47,6	44	14,9	7	2,4	296
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	5	1,1	58	12,6	140	30,3	173	37,4	77	16,7	9	1,9	462
Orta Sınıf (Kamu)	31	2,9	832	79,0	159	15,1	28	2,7	3	,3			1053
İşçi (Gelişmiş Org.)	3	1,7	33	19,0	51	29,3	55	31,6	29	16,7	3	1,7	174
İşçi (Gelişmemiş Org.)	46	8,6	167	31,2	166	31,0	130	24,3	24	4,5	2	,4	535
İşçi (Kamu)			184	90,6	17	8,4	2	1,0					203
Toplam	85	3,1	1301	47,0	619	22,4	545	19,7	193	7,0	24	,9	2767

kuramsal yaklaşımla kamu orta sınıfına dahil etmiş olduğumuz mühendislerin, ekonomik anlamda, en az kamu işçi sınıfı konumundaki mühendisler kadar, "işçileşmiş" oldukları kabul edilebilir. Bir başka deyişle, kamu kesiminde çalışan mühendisler, giderek daha belirgin bir şekilde düşük kazançta eşitlenmekten kaynaklanan ortak çıkarlar etrafında bir araya gelmektedir.

Kamu çalışanlarının ekonomik koşullar açısından türdeşleşmesinin aksine, özel kesimdeki ücretliler arasında sınıf konumları itibariyle önemli bir farklılaşmanın varlığından söz etmek mümkündür. Gelişmemiş organizasyonlarda işçi sınıfı konumunda bulunan mühendislerin %40'a yakın bir bölümü, 200 milyonun altında bir aylık kazanç elde etmekteyken bu oran sırasıyla, gelişmiş organizasyon yapılarındaki işçiler arasında %20.7'ye, gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıfta %13.7'ye ve gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf konumunda %9.1'e düşmektedir. Bu açıdan yönetim temelli kapitalist sınıf konumunda yer alan mühendisler arasında, 200 milyonun altında kazanç elde edenlerin bulunmayışı dikkat çekmektedir. Nitekim bu sınıf konumundaki mühendisler arasında 500 milyonun üzerinde kazanç bildirenler %43.2 gibi bir çoğunluğu temsil etmektedir. Bu sınıf konumu, gelişmiş organizasyon yapılarındaki orta sınıf konumuyla birlikte, ücretli mühendislerin ekonomik anlamda en avantajlı kitlesini oluşturmaktadır. Özel kesim ücretli mühendisler arasında sınıf konumlarına göre ortaya çıkan bu türden ekonomik farklılaşma, doğal olarak bu kitlenin kamu kesimindeki mühendislere oranla ortak çıkarlar etrafında bir araya gelebilmelerini de güçleştirmektedir.

Bu aşamada vurgulanması gereken önemli bir bulgu, mühendislerin aylık

net ortalama kazançlarının mezun oldukları üniversite grupları ve bulundukları sosyo-ekonomik bölgenin özelliklerine göre farklılaşmasıdır. Tüm sınıf katmanlarında kazançlar, göreli olarak "iyi okul" mezunu olan ve gelişmiş bölgelerde bulunan mühendisler arasında daha yüksektir (Köse ve Öncü, 2000: 144-145). Bu olgu, Türkiye'deki sosyo-ekonomik bölgelerin ve mühendislik eğitiminde varolan katmanlaşmanın doğrudan bir yansıması niteliğindedir. Gözlemlerimiz, yalnızca aynı sosyo-ekonomik bölgede bulunan ya da aynı üniversite grubundan mezun olan mühendisler etrafında daraltıldığında, sınıf konumlarıyla kazanç farklılıkları arasındaki ilişki daha net bir şekilde ortaya çıkmakta, işçileşme eğilimi arttıkça mühendislerin ağırlıklı olarak yer aldığı kazanç düzeylerinin de düştüğü görülmektedir. Buna karşın, tüm gruplar birlikte değerlendirildiğinde, göreli olarak daha düşük sınıf konumunda ya da katmanda yer alan mühendislerin bir kısmının, bulundukları sosyo-ekonomik bölgenin özelliği ve/veya mezun olduğu üniversitenin niteliğine bağlı olarak, bir üst sınıf ya da katmandaki mühendislerden daha yüksek kazanç elde etmeleri de mümkün olabilmektedir. Bu sonuçlar, sınıf konumlarının ve katmanlarının türdeş bir nitelikte olmadığına, kendi içlerinde farklı yapısal özellikler taşıyan grupları da içerdiğine işaret etmesi açısından önemlidir. Buna rağmen ekonomik sınıf konumlarının belirlenmesinde unutulmaması gereken ölçüt ücretlerin belirleyici değil, açıklanan bir olgu olduğudur.

Tablo 8
Aktif Olarak Çalışan MM'ların Sınıf Konumlarına Göre En Çok Çalışmak İstedikleri İşin Niteliği

	Kendi Özel MM'lık İşimi Kurmak		Bir Özel Şirkette Çalışmak		Bir Kamu Kuruluşunda Çalışmak		Bir Araştırma Kurumunda Çalışmak		Herhangi Bir Kuruluşta Yönetici Olmak		Harhangi Bir Konuda Kendi İşimi Kurmak		Bir Finansal Kuruluşta Çalışmak		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	24	27,6	4	4,6			4	4,6	23	26,4	29	33,3	3	3,4	87
Çelişik Kapitalist	99	29,6	35	10,4	15	4,5	47	14,0	52	15,5	82	24,5	5	1,5	335
Yönetim Temelli Kapitalist	7	15,6	4	8,9			4	8,9	18	40,0	12	26,7			45
Küçük Burjuva	7	33,3	2	9,5	4	19,0	1	4,8	1	4,8	6	28,6			21
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	65	21,1	35	11,4	3	1,0	25	8,1	79	25,6	93	30,2	8	2,6	308
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	85	18,2	95	20,3	7	1,5	34	7,3	105	22,5	125	26,8	16	3,4	467
Orta Sınıf (Kamu)	311	29,9	116	11,1	38	3,7	110	10,6	139	13,4	313	30,1	14	1,3	1041
İşçi (Gelişmiş Org.)	54	30,9	34	19,4	4	2,3	12	6,9	31	17,7	38	21,7	2	1,1	175
İşçi (Gelişmemiş Org.)	212	39,7	86	16,1	24	4,5	41	7,7	67	12,5	99	18,5	5	,9	534
İşçi (Kamu)	78	38,6	6	12,9	2	1,0	8	4,0	21	10,4	63	31,2	4	2,0	202
Toplam	942	29,3	437	13,6	97	3,0	286	8,9	536	16,7	860	26,7	57	1,8	3215

Tablo 8'de mühendislerin sınıf konumlarına göre, en çok çalışmak istedikleri işin niteliğine ilişkin gözlemler sunulmaktadır. Bu tablodaki çarpıcı bulgulardan biri, ekonomik olarak en olumsuz koşullara sahip sınıf konumlarında yer alan mühendislerin (*gelişmemiş organizasyondaki işçi ve kamudaki orta ve işçi sınıf konumları*) %60'lar civarında bir bölümünün, ücretli istihdam biçimini tercih etmediklerini belirtmeleridir. Bu konumlardaki mühendisler ya meslek alanlarıyla ilgili olarak ya da herhangi bir başka konuda kendi işlerini kurarak işveren konumuna geçmeyi istemektedir. Ekonomik olarak avantajlı sınıf konumlarındaki ücretli mühendisler arasında (*yönetim temelli kapitalist, gelişmiş organizasyonlardaki orta ve işçi sınıfı konumları*) bu durumun yaygın bir istek olduğu gözlenmekle birlikte, ücretli istihdam dışı bir çalışma biçiminin tercih edilmesinde oransal olarak göreli bir düşüş söz konusu olmaktadır. Bu tablodaki diğer bir bulgu ise, mevcut sınıfsal konumundan en fazla memnun olan ücretli çalışanların, yönetim temelli kapitalist sınıf konumunda yer alan mühendisler olduğudur. Bu mühendislerin %40'ı yönetici olmayı diğer bütün çalışma biçimlerine tercih ettiklerini bildirmektedir. Tablodan izlenebileceği gibi, mühendislerin hemen hiç tercih etmedikleri istihdam biçimleri kamu ücretliliği ve bir araştırma kurumunda çalışmaktır. Bilindiği gibi bir araştırma kurumunda ücretli olarak çalışmak mühendisler arasında yaygın bir istihdam biçimi de değildir. Kamu ücretliliği ise, mühendislerin büyük bir çoğunluğu için istihdam alanı oluşturmaktadır. Buna göre, Türkiye'de mühendislerin çok geniş bir kesiminin mevcut durumlarından memnun olmadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tablo 9'da mühendislerin sınıf konumlarına göre, kendilerini işyerlerinde yakın hissettikleri gruplarla ilgili bulgular sunulmaktadır. Bu tablodan görülebileceği gibi, toplamda mühendislerin ancak %5.1'lik bir bölümü işçilere yakın olduklarını belirtmektedir. Çok geniş bir kesimi yoksullaşma süreci içerisinde bulunan mühendislerin, kendilerini işçilere yakın hissetmediklerini belirtmeleri ilginç bir durumdur. Asıl önemli olan ise işçi sınıfı konumunda yer alan mühendislerin bu konuda ne düşündükleridir. Bu açıdan tablodaki değerlere bakıldığında, kamu ve gelişmiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumundaki mühendislerin, genel eğilimden farklı bir tavır sergilemedikleri, gelişmemiş organizasyonlardaki "işçi" mühendisler arasındaysa %12.6 gibi azımsanamayacak bir grubun işçilere yakın durdukları görülmektedir. Bu anlamda, işçi sınıfının bir katmanı olan ve aynı zamanda ekonomik koşullar itibariyle yoksullaşan bu ikinci grup mühendisler arasında ideolojik bir işçileşmenin varlığından söz edilebilir.

Tablo 9'da sunulan gözlemlerden, Türkiye'deki mühendislerin mesleki birlik ve dayanışmaları hakkında ipuçları elde edilebilir. Buna göre, mühendislerin %56.8'i kendilerini işyerlerindeki teknik personele yakın buldukları belirtmektedir. Bu durumu mesleki birlik ve dayanışma duygusunun kaba bir ölçüsü

Tablo 9
Aktif Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre İşyerlerinde Yakın Oldukları Gruplar

	İşverene		Yöneticilere		Teknik Personele		İşçilere		Hiçbir Gruba		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	49	52,7	13	14,0	16	17,2	4	4,3	11	11,8	93
Çelişik Kapitalist	148	42,5	31	8,9	108	31,0	18	5,2	43	12,4	348
Yönetim Temelli Kapitalist	2	4,5	19	43,2	18	40,9	2	4,5	3	6,8	44
Küçük Burjuva	7	29,2			9	37,5	2	8,3	6	25,0	24
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	16	5,3	77	25,5	177	58,6	8	2,6	24	7,9	302
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	24	5,1	111	23,7	261	55,8	14	3,0	58	12,4	468
Orta Sınıf (Kamu)	22	2,1	126	12,2	723	70,1	35	3,4	126	12,2	1032
İşçi (Gelişmiş Org.)	11	6,2	42	23,7	97	54,8	9	5,1	18	10,2	177
İşçi (Gelişmemiş Org.)	65	12,2	80	15,0	257	48,2	67	12,6	64	12,0	533
İşçi (Kamu)	3	1,5	17	8,5	165	82,1	6	3,0	10	5,0	201
Toplam	347	10,8	516	16,0	1831	56,8	165	5,1	363	11,3	3222

olarak kabul edersek, Türkiye'de mühendislerin önemli bir oranının, kendisini mesleki topluluğuyla özdeşleştirme eğiliminde olduğu söylenebilir. Bu eğilim kamuda orta sınıf konumunda %70.1'e, işçi sınıfı konumunda ise %82.1'e çıkmaktadır. Bir başka deyişle, ekonomik koşullar itibariyle en kötü durumda olan kamu ücretlisi mühendisler, mesleki birlik ve dayanışmanın en güçlü olduğu grubu oluşturmaktadır. Beklenebileceği gibi, mesleki birlik ve dayanışma açısından en zayıf sınıf konumları, mülkiyet temelli kapitalist sınıf konumlarıdır (%17.2 ve %31). Bunları, yönetim temelli kapitalist sınıf konumundaki mühendisler izlemektedir. Bu sınıf konumundaki mühendislerin %43.2'si yöneticilere ve %4.5 gibi oldukça düşük bir oranı ise işverenlere yakın olduğunu belirtmektedir.

Türkiye'de mühendis-mimarların mesleki ve siyasal ideolojik konumlanışı

Bu yazıda mühendis kimlikleri arasında, ulusal/toplumsal düzeylerde önemli tekil farklılıklara rağmen (Crawford, 1989; Meiksins ve Smith, 1996; Noble, 1977; Whalley, 1986; Zussman, 1985), mühendisliğin ve olası mühendislik kimliklerinin evrensel bir belirlenime sahip olduğu ve bu belirlenimin tarihsel bir sistem olarak kapitalizmin emek-sermaye ilişkileri bağlamında anlam ka-

zandığını öne sürüyoruz. Bu çerçevede düşünüldüğünde Türkiye'deki mühendis kimliklerinin ve ideolojilerinin, Türkiye'ye özgü ekonomik ve toplumsal koşullardan etkilendiği ve bu belirlenimin, kapitalizmin evrensel mantığından bağımsız ele alınamayacağı açıklık kazanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'deki mühendislerin mühendis kimliğine atfettikleri anlamlar, bu çalışmada teorik düzeyde kurgulanan evrensel mühendis kimliklerine/ideolojilerine bağlı kalınarak değerlendirilmekte ve bu evrensel kimliklerden/ideolojilerden hangisinin, ne tür koşullar altında (sınıfsal, örgütsel, siyasal vb.,) hakim kimlik konumuna geldiği tartışılmaktadır.

Bu tartışmada göz önünde bulundurulması gereken en önemli nokta, kuramsal olarak kurgulanan mühendis kimliklerine/ideolojilerine bu biçimleriyle somut gerçeklikte rastlanabilmesinin mümkün olmadığı, çünkü somutta varolan mühendisin öznel oluşumunun tarihsel-toplumsal koşullarca belirlendiği ve onun bu koşullarla etkileşim halindeyken, verili kültürel/ideolojik eğilimlerin etkisiyle kuramsal olarak genelleştirilemeyecek bir tikellik kazanmış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında kuramsal kimlikler/ideolojiler, somut tikel örneklerin yakınlaştıkları ya da uzaklaştıkları referans noktaları olarak değerlendirilmeli ve karmaşık somuttaki farklılıkları anlayabilmemizi kolaylaştıran kavramsal modeller olarak görülmelidir. Evrensel olarak türdeş bir mühendis kimliğinden söz etmenin güçlüğüne işaret eden bu önerme, mühendislerin, ait oldukları toplumsal yapıların özgül ekonomik, siyasal ve kurumsal özelliklerinden kaynaklanan farklı mesleki kimliklere de sahip olabileceklerinin göz ardı edilmemesi gerekliliğine işaret etmektedir.[9]

Genel bir soyutlama düzeyinden bakıldığında, kapitalizmin temel çelişkisinin, emek ve sermaye arasındaki ilişkiden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Sermaye için emek, kendi değerini artırmanın bir aracıdır. Başka bir deyişle sermayenin emek üzerindeki beklentisi mümkün olan en yüksek değeri yaratmasıdır. Kendi varoluşunu, piyasadan temin edeceği ihtiyaç maddeleri ile sürdürmek zorunda olan ücretli emeğin ise sermayenin rasyonellerince şekillenen üretim faaliyetinden böyle bir beklentisi yoktur. Doğal olarak onun beklentisi, çalışmasının karşılığı olarak en yüksek ücreti elde edebilmektir. Bu durum ise üretken etkinlik olarak, emek ile yaratılan değer arasında, kapitalist üretimin varoluş koşullarından kaynaklanan bir çelişkinin mevcut olması anlamına gelir.[10]

Kapitalist toplumsal örgütlenme ve üretim ilişkileri içinde yer almak durumunda olan mühendisin, bu yapı içerisinde kendini konumlandırması emek

---

9 Meiksins ve Smith (1996) karşılaştırmalı bir perspektiften türeterek önerdikleri dört farklı "teknik emeğin örgütlenme" modeline dayanarak, mühendislerin mesleki kimliklerinin ülkeden ülkeye önemli farklılıklar gösterebildiğini ileri sürmektedirler. Bu modelerin kısa bir değerlendirmesi için bakınız Köse ve Öncü (2000).

10 Bu aynı zamanda "yabancılaşmış emek" sorunudur. Emek kontrol rejimlerinin tümü, bu sorunun artık değer üretimi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltabilmek için geliştirilmiştir. Emek kontrol rejimleri hakkında Richard Edwards'a (1979) bakınız.

ve sermaye arasındaki bu temel çelişkiden bağımsız olamaz. Bu açıdan ilginç olan, mühendisin bu temel çelişki bağlamında mühendisliğe nasıl bir anlam yüklediğidir. Bu noktada mühendisin konumlanışı hakkında iki uç noktadan söz etmek mümkündür. O, *ya* sahip olduğu mesleki formasyona gönderme ile söz konusu temel çelişkinin gerçek bir çelişki olmadığını, bunun tümüyle bir yanılsama olduğu vurgusundan hareketle sermaye ve emeğin çıkarlarının uyum içerisinde birlikte var olabileceğini göstermeye çalışır ve mühendisliği, sermayenin rasyonelleri ile uyumlu olarak tanımlar *ya da* bu çelişkinin varlığından hareketle, emek ve sermaye arasındaki çelişkinin, aynı zamanda sermaye ile mühendislik arasında da mevcut olduğu ve bu nedenle mühendisin çıkarlarının sermayenin çıkarları ile uyumsuz olduğu sonucuna ulaşır.

Birinci konumdaki mühendisin ideal tipini, "bilimsel yönetim" ilkelerinin kurucusu ve savunucusu olan Frederick W. Taylor'ın görüşlerinde bulmak mümkündür. Kapitalist işletmenin yönetim sorununu bir tür mühendislik sorunu olarak algılayan Taylor'ın (1947) düşüncesinde mühendis, her şeyden önce bir *yöneticidir*. Ona göre bir yönetici olan mühendisin temel görevi, kendi sözleri ile ifade etmek gerekirse "tüm çalışanların tek tek maksimum refahını sağlamaya bağlı olarak işverenin maksimum refahını sağlamaktır". O halde Taylor açısından değerlendirildiğinde mühendislik, hem işçinin istediği en yüksek ücreti alabilmesinin hem de işverenin istediği gibi üretimi, mümkün olan en düşük işgücü maliyeti ile gerçekleştirebilmenin koşullarını sağlayan temel bir yönetim işlevidir.

İkinci konumdaki mühendisin ideal tipi ise Thorstein Veblen tarafından çizilmektedir. Veblen (1919, 1921) için mühendislik, Taylor'ın aksine işletme düzeyinde bir yönetim işlevini değil, sanayi toplumunun özgün niteliğini tanımlayan ve köklerini modern teknolojinin yapısında bulan bir bakış açısını simgelemektedir. Veblen'e göre sanayi toplumu, nüfusun maddi refahını sürekli olarak artırabilecek olanaklara sahiptir. Bu olanakların başında ise özgül bir bakış açısı olarak mühendisliğin kendisi gelmektedir. Mühendislik, sanayinin koşullarında sürekli iyileştirmelerle üretkenliği artırıp, insani maddi varoluşu geliştirebilme gücüne sahiptir. Bu potansiyeline karşın fiili olarak mühendisliğin uygulanışı, maddi üretimden daha çok bu üretimin parasal karşılığıyla ilişkili olan "işadamlarının" çıkarlarınca engellenmektedir.[11] Bu durum Veblen açısından, kapitalizmde sermaye ile emek arasındaki çelişkinin yanı sıra, on-

11 Veblen'in (1921) "işadamı" ("business men") Schumpeter'in "girişimci"sinin tam karşıtını ifade etmektedir. Bilindiği gibi Schumpeter (1934, 1942), girişimciyi ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak teknolojik yaratıcılık işlevini yerine getiren toplumsal bir aktör şeklinde kavramlaştırır. Bu nedenle Schumpeter'e göre, girişimci modern kapitalist toplumun adsız kahramanıdır. Veblen'in "işadamı" ise bütün amacı "paradan para kazanmak" olan bir "spekülatör"dür. Veblen "girişimci"yi, 18. yüzyıl liberal düşüncesinin yarattığı bir hikâye kahramanı gibi görür. Veblen kendi yaşadığı tarih ve toplumda ekonominin işleyişinin girişimcinin yaratıcılığına değil işadamının kaprislerine tabi olduğunu düşünür (Öncü ,1996).

dan daha önemli olan bir başka çelişkinin varlığı anlamına gelir. Bu da, mühendislik ile sermayenin rasyonellerinin çatışmasından kaynaklanan mühendis-işadamı çelişkisidir. Bu algılayış, Veblen'in yaklaşımında mühendisi, Taylor'un aksine tüm çalışanların önderi konumunda ve servet sahibi, kapitalist/rantiye sınıfların karşısında görür.

Çalışmamızda bu iki ideal tip, mühendisin, kapitalist üretim ilişkileri içinde iki uç konumunu temsil etmektedir: Bir yanda işverenin beklenti ve rasyonelleri ile uyumlu olan Taylor perspektifli mühendis, diğer yanda ise işverenle çelişik konumda olan Veblen perspektifli mühendis. Doğal olarak ilk kategorideki mühendis kendisini, üretim sürecinde işverenin beklenti ve rasyonellerini temsil eden, diğer çalışanlardan bağımsız, ayrıcalıklı bir grup olarak görme eğilimindedir. Bunun toplumsal düzeyde yansıması ise mühendisliğin bir meslek olarak diğer mesleklerden farklı bir konumda değerlendirilmesi ve mesleğin kimler tarafından ve hangi koşullarda yerine getirilebileceğinin yasal olarak güvence altına alınması yani meşrulaştırılması sonucu, mühendislerin gerçekten ayrıcalıklı bir toplumsal katman olarak ortaya çıkmalarıdır.[12] İşverenle çelişik konumda olan ikinci tip mühendis ise sermayenin toplumsal egemenliğine karşı politik bir bilinç geliştirerek, mühendisi, sermaye karşısında emek cephesinin önderi konumunda algılayacak ve toplumsal değişim projelerinde aktif roller üstlenme eğiliminde olacaktır.

Tablo 10'da, yukarıdaki tanımlamaların ışığında, Türkiye'deki mühendislerin Taylor/Veblen ekseninde mesleki ideolojik konumlarına göre dağılımları sunulmaktadır. Buradaki sınıflamada iki temel ölçüte bağlı kalınmıştır. Bunlardan belirleyici olanı, tablonun sütununda yer alan "mühendislerin mesleklerine ve topluma karşı sorumluluklarının, işverenin (yöneticilerin) çıkarlarıyla çeliştiği" önermesi hakkındaki görüş oluşturmaktadır. Bu soruya verdikleri yanıtlara göre mühendisler, *Taylorist, Mesleki Kararsız, Veblenci* olarak üç ana gruba ayrıştırılmışlardır. Bu gruplar kendi içlerinde "mühendisler mesleki konularda karar verirken öncelikle herhangi bir özel çıkarı değil, toplumun genel çıkarını kollamak ve korumakla yükümlüdür" önermesine ne ölçüde katıldıklarına bakılarak ara katmanlara dağıtılmışlardır. Buna göre "Taylorist" gruba dahil olup, ikinci görüşe katılmayan (yani mühendislerin mesleki konularda karar verirken öncelikle işverenin/yöneticinin çıkarlarını kollamakla yükümlü olduğunu öne süren) kitle, kesin "Taylorist" katmana, bu görüşü onaylamayanlar ve kararsız olanlar ise "Taylorist Yönelimli" olarak tanımlanan alt kat-

12 Sosyoloji yazınında bu durumu ifade etmek için "toplumsal kapatma" ("social closure") kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram Max Weber tarafından, herhangi bir toplumsal grubun kendi üyelerinin çıkarlarını en çoklaştırmak amacıyla belli ekonomik kaynaklara grup dışından bireylerin ulaşmasını engelleyebilmek için giriştikleri eylemleri açıklamak için önerilmiştir. F. Parkin (1974, 1979) bu kavrama, modern toplumların sınıf çözümlemesinin gündemine taşıyarak, yeniden önem kazandırmıştır. Toplumsal kapatma "profesyonelleşme" yazınının da temel kavramlarından biridir (Larson, 1977; Collins, 1992, Witz, 1992)

Tablo 10
İSMM'ların Mesleki İdeolojik Konumlanışlarına Göre Dağılımları

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Taylorist	Kesinlikle Katılmıyorum	29	13				47
	Katılmıyorum	18	37				55
Taylorist Yönelimli	Kararsızım	68	124				192
	Katılıyorum	48	121	253			422
	Kesinlikle Katılıyorum	155	178	680			1013
Mesleki Kararsız	Kararsızım			293			293
Veblen Yönelimli	Kesinlikle Katılmıyorum			23	8	28	59
	Katılmıyorum			36	22	13	71
	Kararsızım				101	62	163
Veblenci	Katılıyorum				178	57	235
	Kesinlikle Katılıyorum				420	716	1136

mana yerleştirilmişlerdir. Veblencileri ise, esas itibariyle "mühendislerin mesleklerine ve topluma karşı sorumluluklarının, işverenin (yöneticilerin) çıkarlarıyla çeliştiği" görüşünü savunan kitle oluşturmaktadır. Bu kitleden, "mühendisler mesleki konularda karar verirken öncelikle herhangi bir özel çıkarı değil, toplumun genel çıkarını kollamak ve korumakla yükümlüdür" görüşünü savunanlar, kesin "Veblenci" katmana, öncelikli sorumluluklarının işverene olduğunu savunanlar ile bu önerme hakkında kararsız olanlar "Veblen Yönelimli" katmana dağıtılmışlardır. Her iki önerme hakkında kararsız olduklarını belirtenler ise "Mesleki Kararsız" olarak nitelendirilmişlerdir.

Tablo 11'de, mühendislerin sınıfsal konumlarına göre mesleki ideolojik yönelimleri hakkındaki bulgular sunulmaktadır. İzlenebileceği gibi, mühendislerin mesleki ideolojik yönelimleri sınıf konumlarına bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Yönetim temelli kapitalist sınıf konumundaki mühendisler arasında %13.3 oranında kesin Taylorist bir grubun varlığı, bu sınıf konumundaki mühendislerin diğer sınıflardan mesleki ideolojik oluşumları açısından ayrıştıklarının önemli bir göstergesidir. Taylorist ve Taylorist Yönelimli gruplar birlikte değerlendirildiğinde, yönetim temelli kapitalist mühendisler arasında bu grup %73.3 düzeyinde bir temsile sahip olmaktadır. Taylorist eğilimin baskın olduğu diğer mühendis grupları, özel kesim gelişmiş organizasyon yapılarındaki sınıf konumlarında yer almaktadır. Buna göre, yönetim temelli kapitalist sınıf konumunu sırasıyla, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf (%55.9) ve işçi sınıfı (%55) konumları izlemektedir. Bu bulgular, mühendislerin, çalışmakta oldukları işletmelerin akılcılaştırılması sonucunda, meslekleri-ni sınıf konumlarından bağımsız olarak Taylorist bir bakış açısıyla yorumlama-

Tablo 11
Aktif Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre Mesleki İdeolojik Yönelimleri

	Taylorist		Taylorist Yönelimli		Mesleki Kararsız		Veblen Yönelimli		Veblenci		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	8	7,4	55	50,9	13	12,0	3	2,8	29	26,9	108
Çelişik Kapitalist	9	2,1	202	46,8	56	13,0	34	7,9	131	30,3	432
Yönetim Temelli Kapitalist	6	13,3	27	60,0	7	15,6	1	2,2	4	8,9	45
Küçük Burjuva			11	37,9	3	10,3	5	17,2	10	34,5	29
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	10	3,2	167	52,7	47	14,8	36	11,4	57	18,0	317
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	24	5,0	224	46,6	52	10,8	52	10,8	129	26,8	481
Orta Sınıf (Kamu)	13	1,2	439	41,5	55	5,2	52	4,9	499	47,2	1058
İşçi (Gelişmiş Org.)	5	2,8	94	52,2	18	10,0	21	11,7	42	23,3	180
İşçi (Gelişmemiş Org.)	13	2,4	211	38,9	43	7,9	57	10,5	218	40,2	542
İşçi (Kamu)	3	1,5	86	42,4	12	5,9	11	5,4	91	44,8	203
Toplam	91	2,7	1516	44,7	306	9,0	272	8,0	1210	35,6	3395

ya yöneldikleri şeklinde değerlendirilebilir. Bu noktada vurgulanması gereken olası bir durum ise, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf ve işçi sınıfı konumlarındaki mühendislerin, sahip oldukları kariyer (yükselme) olanaklarının etkisiyle kendilerini geleceğin yöneticileri olarak görüp, mesleki ideolojik konumlanış açısından yönetim temelli kapitalist sınıf konumundaki mühendislere yakınlaşmaları olabilir. Bu olasılığı güçlendiren bir başka bulgu, yükselme olanakları bulunmayan gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumundaki mühendislerin (%41.3), hem gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıf konumundakilere (%51.6) hem de gelişmiş organizasyonlarda bütün sınıf konumlarındakilere oranla önemli ölçüde daha az Taylorist eğilim göstermeleridir. Gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıf konumunda yer alan mühendisler arasında Taylorist eğilimin öne çıkması, bu tür işletme ortamlarında sınıfsal farklılığın mesleki ideolojik farklılıkla ilişkili olabileceğini işaret etmektedir. Bu anlamda, işçi sınıfı konumundakilerle karşılaştırıldığında, kapitalist ve emekçi roller açısından sınıf konumları belirsizleşen orta sınıftaki mühendislerden bir kısmının, ideolojik düzeyde bu belirsizliği Taylorist yöne yakınlaşarak çözümledikleri de söylenebilir. Bu sınıf konumundaki mühendisler arasında kesin Veblenci olanlar %26.8 gibi bir oranda belirirken, işçi sınıfı konumunda yer alanlar arasında bu oranın %40.2'ye çıktığı görülmektedir. Bu özelliğiyle gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumundaki mühendisler, kesin Veblenci yönelimi çok güçlü bir şekilde temsil eden kamu kesimindeki

mühendislere yakınlaşmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, bu üç sınıf konumu, Türkiye'deki mühendislerin ekonomik koşullar itibariyle en dezavantajlı kesimini oluşturmaktadır. Ayrıca bu kitle, mesleki birlik ve dayanışma hisleri ile örgütlenme arayışları en yüksek olan mühendisleri kapsamaktadır. Kısacası, Türkiye'de mühendisler mesleki ideolojileri açısından, özel sektörde gelişmiş organizasyonlarda özellikle yönetim temelli kapitalist sınıf konumu ile orta sınıf konumunda yer alanların Taylorist yönelime yoğunlaştıkları, buna karşın özel kesim gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumu ile kamudakilerin Veblencilikte öbeklendiği bir kutuplaşma sergilemektedir.

Diğer taraftan, çalışmada mühendislerin siyasal-ideolojik konumları, Türkiye'de devletin yapısı ve ekonomideki rolü ile ülkede yaşanan sorunların çözülebilmesi için öncelikle alınması gereken önlemler hakkındaki görüşler etrafında şekillendirilmiştir. Türkiye'de yaşanan sorunların çözümü için ülkedeki milli birlik ve iradenin güçlenmesi gerektiğini savunan gruplar ile manevi potansiyelin artırılmasını öne sürenler sırasıyla "Milliyetçi Sağ" ve "İslâmî Sağ" grupların içerisine yerleştirilmişlerdir. Geriye kalanlardan, Türkiye'de devletin bir sınıf devleti olduğunu ve ülkede yaşanan sorunların çözülebilmesi için öncelikle demokratik yapı ve süreçlerin geliştirilmesi ya da Doğu Sorununun çözülmesi gerektiği görüşlerini savunanların bir tür "sol konum" oluşturdukları, bunların dışında kalanların ise "sağ konum"da yer aldıkları varsayılmıştır.[13] Bu konumlanışlara göre oluşturulan sol ve sağ grupların siyasal-ideolojik kimliklere dağıtılması ise Türkiye'de devletin ekonomide sahip olması gereken role ilişkin düşünceler dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre, sol konumda olup devletin ekonomideki rolünün kalkınmacı olması gerektiğini savunanlar "Sol"; bu konumda olup devletin özel sektörü yönlendirerek ekonomiye katkıda bulunması gerektiğini belirtenler ile sağ konumda olup kalkınmacı devlet isteyenler "Merkez Sol" içerisinde değerlendirilmiştir. Buna karşın, sol konumda olup, liberal devlet isteyenler ile sağ konumda olup devletin yönlendirici ya da tam anlamıyla liberal bir yapıda olmasını isteyenler "Merkez Sağ" olarak sınıflandırılmıştır (Köse ve Öncü, 2000: 155).

Türkiye'deki mühendislerin %59.6 gibi büyük bir çoğunluğunun sağ siyasal ideolojilerde, %35.1 gibi azımsanamayacak bir kitlesinin de önemli bir bölümünün Merkez Sol (%27.3) olmak üzere sol siyasal ideolojilerde konumlandıkları görülmektedir (Tablo 12). Sınıf konumlarına göre değerlendirildiğinde, yönetim temelli kapitalist sınıfın diğer sınıf konumlarından önemli ölçüde ayrışmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sınıf konumundaki mühendislerin

13 Kuşkusuz bu sınıflandırmanın değişik ölçütlerle kurgulanması mümkündür. Buradaki yönelimimiz, sağ ve sol olarak ayrıştırılabilecek grupların dışında kalan, merkez olarak tanımlanabilecek grubu merkez sol ve merkez sağ katmanlara dağıtmak şeklinde olmuştur. Değerlendirmelerimiz, anketin 74, 75 ve 76 no.lu sorularına bağlı kalınarak yapılmıştır. Okuyucu bu türden bir ayrımın soyut bir tasarım olduğunu ve herhangi bir siyasi parti taraftarlığını yansıtmadığını unutmamalıdır.

Tablo 12
Aktif Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre Siyasal-İdeolojik Yönelimleri

	Sol		Merkez Sol		Merkez Sağ		Milliyetçi Sağ		İslâmî Sağ		Siyasal Kararsız		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	4	3,7	27	25,0	62	57,4	3	2,8	6	5,6	6	5,6	108
Çelişik Kapitalist	28	6,5	116	26,9	208	48,1	10	2,3	38	8,8	32	7,4	432
Yönetim Temelli Kapitalist	3	6,7	8	17,8	24	53,3	2	4,4	8	17,8			45
Küçük Burjuva	3	10,3	11	37,9	11	37,9	1	3,4			3	10,3	29
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	15	4,7	77	24,3	172	54,3	9	2,8	23	7,3	21	6,6	317
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	33	6,9	129	26,8	260	54,1	7	1,5	21	4,4	31	6,4	481
Orta Sınıf (Kamu)	90	8,5	300	28,4	500	47,3	29	2,7	88	8,3	51	4,8	1058
İşçi (Gelişmiş Org.)	16	8,9	42	23,3	98	54,4	6	3,3	10	5,6	8	4,4	180
İşçi (Gelişmemiş Org.)	59	10,9	151	27,9	247	45,6	14	2,6	49	9,0	22	4,1	542
İşçi (Kamu)	13	6,4	67	33,0	106	52,2	1	,5	11	5,4	5	2,5	203
Toplam	264	7,8	928	27,3	1688	49,7	82	2,4	254	7,5	179	5,3	3395

(çok büyük bir çoğunluğu merkez sağda olmak üzere) %75.5'inin sağ siyasal ideolojilere sahip oldukları bulgulanmaktadır. Aynen mesleki ideolojik konumlanışlarda olduğu gibi, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf (%64.4 sağ ideolojiler toplamı) ve işçi sınıfı konumundaki (%63.3) mühendislerin siyasal ideolojik tercihleri, yönetim temelli kapitalist sınıfınkine benzer bir eğilim göstermektedir. Kapitalist sınıf konumunda yer alanlardan mülkiyet temelli kapitalistlerin %65.8'i sağ ideolojilere yönelirken, bu oran çelişik kapitalistler arasında %59.2'ye düşmektedir. "Sol" ideolojinin en fazla öne çıktığı kitlesel sınıf konumu ise %10.9 oranıyla gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumudur. Bu sınıf konumundaki mühendislerin yaklaşık %57'sinin sağ ideolojilere sahip oluşu, genel eğilimden önemli ölçüde farklılaşmadıklarını göstermektedir. Yine mesleki ideolojik konumlanış açısından Veblenci yönelimin baskın olduğu kamu kesimindeki mühendisler arasında, beklenenin tersine sol siyasal ideolojik konumlanışlar çok net olarak öne çıkmamakta ve bu grupta yer alan mühendisler de Türkiye'deki mühendislerin genel siyasal-ideolojik eğilimlerini büyük ölçüde taşımaktadır.

Tablo 13'de, Türkiye'deki mühendislerin mesleki ve siyasal ideolojik konumlanışları birlikte değerlendirilmektedir. Siyasal ideolojik konumlanışa göre, sol görüşte olan mühendislerden sağda olanlara doğru yöneldikçe, bu grupların mesleki ideolojilerinde de önemli bir farklılaşma olmaktadır. Sol gruplarda Veblenci mühendislik ideolojisi diğer gruplardan önemli ölçüde yüksektir.

Tablo 13
İSMM'ların Siyasal İdeolojik Konumlarının Mesleki İdeolojik Konumları İle İlişkisi

	Taylorist		Taylorist Yönelimli		Mesleki Kararsız		Veblen Yönelimli		Veblenci		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Sol	5	1,7	93	30,8	16	5,3	17	5,6	171	56,6	302
Merkez Sol	22	2,1	429	41,6	69	6,7	78	7,6	434	42,1	1032
Merkez Sağ	58	3,1	845	45,2	191	10,2	165	8,8	610	32,6	1869
Milliyetçi Sağ	2	2,2	51	55,4	9	9,8	9	9,8	21	22,8	92
İslâmî Sağ	7	2,4	153	52,9	22	7,6	21	7,3	86	29,8	289
Siyasal Kararsız	6	3,0	91	45,7	41	20,6	12	6,0	49	24,6	199
Toplam	100	2,6	1662	43,9	348	9,2	302	8,0	1371	36,2	3783

Bu oran, "Sol" olarak adlandırılan grupta %56.6, Merkez Solda ise %42.1'dir. Veblenci mühendis tipinin en az olduğu grup ise, yukarıda Milliyetçi Sağ olarak tanımlanan mühendisler (%22.8) arasında izlenmektedir. Diğer taraftan, Taylorist yönelimin en yoğun olduğu gruplarsa siyasal anlamda sağda yer alanlar arasındadır. Taylorist olarak sınıflandırılan iki grup birlikte değerlendirildiğinde, Merkez Sağda bu tutum %48.3, Milliyetçi Sağda %57.6, İslâmî Sağda ise %55.3'tür.

Bu noktada, yukarıda tartışılan mesleki ve siyasal ideolojik konumlanışlarından hareketle, Türkiye'deki mühendislerin "kapitalizm karşısındaki konumlanışları"nı belirlemeye yöneliyoruz. Buna göre Tablo 18'de Veblenci olan ve siyasal anlamda *"Sol"* konumda yer alan grubu "kapitalizm karşıtı ideal özne" olarak adlandırıyoruz. Bu grubun kapitalizmin temel çelişkisini algılamaya daha yakın olduğunu ve bu nedenle mesleki ve toplumsal *çağrılarını*, kapitalizmin sınıflar çelişkisini diyalektik olarak aşan ve bu anlamda kapitalizm karşıtı değerler düzleminde ifadesini oluşturan bir sesle biçimlendireceğini kabul ediyoruz. "Kapitalizmle özdeşleşmiş ideal özne" olarak tanımladığımız grup ise, Taylorist olup, *Merkez Sağda* yer alan mühendislerden oluşmaktadır. Bu grubun gerek mesleki sorumluluklarını tanımlayış biçimi ve bu anlamda işverenle kurduğu ideolojik bağın ve gerekse Türkiye toplumsal yapısını algılayışı ile biçimlendirdiği varoluş tarzının, kapitalizmin ideal öznesine tekabül ettiğini ileri sürüyoruz.[14]

Bu grupların dışında kalan mühendislerden "Veblen yönelimli" olup Sol ve Merkez Sol siyasal-ideolojik tercihler taşıyanları ile "Veblenci"olup merkez sol-

14 Milliyetçi ve İslâmî sağda yer alan Taylorcu mühendislerin kapitalizmle özdeşleşmiş ideal özne olarak adlandırılan grubun içinde yer almayışının nedeni, ideal öznenin evrensel bir kimlik taşıması, kapitalizmin varoluş tarzına ilişkin olarak yerel ve etnik yorum getirmemesi arayışımızdan kaynaklanmıştır.

da yer alanları "kapitalizm karşıtı konuma yakın Veblen yönelimli özne"; mesleki ideolojik tercihleri bu gruplara benzer olup (Veblen, Veblen yönelimli) siyasal-ideolojik anlamda Sağ konumda olanları ise "kapitalizmle özdeşleşmiş konuma yakın Veblen yönelimli özne" olarak sınıflıyoruz. Mesleki kararsızları Taylorist mühendislerle birlikte değerlendiriyor ve yine siyasal ideolojik konumlarına göre benzer bir tasnifi izleyerek "kapitalizmle özdeşleşmeye yakın" ve "kapitalizm karşıtı konuma yakın" Taylorist yönelimli özne olarak ayrıştırıyoruz.

Tablo 14, her sınıf konumundaki mühendisin farklı mesleki ve siyasal ideolojik kimlikler taşıdığını, ancak bu açıdan Türkiye'deki genel eğilimin "kapitalizmle özdeşleşmiş ideal özne" ya da bu konuma yakın (%39.3) bir kimlik etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır. "Kapitalizm karşıtı ideal özne" ve bu konuma yakın olanlar ise Türkiye'deki mühendislerin ancak %19.6'sını oluşturmaktadır. Bu iki kimliğin sınıf konumları açısından dağılımları dikkate alındığında ilk grubun göreli olarak yönetim temelli kapitalist sınıf ile gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf ve işçi sınıfında; ikinci grubun ise küçük burjuva, gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı ile kamu orta sınıf ve işçilerinde yaygın olduğu gözlenmektedir. İlk grubu temsil eden mühendislerin yönetim temelli kapitalist sınıfta %71.1, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıfta %51.8, kapitalist grupta %47.2, çelişik kapitalist grupta ise %41.2 oranında olduğu

Tablo 14
Aktif Çalışanların Sınıfsal Konumlarına Göre Kapitalist Varoluş Açısından Öznellikleri

	Kapitalizm Karşıtı İdeal Özne		Kapitalizm Karşıtı Konuma Yakın Veblen Yönelimli Özne		Kapitalizm Karşıtı Konuma Yakın Taylor Yönelimli Özne		Kapitalizmle Özdeşleşmiş Konuma Yakın Veblen Yönelimli Özne		Kapitalizmle Özdeşleşmiş Konuma Yakın Taylor Yönelimli Özne		Kapitalizmle Özdeşleşmiş İdeal Özne		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	2	1,9	7	6,5	25	23,1	23	21,3	47	43,5	4	3,7	108
Çelişik Kapitalist	12	2,8	53	12,3	89	20,6	100	23,1	173	40,0	5	1,2	432
Yönetim Temelli Kapitalist			3	6,7	8	17,8	2	4,4	29	64,4	3	6,7	45
Küçük Burjuva	2	6,9	6	20,7	8	27,6	7	24,1	6	20,7			29
Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	5	1,6	31	9,8	60	18,9	57	18,0	159	50,2	5	1,6	317
Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	17	3,5	56	11,6	93	19,3	108	22,5	191	39,7	16	3,3	481
Orta Sınıf (Kamu)	57	5,4	203	19,2	148	14,0	291	27,5	352	33,3	7	,7	1058
İşçi (Gelişmiş Org.)	7	3,9	19	10,6	35	19,4	37	20,6	79	43,9	3	1,7	180
İşçi (Gelişmemiş Org.)	32	5,9	107	19,7	79	14,6	136	25,1	180	33,2	8	1,5	542
İşçi (Kamu)	9	4,4	38	18,7	36	17,7	55	27,1	63	31,0	2	1,0	203
Toplam	143	4,2	523	15,4	581	17,1	816	24,0	1279	37,7	53	1,6	3395

dikkat çekicidir. Bu öznellik, işçi sınıfı konumlarındaki mühendisler arasında en çok gelişmiş organizasyonel yapılarda (%45.6) gözlenmektedir. Gelişmemiş organizasyonel yapılardaki işçi sınıfı konumundaki mühendislerin %25.6'sının, kamu orta sınıf ve işçi sınıfı konumlarındakilerin ise sırasıyla %24.6 ve %23.1'inin kapitalizm karşıtı ideal özne ve ona yakın varoluş biçimleri taşıdıkları bulgulanmaktadır. Yönetim temelli kapitalistler arasında kapitalizm karşıtı ideal öznelliğe hiç rastlanmamakta, kapitalist sınıf konumundakiler arasında bu öznel oluşumun ancak %8.4 düzeyinde kaldığı izlenmektedir.[15] Bu sonuçlar, kapitalizm karşısındaki öznellikleri bakımından sınıf konumları kadar ondan görece bağımsız başka varoluş biçimlerinin de mühendis kitlesinin kimlikleri üzerinde belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Değerlendirme ve sonuç

F. W. Taylor'ın mühendise ve mühendisliğe yüklediği anlamdan yola çıkarak, mühendisin gerçekliğe sermayenin perspektifinden baktığında, mesleğini *ekonomik* değer yaratan teknikler toplamından ibaret bir yönetim işlevi olarak görebileceğini ve bu algılamasıyla sermayenin öznelliğiyle uyumlu bir mesleki ideolojik konumlanışa yönelebileceğini ileri sürmüştük. Bu yazıda sunduğumuz veriler Türkiye'de de önemli bir mühendis kitlesinin, sermayenin öznelliğiyle özdeşleşme eğiliminde olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Bu nedenle, Türkiye'deki mühendislerin de sermayenin evrensel etkilerinden bağışık bir kimlik oluşturamadıklarını görmüş olduk.

Bununla birlikte araştırmamızın bulguları, Türkiye'de sermaye karşıtı öznellik taşıyan azımsanamayacak bir mühendis kitlesinin varolduğuna da işaret ediyor. Dahası, Türkiye'deki mühendislerin mesleki birliğini temsil eden TMMOB'nin uzunca bir süreden beri, sermaye karşıtı bir sesle üyelerine ve topluma kendisini tanıttığını, aktif olarak toplumsal mücadelede yer aldığını ve mühendisliği, "egemen sınıfların" çıkarlarıyla çelişik bir içerikte tanımladığını anımsayacak olursak, mühendislerin, kapitalizmin belli koşullar altında açığa çıkan iç çelişkileriyle karşı karşıya kaldıklarında, Veblen'in özlemini duyduğu türden bir mesleki ideolojiye yönelerek, sermayenin toplum üzerindeki hegemonyasına *eleştirel* bir perspektiften bakabileceklerini ve mühendisliği ekonomik sonuçlar elde etmek amacıyla kullanılan teknik bir araç olmanın ötesinde, politik alana doğrudan katılımı öngören bir meslek olarak tanımlayabilecekleri ortaya çıkmaktadır. Araştırmamızın bulgularının net olarak işaret ettiği gibi, mühendislerin mesleki ideolojik oluşumlarında, ekonomik sınıf konumları belirleyici önem taşımaktadır.

15 İşsiz mühendislerde kapitalizm karşıtı ideal özne %7.2 ve kapitalizm karşıtı konuma yakın Veblen yönelimli özne %19.7'dir. Bu grupta kapitalizmle özdeşleşmiş ideal özne %1.8, buna yakın olan gruplar ise %34.1'dir.

Türkiye'deki mühendislerin çoğunluğu ücretli çalışan konumundadır. Bunların özel ekonomide yer alanlarının önemli bir kitlesi, ilkel üretim süreçlerinde istihdam edilen nitelikli iş gücünü oluşturmaktadır. Diğer önemli bir bölümü ise kamu sektöründe çalışmaktadır. Çoğunluğu temsil eden bu gruplar, orta sınıf ve işçi sınıfı konumlarına dağılmakla birlikte, sahip oldukları ekonomik koşullar ve olanaklar itibariyle işçileşmiş ve yoksullaşmıştır. Bu sınıf konumlarında yer alan mühendisler, sadece olumsuz bir ekonomik gerçeği paylaşıyor olmakla kalmayıp benzer bir sosyo-ekonomik temelden gelmektedir. Türkiye üniversite sisteminin alt katmanlarındaki okullardan mezun olmuş olan bu mühendislerin, kariyer olanaklarının da sınırlı olduğu görülmektedir. Mesleki tatminleri çok düşük olan bu mühendisler, ücretli çalışma biçimini terk edip küçük işveren konumuna geçerek, toplumsal hiyerarşide yükselebilmeyi umut etmektedir. Nitekim, Veblenci bir mesleki ideolojik konumlanışa yakın durmakla birlikte, genel olarak sağ siyasal ideolojilere yönelmekte ve bu anlamda kapitalist varoluşla uyumlu bir bilinç sergilemektedir. Sağ siyasal ideolojilere yönelim, göreli olarak daha iyi ekonomik ve sosyal olanaklara sahip olan yönetim temelli kapitalist sınıf ve gelişmiş organizasyon yapılarındaki orta sınıf konumlarında yer alan mühendisler arasında daha çok yaygınlaşmakta ve bununla uyumlu olarak bu gruplar Taylorist mesleki ideolojiye yönelmektedir. İşte TMMOB genel çizgileriyle ifade edildiğinde karşısında böyle bir *kitleyi* bulmakta ve "demokratik kitle meslek örgütü çağrısını" son 40 yıldır olduğu gibi mühendislere, toplumun bütün sınıf ve kesimlerine duyurmaktadır.

KAYNAKÇA

Artun, A. (1999) *Fordizmin ve Mühendisin Dönüşümü*, TMMOB, Ankara.

Berberoğlu, B. (1982) *Turkey in Crisis*, Zed Press, Londra.

Carchedi, A. W. (1977) *On the Economic Identification of Social Classes*, Routledge and Keagan Paul, Londra.

Crawford, S. (1989) *Technical Workers in an Advanced Society: The Work, Careers and Politics of French Engineers*, Cambridge University Press, New York.

Davis, A. K. (1980) *Thorstein Veblen's Social Theory*, Arno Press, New York.

Edgell, S. (1997) *Class*, Routledge, Londra ve New York.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (2000) *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar*, TMMOB, Ankara.

Köse, A.H. ve Öncü, A. (1999), "Mühendislik – Mimarlık Eğitimi ve Mühendis- Mimarların Çalışma Yaşamına Katılım Biçimleri" 6. Ulusal Toplum Bilim Kongresi'nde sunulan tebliğ, Kasım 1999, Ankara.

Kunar, A. (1991) "TMMOB ve 'Mühendislerin'in Oturma 'Odaları'", *Birikim*, 29 Eylül:29-34.

Lauer, R. H. (1991) *Perspectives on Social Change*, Allyn and Bacon, Boston.

Margulies, R. ve Yıldızoğlu, E. (1984), "Trade Unions and Turkey's Working Class", *Middle East Report*, 121:15-20.

Margulies, R. ve Yıldızoğlu, E. (1987), "Agrarian Change: 1923-70," Irvin C. Schick ve Ertuğrul A. Tonak (der.), *Turkey in Transition: New Perspectives* içinde, Oxford University Press, New York.

Margulies, R. ve Yıldızoğlu, E. (1988), "The Political Uses of Islam in Turkey", *Middle East Report*, 153:12-17.

Meiksins, P. ve Smith, C. (1996) *Engineering Labour : Technical Workers in Comparative Perspective*, Verso, Londra and New York.

Noble, D. (1977) *America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism*, Alfred Knopf, New York.

Öncü, A. (1996) *The State and Engineers: A Historical Examination of the Union of the Chambers of Turkish Engineers and Architects*, Doktora Tezi, University of Alberta, Edmonton.

Öncü, A. (1999) "Organizational Processes of Class Formation", European Group For Organisation Studies Konferansında sunulan tebliğ, University of Warrick, 08-10 Temmuz.

Öngen, T. (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Poulantzas, N. (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Review Books, Londra.

Savran, S. (1992) *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: 1919-1980*, Kardelen Yayınları, İstanbul.

Schick, C. I. ve Tonak E. A. (1980) "Turkish Politics and Class Struggle: 1950-1975", *Middle East Report*, 84:14-18.

Tanık, B. (1991), "Sorumluluk, Üretkenlik, Etkililik, Demokratiklik vb. ve TMMOB", *Birikim*, 29 Eylül:26-28.

Taylor, F.W. (1947) *Shop Management Principles of Scientific Management*, Harper & Row, New York.

Veblen, T. (1919) *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, B. W. Huebsch, NewYork.

Veblen, T. (1921) *The Engineers and the Price System*, B. W. Huebsch, New York.

Whalley, P. (1986) *The Social Production of Technical Work: The Case of British Engineers*, State University of New York Press, Albany.

Wright, E. O. (1976) "Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies," *New Left Review*, July:3-41.

Wright, E. O. (1978) *Class Crisis and the State*, New Left Books, Londra.

Zussman, R. (1985) *Mechanics of the Middle Class: Work and Politics Among American Engineers*, University of California Press, Berkeley.

Dünyada teknolojik değişim ve mühendisler

*Hacer Ansal**

Giriş

Son yıllarda büyük bir hız kazanan teknolojik değişimler çağdaş kapitalist ekonomileri etkileyen unsurların en başında gelmektedir. Bu değişimin çeşitli boyutlarını ele alan çalışmalar, 1970'lerden bu yana ortaya çıkan yeni üretim organizasyon biçimlerinin ve de giderek yaygın bir şekilde üretim süreçlerine adapte edilmekte olan mikroelektronik bazlı ileri/yüksek teknolojilerin, firma içi üretim ilişkilerinin doğasını değiştirmekte olduğunu ileri sürmektedir. Kapitalist üretimde yaşanan teknolojik dönüşümün, sınai kapitalizmin gelişiminde en başından beri çok merkezî bir rol üstlenmiş olan mühendislerin konumunu da etkiliyor olması son derece doğaldır. Bu alanda mevcut literatüre kabaca göz gezdirildiğinde teknolojik değişimin doğrudan doğruya mühendisin konumunu nasıl etkilediğini inceleyen çalışmalara pek rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla, bu yazıda kapitalist toplumda yaşanmakta olan radikal dönüşüm sürecine ve ortaya çıkan değişimlere yönelik yürütülmüş teorik ve ampirik çalışmalardan bazı ipuçları yakalayarak mühendisin konumu irdelenmeye çalışılacaktır. Ancak teknolojik değişimin mühendisin emek süreci içindeki konumunu nasıl etkilediğini kavrayabilmek için önce mühendisin kapitalist üretimdeki yerini ve rolünü anlamak gerekmektedir.

1. Mühendislerin kapitalist emek sürecindeki konumu

Mühendisliğin meslek olarak doğuşu, 19. yüzyılın sonlarına doğru kapitaliz-

(*) İTÜ İşletme Fakültesi, İktisat Anabilim Dalı.

min gelişimi ile birlikte hızla büyüyen üretim birimlerinin organizasyonunda Frederick Windslow Taylor'un "Bilimsel Yönetim" ilkelerinin yaygın bir biçimde uygulanmaya başlamasıyla paralellik göstermektedir. Kapitalist üretimdeki kâr maksimizasyonu mücadelesi, emek sürecinin de tam kontrolünü, yani işçinin işi yapış yöntemleri, hızı, becerilerini ve bilgisini kullanma biçimi üzerinde tam bir denetimini gerektirmektedir. Taylorist ilkelere göre, üretim süreci çok küçük parçalara ayrılarak standartlaştırılmış, emek süreci daha önce tüm üretim bilgisine sahip olan zanaatkâr bazlı, vasıflı işçinin bilgi ve becerisinden de kopartılmıştır. Buna bağlı olarak, Taylorist yöntemlerle işin tasarımı, planlanması, düzenlenmesi ve denetimi de tamamen üretici işçiden kopartılmış, kafa ve kol emeği birbirinden ayrıştırılmış, üretim bilgisi yönetimin elinde tekelleşerek ayrı bir merkezde toplanmıştır (Braverman, 1974). Artık bu merkezlerde yönetimin hizmetindeki mühendisler ve diğer teknik çalışanlar kafa emekçileri olarak yeni iş örgütlenme biçimleri ve üretim araçları geliştirmek için çalışmaktadırlar. Hızlı sermaye birikimi ile birlikte sanayide başgösteren ve hayati bir önem kazanmaya başlayan teknik işgücü gereksinimi, kafa-kol emeği ayrışmasının kurumlaştırılması için gerekli kaynakları harekete geçirmiş ve hızla mühendislik okulları açılmaya başlamıştır (Meiksins ve Smith, 1996).

Gorz'a göre, okul sistemi hiyerarşik toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde çok önemli, anahtar konumunda bir araçtır. Dolayısıyla, mühendislik okulu öğrencileri kapitalist üretim sisteminin gereklerine uygun bilgilerle ve pratik becerilerle donatıldıkları gibi, bunlara fabrika sisteminin hiyerarşik ve otoriter işleyişine uygun bir kimlik de kazandırılmaktadır. Belirli bir işe yönelik okul eğitimi almamakla birlikte, mühendis okulu mezunlarının özerk profesyoneller olarak bağımsız çalışabilecek eleştirel bir zeka ve yaratıcılığa kavuştukları varsayılmaktadır (Gorz, 1972).

20. yüzyıl başlarında giderek genişleyen pazarlara paralel olarak büyüyen ölçeklerdeki modern sanayi işletmelerinin üretim koşulları çok sayıda mühendisin istihdamını gerekli kılmıştır. Mühendislik mesleğinin doğasını tümüyle kavrayabilmek için, mühendislerin kapitalist üretimde yönetim ile işçiler arasında yer alan, çok önemli kalifiye bir teknik "ara" çalışan kesiti olduğunu görmek gerekir. Ancak bu "ara" teknik çalışan kesiminin hem işverenle hem de kol emekçisi ile ilişkisi oldukça karmaşık olmuştur. Firmaların kârlılığının sağlanması ve garantilenmesi yönetimin bu kalifiye teknik elemanlara dayanmasını ve güvenmesini gerektirirken, yaptıkları işin kontrolü ve denetlenmesi açısından da işverene hep sorun yaratmıştır. Öte yandan, mühendisler iş yerinde bir tür denetleyici otorite olmak işlevini yerine getirdiklerinden ve üretimin her aşamasını değerlendirerek hatasız yürütülmesinden sorumlu olmalarından dolayı, iş yerinde işçilerle direkt ilişki içinde olmasalar dahi, üretim sürecinin tasarımı, spesifikasyonlar, talimatnameler yolu ile işçilere üretimde ne yapacaklarını dikte ediyor olmaları, mühendislerle işçiler arasında sürekli bir ger-

ginlik yaratmaktadır (Meiksins ve Smith, 1993).

Genel olarak mühendislerin işçilere kıyasla daha az denetime maruz kaldıkları bilinmekle birlikte, özel uzmanlık bilgisine sahip profesyoneller olarak, bu bilgiye sahip olmayan yöneticilerce denetlenmeye çalışılması sürekli bir sorun kaynağı oluşturmaktadır. Ayrıca, mühendislik işinin doğasında araştırma geliştirmenin olması ve dolayısıyla da belirsizlik içermesi, yani sürdürülen işle sonuçları arasında kısa dönemde doğrudan bir ilişkinin bulunmaması, bu faaliyetlerin yönetim tarafından denetimini ve kontrolünü daha da güçleştirmektedir. Yöneticiler firmaların kârlılığının artırılmasında ciddi biçimde mühendislerin yaratıcılıklarına ve enovasyon kapasitelerine dayanır, dolayısıyla mühendislerin işbirliği ve inisiyatiflerine gereksinim duyarlarken, bir yandan da onların faaliyetlerini denetlemeye çalışmaları önemli bir çelişki ve gerginlik yaratabilmektedir (Causer ve Jones, 1996).

Ancak, son yıllarda mühendislik üzerine farklı ülkelerde yürütülen çalışmalar, kapitalist üretimin bu ülkelerdeki tarihi gelişimine ve devlet-işveren-işçi ilişkilerinin evrimine bağlı olarak mühendislik mesleğinin çok karmaşık bir belirlenime sahip olabileceğini göstermektedir. Mühendislerin eğitimi ve emek sürecindeki konumları hem ülkeden ülkeye değişmekte, hem de aynı ülke içinde tarihi olarak değişime uğrayabilmektedir. Dolayısıyla, mühendisin ve üstlendiği işlevin ne olduğu konusunda evrensel bir anlaşma sağlamanın mümkün olamayacağı, teknik işlerin örgütlenmesinde büyük bir çeşitlilik bulunduğu görülmektedir. Örneğin, altı farklı ülkede yürütülen çalışmalar sonunda, mühendislik işinin organizasyonunda bu ülkelerde dört farklı model olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat mühendislerin tam olarak belirlenemeyen bir "ara" konuma sahip olmalarından ötürü, hiçbir model, mühendislik işinin organizasyonu, yönetim ve işçilerle ilişkileri açısından firma içi çelişkilerden ve sürtüşmelerden arınmış görünmemektedir. Her model mühendislerin eğitimi, profesyonel bir meslek olarak gelişmişlik düzeyleri, örneğin meslekte yeni mühendis arzını kontrol etme konusundaki güçleri, buna bağlı olarak teknik çalışanların toplumsal statüleri ve konumları konularında farklılıklar sergilemektedir (Meiksins ve Smith, 1993).

Bu modellere çok kısa bir şekilde göz atalım:

1) Zanaat Organizasyonu: Bu modelde teknik işler, firma içi hiyerarşide kol emeğinin hemen üstünde imiş gibi tanımlanmakta ve teknik işgücünün eğitimi ve organizasyonu bir çok açıdan geleneksel zanaat metodlarına benzemektedir. Yani mühendisler çıraklık sisteminin önemli olduğu zanaatkârlığa benzer metodlarla yetiştirilmekte, bir çeşit kol işçisi kabul edilmekte ve bu nedenle de toplumda görece düşük bir statüye sahip bulunmaktadır. Ancak kol emeğinin bir parçası olarak kabul edilmelerinden dolayı yönetimle aralarında bir yakınlık olmamasına, hatta aralarında net bir ayrım olmasına rağmen, mühendisler daha az kalifiye olan mavi yakalı işçilere karşı kendilerini üstün görmekte, fir-

ma içi ilişkilerde onlara düşmanca bir davranış sergilemektedirler. İngiltere'de mühendislerin konumu ve yetiştirilişleri büyük ölçüde bu zanaat modeline uymaktadır. Formel üniversite mühendislik eğitimi ancak 1970'lerden bu yana yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Smith ve Whalley, 1996).

2) Yönetim Organizasyonu: Bu modelde teknik işler yönetimin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Zanaat modelinde olduğu gibi, işletme, yönetim ile emek arasında bölünmüş kabul edilmekle birlikte, daha az kalifikasyona sahip teknik elemanlarca yürütülen rutin işler dışında, teknik işlerin çoğu yönetimsel işler olarak görülmekte ve yönetimin bir uzantısı olarak özel eğitimli uzmanlarca yani mühendislerce yürütülmektedir. Üniversite eğitimi almış kişiler olarak toplumda üstün bir konuma sahiptirler ve kendilerini doğal olarak yönetimin bir parçası görürler. Kol işçileri ise beraber çalıştıkları değil, sürekli kontrol edilmesi gerekli bir "alt" kesimdir. ABD'deki mühendislerin konumu bu modele çok iyi bir örnek oluşturmaktadır. Mühendislerin yönetici kadrolara geçişleri oldukça yaygın bir pratiktir (Zussman, 1985) ve mühendis-yönetici (genellikle MBA derecesine sahip) halen sanayide Amerikan firmalarının ortak bir özelliği olmayı sürdürmektedir (Meiksins, 1996).

3) Devlet Organizasyonu: İlk iki modelde teknik elemanların çoğunluğu ya yönetim ya da işçi kademesine yerleştirilirken, bu modelin özelliği devletin firmalarda gerekli teknik ara kademeleri özel olarak hiyerarşik bir katmanlaşma yaratacak şekilde yetiştirmesidir. Formel eğitim teknik elemanlar için gerekli bir koşul olmakla birlikte, mühendislik itibarı kazanmak profesyonel hayatta önemli projelerde başarılı olmaya bağlı olmaktadır. Firmalarda "mühendis" pozisyonuna bu itibarı kazanmış zengin deneyimli kişilerin getirilmesine çok önem verilmekte, ayrıca da bu mertebeye ulaşmışların sayılarının sınırlı tutulmasına çalışılmaktadır. Sonuç, güçlü bir şekilde mesleki kimlikleri ile özdeşleşmiş, dolayısıyla firmada kendilerini hem yönetimden hem de kol işçisinden çok farklı bir yerde gören, hiyerarşik şekilde kademelendirilmiş ve iyi eğitilmiş bir mühendis kadrosunun ortaya çıkmasıdır. Almanya, teknik organizasyonda devlet modelinin pek çok özelliğini sergilemektedir. Almanya'nın geç sanayileşmiş bir ülke olarak sürekli İngiltere'ye yetişme çabası içinde olması, devletin aktif olarak bir sanayileşme politikası izlemesi ve ekonomik faaliyetlere katılması, teknik eğitimin de devlet tarafından sağlanması sonucunu doğurmuştur (Gispen, 1996). İsveç ve Fransa'da da mühendislik devlet modeline benzer özellikler göstermekte, mühendisler kazandıkları mesleki deneyim ve itibara göre farklı kademelerde yer almaktadırlar (Berner, 1996; Crawford, 1996).

4) Korporatist Organizasyon: Bu model, firmayı oluşturan çeşitli guruplar arasında mesleki bölünmeler ve sınıf farkı yerine, firma içinde bütünsel bir dayanışma yaratmaya yönelmesi itibariyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Sanayi içinde benzer mesleki hiyerarşiler bulunmakla birlikte, bu model mümkün olduğu kadar bu mesleki farklılıkların önemini ortadan kaldırmaya yönelik ola-

rak tasarlanmıştır. Yönetim ile emek arasındaki farklılıklar ve çelişkiler dahi emek süreci ilişkileri içinde yumuşatılmaya çalışılmakta ve bu yönüyle "yönetim organizasyonu" modeli ile tam bir zıtlık arzetmektedir. Mühendislik formel üniversite eğitimi.ile kazanılmakla birlikte, bu eğitim mesleki dayanışma yaratacak denli bir uzmanlaşmaya ve firma içinde katı kademeleşmeye yol açmamaktadır. Geniş bir eğitim almış yeni mezun mühendisler girdikleri firmalarda firma-içi özel eğitimden geçirilmekte ve artık o firmanın elemanı olarak kabul edilmektedir. Teknik işgücünün firmalar arası yatay hareketliliği yok gibidir. Firma içinde de teknik eleman, yönetim ve kol işçileri arasında görünür keskin ayrımlar bulunmamakta, firma içi bütünleşmeye ve her tür çalışanın firma ile özdeşleşmesine çok önem verilmektedir. Mühendislerin büyük çoğunluğu üretim işlevleri üstlenmekle birlikte, yönetim kademelerine geçiş gayet doğaldır.

Japonya'daki teknik organizasyon bu modele uymaktadır. Geç sanayileşmiş bir ülke olarak gelişmiş ülkelerden transfer edilen teknolojinin verimli bir şekilde kullanılabilmesi mühendislerin üretim işçileriyle yakın ilişkide ve büyük bir uyum içinde çalışmalarını gerektirmiştir (Amsden, 1989; McCormick, 1996).

Bu dört modelde görüldüğü gibi, mühendislerin emek sürecindeki konumu ülkeden ülkeye büyük farklılık göstermekle birlikte, mühendisler işlerinin doğası gereği her ülkede -diğer eğitimli orta sınıf mesleklerde görülmeyen bir şekilde-, işletmelerde kendilerini iki karşıt sınıf arasında bulmakta ve yönetici veya işçi yanında taraf olma konusunda bir tavır almaya zorlanmakta, dolayısıyla sürekli bir çelişki yaşamaktadır (Meiksins ve Smith, 1993). Teknolojik gelişmelerin mühendislerin bu konumlarında nasıl bir değişiklik yaratmış olacağını irdelemeye geçmeden önce bir de1970'lerden bu yana ortaya çıkan teknolojik değişimlerin niteliğini anlamaya çalışalım.

2. Teknolojik değişimler

1970'lerde dünya kapitalizminin içine girdiği ekonomik krizle birlikte, uluslararası pazarlarda rekabetin büyük ölçüde şiddetlendiği, sanayide bir yeniden yapılanmaya gidildiği görülmektedir. Çünkü dünya pazarlarının günümüzde geçerli olan rekabet koşulları, dalgalanan ve sürekli değişen talep, üretim süreçlerinde esneklik kazanma gereksinimini ortaya çıkarmıştır.

Firmaların esneklik kazanmak için üretim süreçlerinde yarattıkları teknolojik dönüşüme sistematik bir bakış esnekliğin genelde iki şekilde oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir: 1) Esnek üretim organizasyon biçimlerinin uygulanması ile, 2) İleri ya da yüksek teknolojiler denilen mikroelektronik bazlı teknolojilerin yoğun biçimde üretim süreçlerine adaptasyonu ile.

.Uygulanmakta olan bu iki esneklik kazanma yöntemi birbirinden tamamen

bağımsız olmamakla birlikte hatta birbirini tamamlar biçimde uygulamaya konulmaya çalışıldığı halde, ortaya çıkan teknolojik değişimler sektörden sektöre büyük farklılıklar sergilemektedir. Kullanılan üretim teknolojisinin özelliklerine bağlı olarak, yukarıda bahsettiğimiz iki esneklik kazanma yolundan biri, belli bir sektörde diğerine göre ağırlık kazanmakta, bunun işgücü niteliğine etkisi de farklı olmaktadır (Ansal, 1996). Aynı şekilde, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, mühendislerin emek süreci içindeki konumuna da etkileri farklı şekiller alabilmektedir. Bu etkiyi anlayabilmek için ilk önce, uygulanmakta olan esnekleşme yöntemlerinden biri olarak sözünü ettiğimiz, post-Fordist olarak da nitelendirilen, esnek organizasyon sistemlerine, daha sonra da mikroelektronik bazlı teknolojilere kısaca bir göz atalım.

2.1. Post-Fordist esnek üretim organizasyon biçimleri

Temelde farklı iki yeni esnek üretim sisteminin dünya ekonomisinin kriz koşullarında başarı sağladığı görülmektedir. Bunlardan biri, İtalyan modeli olarak da bilinen "esnek uzmanlık" üretim organizasyonunun temelinde küçük işletmecilik yatmaktadır. Diğeri ise, hantallık yaratan, gereksiz tüm öğelerden kurtulmuş anlamında yalın üretim diye nitelendirilen Japon üretim sistemi, kitle üretimi esasına dayanmaktadır.

Hem birbiriyle rekabet eden, hem de uzmanlık ve üretim bilgisi konularında işbirliğine giren küçük ve orta boy işletmelerin oluşturduğu esnek uzmanlık modelinin örneklerine Kuzey İtalya'da Bologna bölgesinde ve Güney Almanya'da yaygın olarak rastlanmaktadır. Bu yeni tür üretim organizasyonunun en büyük özelliği, tasarımcılarla yeniden vasıflandırılmış/zanaat bazlı işçilerin işbirliği içinde, genel amaçlı, yeni programlanabilir tezgâhlarda çok çeşitli mal üretebilme temeline oturmasıdır. Hızlı öğrenme, teknolojik yenilikleri hızla adapte edebilme ve yeni teknolojik değişimler yaratabilme bu küçük işletmelerin ortak karakterini oluşturmaktadır (Piore ve Sabel, 1984).

İtalya'da 1970'lerin başlarında yaşanan güçlü sınıf mücadelesine karşı, İtalyan sermayesinin tepkisi üretimin adem-i merkezileştirilmesi şeklinde ortaya çıkmış ve üretimin çeşitli kademeleri taşeron şirketlere devredilmiştir. Üretimdeki bu taşeronlaşma bir yandan maliyetleri düşürürken bir yandan da örgütlü emek ile çatışmayı ortadan kaldırmakta, küçük şirketlerin ise önemini giderek artırmaktadır. Üretimin ortadaki "çekirdek" konumundaki büyük şirketlerle, etrafında halkalar oluşturan "uydu" konumundaki tedarikçi firma ağları ile, sürekli değişen talebe karşı kendini kolaylıkla esnekleştirebilen bu organizasyon biçiminin, gelişmekte olan ülkelerde de giderek yaygınlaştığı görülmektedir.

Son teknolojileri çok amaçlı olarak verimli bir şekilde kullanabilen, birbiriyle işbirliğine giderek değişik mallar üretebilen bu küçük işletmelerin başarısı büyük ölçüde farklı işler yapabilen zanaat bazlı girişimcilere bağlanmaktadır.

Buralarda tasarım ve uygulama birliğinin ya da kafa ve kol emeği entegrasyonun yeniden işçi düzeyinde sağlanabilmiş olması ve üretim sürecine mühendisin çok önemli bir katkısının bulunmaması bu yazıda ele aldığımız konu açısından önemlidir.

Yalın üretime gelince, Fordist kitle üretiminin Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası pazar koşullarına uymaması nedeniyle üretim süreçlerinin daha esnek üretim yapacak şekilde dönüştürülmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm uzun yıllar içinde, üretimde israfı ortadan kaldırarak 0-hatalı üretimi gerçekleştirmek hedefi ve işçilerin kapasitelerini, üretim deneyimlerini ve zihinsel potansiyellerini sonuna kadar kullanmak ilkesi ile gerçekleştirilmiş, parçalarının büyük bir uyum içinde çalıştığı bir üretim organizasyon teknolojisi ortaya çıkmıştır.

Japon sisteminin en temel öğeleri; toplam kalite kontrolü, *just-in-time* / tam zamanında üretim ve kalite kontrol çemberleridir. Emek sürecinde 0-hatalı üretimin ve üretim akışının kesintiye uğramamasının sağlanmasında çok becerili işçilere büyük iş düşmektedir. Herhangi bir hatalı üretim ya da makinaların arızalanmasında üretim işçisinin duruma derhal müdahale edip sorunu çözmesi beklenmektedir (Schonberger, 1982).

Sistemin çalışabilmesi üretim hattındaki işçiye geniş yetki, sorumluluk ve insiyatif verilmesine bağlıdır. İşçiler iş yerinde yoğun bir eğitime tâbi tutularak üretim bilgisine sahip kılınmakta ve işçilerin çok çeşitli becerilerle donanması istenmektedir. Fordist sistemde işçiye olan bağımlılık minimuma indirilmeye çalışılırken, yalın üretimin başarılı bir şekilde işleyebilmesi, işçilerin yönetimle işbirliğine girmesine, firmaya bağlılık olarak ortaya çıkan çalışma motivasyonuna dayanmaktadır.

2.2. *Mikroelektroniğin üretim süreçlerine adaptasyonu*

Son dönemlerde üretim teknikleri terminolojisine bilgisayar destekli tasarım/mühendislik/imalat (CAD/CAE/CAM), robotlar, otomatik ulaştırma aletleri, esnek imalat sistemleri (FMS), hammadde kaynak planlaması (MRP), bilgisayar numerik kontrollü (CNC) tezgahlar gibi bir çok yeni kelime eklenmiş bulunmaktadır. Üretim süreçlerine adapte edilen mikroelektronik bazlı araçgereç ve makinalar fiziksel olarak daha küçük, güvenilir, ayarlanabilir, hızlı ve enerji tasarrufu sağlar hale gelmişler, farklı ürünleri ya da aynı ürünün çeşitli boyutlarını ve modellerini üretebilir esnekliğe kavuşmuşlardır.

Bilgisayarlar sayesinde uzun zaman alan tasarım süreci ya da mühendislik hesapları CAD/CAE ile çok kısa sürede tamamlanabilmektedir. Robotlar tehlikeli ya da tekrar içeren sıkıcı işleri yüksek kalitede ve kısa sürede yapabilmekte, tüm üretim bilgisayar kontrolü altında, hem yüksek kalitede ve verimlilikle hem de büyük bir esneklikle yürütülebilmektedir. Tüm makinaların birbirine

bağlanması sonucunda ortaya çıkan, ortak olarak kontrol edilebilir sistemler (FMS) sayesinde, tekil makinaların üretkenliğinin toplamının çok üstünde bir üretkenlik elde edilebilmektedir (Mody vd., 1992). Üretimde daha önce hammadde ve enerji belirleyici role sahipken, artık günümüzde mikroelektronik bazlı teknolojinin yaygınlaşması ile birlikte bilginin bu rolü üstlendiği yaygın bir kanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Teknolojik değişimin mühendislerin emek sürecindeki konumuna etkisi

Çağdaş sınai kapitalizmin geçirmekte olduğu radikal dönüşümü inceleyen farklı teorik ve ampirik çalışmalarda ortaya çıkan bulguları farklı sektörlerde uygulanan farklı esnekleşme yöntemlerine göre irdelediğimizde, hem gözlemlerin hem de vurguların çeşitlendiğini ve farklılaştığını görüyoruz.

Post-Fordizm ve esnek uzmanlaşma üzerine yapılan çalışmalarda, bu üretim organizasyon sistemlerinde, geleneksel Fordist emek sürecindeki vasıfsızlaştırma ve kalifiyesizleştirme genel eğiliminin tersine çevrildiği, fiziksel işin azaldığı gibi kafa emeğinin de genişlediği ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, emek sürecinde geleneksel hiyerarşilerin ortadan kalktığı, çeşitli türden "bilgi emekçileri"nin egemen olduğu bir üretim ortamı yaratılmıştır. Mühendislerin kol emekçilerini denetleme/kontrol etme işlevi yerini, mühendislerin ve diğer "bilgi işçileri"nin hem tasarım hem uygulama işlevlerinin bir işbirliği ortamı içinde birlikte yürütülmesine bırakmıştır (Kern ve Schumann, 1989). Ancak tüm bu iddialar fazlasıyla "fütüristik" olduğu ve hiçbir ampirik bulguya dayanmadığı gerekçesi ile büyük eleştilere uğramıştır (Polart, 1990; Harrison, 1994).

Literatürde Post-Fordizm konusunda yürütülmekte olan tartışma henüz belli bir sonuca ulaşmamış olmakla birlikte, esneklik konusundaki bu yeni vurgunun mühendis ve mühendislik üzerine geniş yansıması olacağı açıktır. Örneğin, 1) Giderek karmaşıklaşan ve esnekleşen teknolojiye ve hızlı enovasyon sürecine olan gereksinim, mühendislerin sosyal önemini büyük ölçüde artıracak, onların işlevlerini ve vasıflarını firmalarda merkezî stratejik öneme sahip bir kaynak konumuna getirecektir, 2) Eğer işçiler daha vasıflı hale gelir ve Taylorist/Fordist üretim ilkeleri terkedilirse mühendisin geleneksel olarak işçileri denetleme ve kontrol etme işlevi de ortadan kalkacaktır. Diğer yandan, giderek vasıf kazanan üretim işçisinin kafa emeği işlevinin genişlemesi, orta tabaka yönetici ve teknik elemanı ortadan kaldırma eğilimini de beraber getirmektedir (Applebaum ve Batt, 1994), 3) Yeni teknolojilerin üretim metotlarının tasarımı ile, üretimin yürütülmesi işlerinin tümüyle, fiziksel olarak da ayrılmasına olanak sağladığı ileri sürülmektedir. Hatta tasarım tümüyle metropol ülkelerdeki büyük merkezlerde yoğunlaşmakta, üretim ise ucuz emeğin olduğu çevre ülkelere taşınmaktadır. Bunun doğal sonucu merkez ülkelerdeki mühendislerle

çevre ülkelerdeki üretim işçisi arasındaki mesafenin büyük ölçüde artması olacaktır. Sadece üretimin yürütüldüğü çevre ülkelerde ise geleneksel olarak denetim işlevinden kaynaklanan mühendis-işçi sürtüşmesi devam edecektir. Bunun yanı sıra, özellikle bazı sektörlerde tasarım / Ar-Ge işinin de eğitilmiş ucuz emek bölgelerine önemli ölçüde kaydırıldığı bilinmektedir (Whittington, 1990). Bu eğilimin artması, Ar-Ge faaliyetlerinin adem-i merkezileştirilmesi, hatta bunların bazı özel danışman/taşeron mühendislik şirketlerine ihale edilmesi, büyük şirketlerde istihdam edilenlerle danışman şirketlerdeki mühendisler arasında daha karmaşık bir hiyerarşiye yol açabilecektir (Meiksins ve Smith, 1996).

Kısacası, post-Fordist üretimin mühendislere etkisi konusunda çok çeşitli teorik argüman bulunmakla birlikte, hepsinde mühendislerin emek sürecindeki sayısının ve öneminin artacağı, vasıflı üretim işçisiyle çelişkilerin azalacağı ortak bir kanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha genel olarak farklı sektörlerde ileri teknoloji uygulanmasının yarattığı etkilere bakacak olursak; bazı çalışmalarda sınai kapitalizmin "bilgi işçisi"nin işlevini üstlenen teknik kadroların ve mühendislerin belirleyici rol üstlendiği bir aşamasına geçildiği iddia edilmektedir. Yeni teknolojiler, çağdaş sınai kapitalizmde üretimin doğasını değiştirerek üretim için gerekli olan kol emekçilerinin sayısını ve önemini azaltırken, imalatı yapan makinalara mühendislerce verilen talimatlarla üretim yapma yolunu açmakta, dolayısıyla mühendislik faaliyetleri fiziksel / direkt emeğin yerini almaktadır.

Fransa'da geleneksel ve ileri teknoloji sektörlerinde yürütülen karşılaştırmalı bir araştırmada, ileri teknoloji firmalarında hızlı teknolojik enovasyonun çok büyük önem taşıması nedeniyle Ar-Ge faaliyetlerinin, dolayısıyla teknik personelin öneminin tekstil, çelik gibi geleneksel sektörlere göre çok daha büyük olduğu vurgulanmaktadır. Bilim-bazlı yüksek teknoloji sektörlerinde çok daha fazla sayıda mühendis istihdam edildiği gibi, bunların görece olarak çok daha büyük bir yüzdesi Ar-Ge faaliyetlerinde görev almaktadırlar. Bu mühendisler, işlerinin niteliğine bağlı olarak yönetim tarafından çok daha az kontrole tabi olmakta ve işlerinde daha büyük bir otonomiye sahip bulunmaktadır. Geleneksel sektörlerde ise, mühedislerin işçileri denetleme işlevleri, onların yönetici davranış biçimini benimsemelerine neden olmakta, işçi örgütlerine ve taleplerine düşmanca tavır almalarına yol açmaktadır. İleri teknoloji sektörlerinde üretimde işçileri denetleme işlevinden uzaklaştığı ölçüde, mühendislerin sol partileri ve sendikaları destekledikleri görülmektedir (Crawford, 1991).

Yüksek teknoloji sektörlerinde sürekli değişen teknoloji ve pazar koşulları, yeni mühendislik sorunlarını ve projelerini gündeme getirmekte, sorunların tahmin edilemez ve tekrarlanamaz niteliği mühendislik işlerinin standartlaştırılmasını ve vasıfsızlaştırılmasını dolayısıyla da yönetim tarafından kontrolünü imkânsız kılmaktadır. Programlama, makina bakım ve ürün test etme gibi ru-

tinleştirilebilen teknik işlerde, daha alt kademe teknik personel görevlendirilmekte, mühendisler özel bilgi ve becerilerin gerekli olduğu işlerde istihdam edilmektedir (Crawford, 1991).

Yine bu sektörde yürütülen başka bir çalışmaya göre, "bilgi" bir üretim gücü haline gelmiş, dolayısıyla mühendislik bilgisi ve işlevleri egemen bir konuma yükselmiştir (Schwartz ve Magrass, 1991). Artık yüksek teknoloji sektörlerinde egemen güç, emek ya da sermaye değil, "kritik bilgi"nin taşıyıcıları olarak teknik uzmanlar ve mühendislerdir, bu da üretimin organizasyonu konusunda yönetim ile mühendisler arasında bir çatışma potansiyeli taşımaktadır (Whalley, 1986).

Ancak, mühendislerin emek sürecindeki yeni konumları itibariyle kazanmış oldukları bu gücün doğası üzerine yapılmış ampirik çalışmalarda, sermayenin "özel mülkiyetten kaynaklanan ve kârı arttırma"ya dayalı değerleri ile mühendislerin "bilim ve planlama"ya dayalı değerleri arasında ileri sürüldüğü gibi, herhangi bir çatışma izine rastlanmamıştır. Mühendislerin "özerk bilimsel rasyonalite"den uzak bir şekilde, kârlılığın ve sermaye birikiminin gereklerine uygun olarak, yönetimin değerlerini benimsedikleri ileri sürülmektedir (Zussmann, 1985; Whalley, 1986; Crawford, 1989).

Aslında teknolojik değişimler sermayeden bağımsız, dolayısıyla "tarafsız" bir güç olamayacağına göre ve kapitalist sistemin işleyiş mekanizmasına ve mantığına uygun olarak, mühendisler tarafından geliştirildiklerine göre, ayrıca da üretim güçleri kapitalist değerlenme sürecinin üstüne geçemeyeceğine göre, bu araştırmacılar tarafından mühendislerin uygulaması beklenen "bilimsel rasyonalite"nin ne olduğu konusu bir açıklığa sahip değildir.

Aksine, Amsten ve Noble'ın ileri sürdüğü gibi, yeni teknolojiler geleneksel Taylorist emek süreci yapısını daha da derinleştirmekte, örneğin makina sanayiinde tasarımcı/programlamacı mühendisle makina operatörü arasındaki ilişkiyi daha da şiddetlendirmektedir (Amsden, 1989; Noble, 1984). Fransa'da yürütülen bir başka araştırma ise enformasyon teknolojisinin Taylorist iş organizasyonu ilkelerine nasıl güzel bir şekilde adapte edildiğini göstermektedir (Durand, 1990).

Sonuç olarak, mevcut literatürden yeni teknolojilerin yaygın biçimde üretim süreçlerine adaptasyonunun, teknik bilginin öneminin artmasına ve mühendis kadrolarında büyümeye yol açtığı açık olarak çıkarsanabilmekle birlikte, ileri teknoloji kullanımının emek süreci organizasyonunu tam olarak nasıl etkilediği konusunda daha net bir yargıya varabilmek -mühendislerin emek sürecindeki konumları açısından hem ülkeler hem de sektörler arası farklılıkları da göz önünde bulundurursak-, halen mevcut olandan çok daha fazla ampirik veriye kavuşmakla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Amsden, A. (1989) *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York.

Ansal, H. ve Çetindamar, D.(1999) "New Technology and Employment: Industry and Firm Level Evidence from Turkey", *New Technology, Work and Employment*, vol. 14, no 2, s.82-99.

Ansal, H. (1996) "Teknolojik Gelişmelerin İşgücü Niteliğine Etkileri", 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 1-3 Kasım 1995, Ankara, Lordoğlu, K.(der.), İnsan, Toplum,Bilim, *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*, Kavram, İstanbul.

Applebaum, E. ve Batt, R. (1994) *The New American Workplace*, Ithaca.

Berner, B. (1996) "Professional or Wage Worker? Engineers and Economic Transformation in Sweden", Meiksins, P. ve Smith,C. (der.), *Engineering Labour* içinde, Verso, Londra.

Bravermen, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, Montly Review Press, New York.

Crawford, S. (1996) "The Making of the French Engineer", Meiksins, P. ve Smith, C. (der.), *Engineering Labour* içinde, Verso, Londra.

Crawford, S. (1991) "Changing Technology and National Career Structures: The Work and Politics of French Engineers", *Science, Technology and Human Values*, Spring, vol.16, issue 2.

Crawford, S. (1989) *Technical Workers in an Advanced Society*, Londra ve Paris.

Causer, G. ve Jones, C. (1996) "Management and the Control of Technical Labour", *Work, Employment and Society*, vol.10, no.1, s. 105-123.

Durand, J.P. (1990) "Information Technology and the Legacy of Taylorism in France", *Work, Employment and Society*, vol.4, no.3,

Edquist, C. ve Jacobsson, S. (1988) *Flexible Automation*, Basil Blackwell, Oxford.

Gorz, A. (1972) "Technical Intelligence and the Capitalist Division of Labor", *Telos*, no.12.

Harrison, B. (1994) *Lean and Mean: The Changing of Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*, Basic Books, New York.

Kern, H. ve Schumann, M. (1989) "New Concepts of Production in German Plants", Katzenstein, P. (der.), *Industry and Politics in West Germany: Towards the Third Republic* içinde, Ithaca, NY.

McCormick, K. (1996) "Japanese Engineers as Corporate Salary-men", Meiksins, P. ve Smith,C. (der.), *Engineering Labour* içinde, Verso, Londra.

Meiksins, P. (1996) "Engineers in the United States: A House Divided", Meiksins, P. ve Smith,C. (der.), *Engineering Labour* içinde, Verso, Londra.

Meiksins, P. ve Smith,C. (1993) "Organizing Engineering Work: A Comparative Analysis", *Work and Occupations*, May, vol.20, issue 2.

Meiksins, P. ve Smith,C. (1996) "Introduction: Engineers and Comparative Resesarch", Meiksins, P. ve Smith,C. (der.), *Engineering Labour* içinde, Verso, Londra.

Mody, A., Suri,R. ve Sanders, J. (1992) "Keeping Pace with Change : Organizational and Technological Imperatives", *World Development*, vol. 20, no.12.

Piore, M. ve Sabel, C. (1984) *Second Industrial Divide*, New York.

Polard, A. (1990) *Farewell to Flexibility?*, Oxford.

Schonberger, R. J.(1982) *Japanese Manufacturing Techniques*, The Free Press, New York.

Smith, C. ve Whalley, P. (1996) "Engineers in Britain: A Study in Persistence", Meiksins, P. ve Smith,C. (der.), *Engineering Labour* içinde, Verso, Londra.

Whalley, P. (1986) *The Social Production of Technical Work*, Albany, NY.

Zussman, R. (1985) *Mechanics of the Middle Class: Work and Politics among American Engineers*, Berkeley.

Mühendis, 1975-2000

*Ali Artun**

1970'lerde mühendis, itibarının zirvesindeydi. Yalnız üretimin değil, toplumun da rasyonelleşmesinden sorumlu tutuluyordu. Hem Sovyet, hem de Amerikan hegemonyasının ideologları, sözbirliği etmişçesine, geleceklerinin anahtarını, teloslarının hakikatini 'bilimsel-teknolojik devrim'de görüyorlardı. Bu sayede, insanın doğa üstündeki egemenliğinin tamama erdiği, işbölümünün son bularak bedenle zihnin ideal bir armoni içine girdiği, dolayısıyla yabancılaşmanın dindiği, insanı ayırt eden yaratıcı yeteneklerin azamileşerek eşitleştiği ütopyalar sanki canlanabilirdi. Bu ütopyalarda umut mühendise bağlanmıştı. O ayrıca erişilecek insanın prototipi gibi de hayal ediliyordu: İnsanla makinenin, tasarımla uygulamanın, bilimle tekniğin, emekle ürününün yek vücut olduğu bir güç. İşte tam o yıllarda modernleşmeye ait ütopyalar kuşku uyandırmaya başladı. Mühendise yakıştırılan o zamanki iktidarın, onun üzerinde belki bir o kadar da tehdit barındırdığını ancak şimdi seziyoruz. Üretimin örgütlenmesine hükmeden Fordizmin çözüştüğü aradaki dönem, mühendisin 'öncesindeki' ve 'ötesindeki' kimi güçleri canlandırarak uyguladığı baskıyla onu da dönüşüme zorluyordu.

* * *

Mimarlar Odası 1975 yılında mühendis ve mimarların toplumsal konumlarına ilişkin bir araştırma başlattı. Ardından Türk Mühendis ve Mimarlar Odaları Birliği de, üyeleri arasında yürütülecek kapsamlı bir anket taramasıyla bu araştırmayı desteklemeye karar verdi. *Mühendisler-Mimarlar* kitabı bu araştırmanın belirli bir evresinin kaydı gibi yayımlandı (Artun, 1978). İlk bölümü konuyla ilgili okumalardan notları, ikinci bölümü de anket sonuçlarının döküldüğü tabloları içeriyordu. İlk bölüm olan *Yüzyıl Ortalarından Sonraki Tezler*i yeniden

(*) Mimar, Galeri Nev.

okumak, o zamanki bütün 'dünya'ları kuşatan determinizmi belgelemeleri bakımından hâlâ ilginç olabilir. Yoksa geçen yirmi beş yılın hercümercinden sonra bu tezlerin büyük bölümü arkaik durmaktadır. Braverman ve Gorz gibi kimilerinkiyse şimdi sanki daha bir anlamlıdır.

Mühendisler-Mimarlar, mühendisin varoluşundan kalkarak, dönemin bloklar arası tartışmasız fetişlerini oluşturan bilim ve teknolojiyi sorgulamaya koyulacak çekirdek bir çevrenin oluşmasına yol açtı. Bu çevre süregelen araştırmaları daha yerleşik kılabilmek düşüncesiyle bir Mesleki Araştırma Birimi (MAB) kurdu. Elektrik ve Kimya Mühendisleri odalarıyla, Mimarlar Odası'nın desteklediği bu girişim ve onu besleyen birikim, merak ve heyecan, 12 Eylül'ün ardından kabaran meslekçilik ve resmileşme sürecinde tüketildi. MAB'dan elimizde kalan, Avrupa merkezciliği ilk sorguya çekenlerden Joseph Needham'a ait üç yazının derlendiği *Doğu'nun Bilgisi Batı'nın Bilimi* (1983) kitabıdır.

Mühendisler-Mimarlar araştırmasının tekrarlanarak aradaki zamanları karşılayan dönüşümlerin 'ölçülebilmesi' amacıyla daha sonra değişik kurumlar girişimde bulundu. Ama bunların hepsi sonuçsuz kaldı. Nihayet TMMOB geçen yıllarda konuyu yeniden gündemine aldı ve *Türkiye'de Mühendis-Mimar Kimliği ve Meslek Örgütlenmeleri Araştırması* Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü tarafından yürütülüp, yayımlandı (Köse ve Öncü).[1] Bu vesileyle, 1978'de çıkan *Mühendisler-Mimarlar* kitabı da yeniden basıldı (Artun, 2000). Ancak aradan geçen yirmi beş yılda mühendisler, ondan önceki yüzyılda olmadığı kadar köklü bir dönüşüme uğruyorlardı. O nedenle ikinci baskıya bu dönüşüme değinen bir girişle başlamak zorunlu oldu: *Mühendisler 1975 - 2000*. İzleyen yazı bu giriş bölümünden derlendi.

I

Kriz ve mühendis

Bir yüzyıl kadar önce, endüstrileşmenin belirli bir evresinde doğan, ancak, çağdaş kimliğine 1930'lardaki büyük krizle kavuşan mühendis, şimdi bir başka krizin ertesinde bu kimliğini yitirmektedir. İktisatçılardan kültür kuramcılarına her düşünce erbabının ilgi odağı haline gelen bu son krizin 1970'lerle birlikte başladığında uzlaşılmakta, ancak nedenleri farklı farklı açıklanmaktadır. Krizler bu yazının odağında değildir; gene de, mühendisin varoluşunu belirleyen üretim süreçlerinde köklü etkileri bakımından krizlere değinmeden geçmek olanaksız görünmektedir.

1 Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü, *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik-Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar*, TMMOB, Ankara, 2000. Bu araştırmadan en önemli beklentilerden biri, 1978 araştırmasının bulgularıyla güncel olanları kıyaslayarak, Türkiye'de mühendis ve mimarların aradaki kritik dönemde uğradıkları toplumsal dönüşümü aydınlatabilmekti. Oysa bu kitapta 1978 ve 1998 anketleri arasında bir iki istisna dışında (s. 121, 138) herhangi bir kıyasa rastlamak oldukça güç.

Kriz ve Ford/Keynes iktidarının çöküşü

Krizin karşısında en köklü dönüşüm, toplumsal yaşantının her bölgesini koşullandırmış olan Fordist-Keynesçi üretim/tüketim modelinin esnekleştirilmesi yolunda olmuştur.

Fordizm, işin mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir işbölümüyle niteliksizleştirilerek denetlenmesini öngören Taylor'un 'bilimsel yönetim' ilkelerinin bir uygulama tarzıdır. Taylorizm, Henry Ford'un araçlarının seri üretimini gerçekleştirdiği montaj hattından çok önce endüstriyi yönlendirmeye başlamıştır. Ancak Ford'u ayırdeden, onun kitle üretiminin kitle tüketimi ve bunun da "akılcı, modernist ve popülist yeni bir demokratik toplum" (Harvey, 1991: 125-6) demek olduğu konusundaki tasavvuruydu. Gramsci'ye göre bu, "kıyaslanmayacak bir bilinç ve görülmemiş bir hızla, yeni bir işçi ve yeni bir insan yaratmaya yönelik şimdiye kadarki en büyük toplu girişim"i (*age.*:126) oluşturacaktır. Bu girişimi mekân politikalarında büyük ölçekli merkezi kentsel-bölgesel planlama ve çalışan nüfusun müstakil bahçeli evlerden oluşan banliyölere yerleştirilmesi karşılıyordu (bkz. Eraydın, 1992).

Fordist girişimin devlet/siyaset/bürokrasi katında dayattığı yeni programları temsil eden Keynes oldu. Bu programlar, kitle üretimini tüketebilecek zamana ve imkâna sahip olan, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçları sağlanan, piyasa karşısında korunan, örgütlü/sendikalı bir çalışanlar kesimini esas alan bir 'refah devleti' öngörüyordu. Örneğin, Ford fabrikalarında 1913'te seri üretim devreye girdiğinde, 8 saatle sınırlandırılan işgününün karşılığı o zamanki asgari ücretin iki katını aşan 5 dolara yükseltiliyor ve bu sayede her Ford işçisinin bir de Ford araba edinmesi bekleniyordu. 1930'ların büyük krizine çare olarak da tasarlanan bu düzende emek ve sermaye, devlet müdahalesiyle uzlaşabilecekleri bir toplumsal anlaşmaya bağlanıyorlardı. Çağdaş proletarya kadar, çağdaş mühendis de II. Dünya Savaşı ertesinde doruğuna ulaşan bu ortamda olgunlaşmıştır.

Şimdi yürürlükte olan, gerek endüstriyel işletmenin, gerekse bu işletme modelini toplumsallaştıran devletin işleyişlerinde sermayeye getirilmiş olan kısıtları hedef alan 'post-endüstriyel', 'post-Fordist', neo-liberal programlardır.

Kriz ve yeni coğrafya

İmparatorlukları ve sömürgeciliği izleyen dönemde dünya kapitalizmi, 'kendi kaderlerini tayin etme hakları' tanınmış, siyasal olarak egemen, ulusal devletler/ekonomiler coğrafyasında örgütlenmişti. Üstelik ulusal ekonomilerin evrenselliği, 'fabrika işçinin' olması kaydıyla Taylorist/Fordist üretim süreçlerini yücelten Sovyet politikalarınca da benimseniyordu. Ancak krizin arkasından güçlenen üretim ve tüketimin ulusal bağımlılıklarından arındırılarak şirketler hegemonyasında yekpareleştirilmesi, dolayısıyla mal, para ve bilgi dolaşımının

sınırsızlaştırılması doğrultusundaki eğilimler, bu uluslararası coğrafyayı uluslar-ötesine zorlamaya başlamıştır. Fabrika zeminindeki esnekleşme baskısı dünyaya taşmıştır. Sanki dünya, her köşesindeki işgücüne eşit koşullarla ve istenilen zamanda erişilebilen tek bir montaj hattına dönüşmüştür.[2]

Böylesine bir işbölümü, sermayenin devirlerine göre mekânını ve zamanını yeniden belirlemesi, yeniden yerleşmesi alışkanlığından öte, sürekli olarak yer değiştirme esnekliğine işaret eder. Farklı bir 'ölçek'le tanımlanamaz çünkü ölçeksizdir. Bu sistemde şirketler, üretimlerinin yanısıra piyasalarını, nakliye, muhasebe, mühendislik, bilgi-işlem gibi hizmetlerini bütün yeryüzü bir işyeriymişçesine örgütleyebilmelidirler. Dolayısıyla, ulusal, hatta çokuluslu aidiyetlerini aştıkları ölçüde,[3] ulusal politikalar/iktidarlar, kültürler ve hukuk düzenleri[4] üstünde bir 'küresel yönetim'i (Gates, 1999: 243) de başarmak zorundadırlar. Her an, her yere ulaşabilmenin güdülediği bu yönetimi besleyen ve yayıldıkça yoğunlaşan, yoğunlaştıkça karmaşıklaşan, karmaşıklaştıkça merkezileşen küresel ağın sinir sistemini dijital teknolojiler oluşturmaktadır.

'Ülkeler coğrafyası'nın yerini, bulunduğu topraklardan çok, bu küresel ağın çekimine girerek birbirlerine kenetlenen metropoller coğrafyası almaktadır. Bu coğrafya, ekonomileri bütünleştirirken, siyasal ve toplumsal yapıları parçalamaktadır.

Şimdilerde "dünya kapitalizmi ulusal kapitalizmlerin toplamı olmaktan" (Keyder, 1993: 19) çıkmaktadır. Çevre ülkelerine özgü, üstelik iktidarlar kadar, muhalefetlerin de benimsediği, devlet öncülüğünde ve korumasında planlı sanayileşmeye dayalı, azgelişmişlikten gelişmişliğe yönelik, ulusal kalkınmacı ekonomiler hızla eskitilmektedir. Bu ekonomilerle birlikte inşa edilerek, evrensel ve modern ile yerel ve geleneksel arası değişken matrikslere göre tasarımlanmış kültürler sökülmekte, sosyal hak/sosyal adalet/sosyal dayanışma söylemleriyle beslenen yurttaşlık bilinci silinmektedir.

---

2 "Ford Escort'un tekerlek bijonları ile camları ABD'den, şanzımanı Fransa'dan, silindir başlıklarından biriyle defrosteri İtalya'dan, hava filtresiyle aynaları İspanya'dan, hız göstergeleri İsviçre'den, radyatörü ve ısıtma hortumları Avusturya'dan, koltuk minderleri Belçika'dan, arka tekerlek rotları ile debriyaj Batı Almanya'dan, kelepçeler İsveç'ten ve egzos boruları Norveç'ten geliyordu." aktaran, Barnet ve Cavanagh, 1995: 214.

3 "Bir Amerikalı GM'den bir Pontiac Le Mans aldığında, bilmeden uluslararası bir anlaşmaya girer. GM'ye ödenen 10000 dolardan yaklaşık 3000 doları işgücü ve montaj için Güney Kore'ye; 1850 doları teknik aksam (motorlar, şaft ve elektronik aksam) için Japonya'ya; 700 doları stil ve tasarım mühendisliği için eski Batı Almanya'ya; 400 doları küçük parçalar için Tayvan, Singapur ve Japonya'ya; 250 doları reklamcılık ve pazarlama hizmetleri için İngiltere'ye ve yaklaşık 50 doları da bilgi işlem için İrlanda ile Barbados'a gitmektedir. Kalan, 4000 dolardan az miktar Detroit'teki strateji uzmanlarına, New York'taki bankacı ve avukatlara, Washington'daki lobicilere, ülkenin her yanındaki sigorta ve sağlık sektörü çalışanlarına ve dünya çapındaki GM hissedarlarına gitmektedir." *age*.: 222.

4 'Çok Taraflı Yatırım Anlaşması' (MAI) ve NATO'nun 50. yılında açıkladığı (Nisan 1999) konsept değişikliği bu konudaki en kapsamlı girişimler olmalıdır.

Kriz ve mali iktidar

Yetmişler krizini izleyen son yirmi beş yıl boyunca kapitalizmin sürdürdüğü yeniden yapılanma, sermayenin zamanı ve mekânı kullanma tarzı kadar bileşimini de etkilemiştir. Bu, mali sermayenin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Sermaye birikimi, maddi büyümeden mali büyümeye yönelmiştir ve zaten öteden beri "mali büyümeler, kapitalist dünya ekonomisinin kriz ve kökten yeniden örgütlenme anları olmuştur. Önceki yüzyıllara ait bütün mali büyümelerde olduğu gibi, şimdi de sermayenin (işgücü, tesis, ekipman dahil) malların alım ve satımından, borç alma/verme ve spekülasyona kaymasının ardındaki itici güç, dünyada üretim ve ticaretin şişmesi sonucu rekabetteki şiddetli yoğunlaşmadır" (Arrighi, 1996: 341). Ancak, Braudel'in onaltıncı, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardaki örneklerinden çıkarak belirttiği gibi, kapitalizmin altın çağı olarak anılan 1950 ve 60'larda izlenen dünya ticaret ve üretimindeki büyük patlamanın ardından 1970 ve 80'lerle birlikte mali büyümeye dönülmesi, bir olgunlaşma aşamasının veya, başka deyişle, güz mevsiminin habercisidir (*age.*:338).

Harvey'e göre, maliyenin iktidarı, esnekleşmenin sonucu olmaktan çok, üretim, emek pazarları ve tüketimdeki esnekleşme, krize mali çözüm arayışının sonucudur. "Mali sistem gerçek üretim karşısında kapitalizmin tarihinde görülmemiş bir özerklik kazanırken, kapitalizmi de bir o kadar görülmemiş mali tehlikelere sürüklemektedir" (Harvey: 194).

Bu ortamda parayla ilgili işlemler, asıl faaliyet alanları ne olursa olsun her işletmenin bünyesinde öncelik kazanmaya başlamıştır. Amerikan Çelik İşletmesi Başkanı James Roderick 1979'da "yönetimin görevinin çelik değil para yapmak" olduğunu ilan etmiştir (*age.*: 158) Girişimcilik zihniyeti resmi dairelerden, üniversitelere, vakıflara, müzelere pekçok kurumu ve giderek bireyleri fethetmiştir. Dünya para, kredi, döviz, bono ve hisse senedi piyasaları hacmi görülmemiş düzeylere tırmanarak adeta yekpare bir pazar halini almıştır. Böylece bankacılık hükümetler üstü bir güce erişmiş, korumacı dönemlere ait denetimlerden arındırılarak ancak kurtarma operasyonları çerçevesinde müdaheleye uğrayan bir dokunulmazlık kazanmıştır.

Sermayenin yapısal dönüşümü şirket birleşmelerini de kışkırtmıştır. Örneğin, 1998'de bir veya birden fazla Avrupa şirketini içeren toplam şirket alım satımlarının sayısı 7966'ya, toplam değeriyse 642 milyar dolara erişmiştir (Yıldızoğlu, 1998). Birleşme hummasının sonucu mühendislerin de eksik olmadığı her kademeden binlerce, onbinlerce emekçi işlerinden olmuştur. Bir örnek vermek gerekirse, bu rakam sadece Boeing için 48.000'dir. Bu tür tensikatların, dünya işgücü üzerinde olduğu kadar, ulusal devletler ve refah toplumları üzerinde de oluşturduğu ekonomik ve siyasal tehdit açıktır.

Kriz ve informelleşme

Bu tür tehditin bir başka yöntemi informelleşmenin yoğunlaştırılmasıdır: Daha önce sermaye yoğun/emek yoğun ve kitle üretimine dayalı işletme bünyesindeki ücretli işlerin ayıklanıp işletme dışına kaydırılarak götürü yollarla, taşeronluk yoluyla veya fason olarak sağlanması. Yani, modern endüstriyel işbölümüyle 'aşılmış' varsayılan manüfaktür dönemine, zanaatkârlığa özgü üretimin yeniden canlandırılması; belirli işlerin fabrikadan geriye, evlere, kadın ve/veya çocuk emeğinin yoğunlaştığı atölyelere, parça-başı çalışan imalathanelere, hatta ünlü Levi's blucinlerin dikiminde olduğu gibi hapishanelere uzaklaştırılması (Barnet ve Cavanagh: 262).

Dünya ekonomisinin merkez bölgelerinden türeyen bu gelişme sonucunda, informelleşmenin merkezlerden çevredeki 'marjinal sektöre' sürülen ve proleterleşmenin her türden emeği kuşatmasıyla zamanla eriyecek anakronik bir kalıntı değil, kapitalizmin kriz dönemlerinin bir bileşeni olduğu anlaşılmıştır (bkz. Tabak, 1999). İnformelleşme, üretim örgütlenmesinde Fordizmi aşındıran esnekleşmeye, üretimin kapsamını da eklemlemiştir. Her iki süreç, sadece emeği ucuzlatmak ve baskı altına almak üzere, işsizliğin, ayrıca ücret-dışı ve arizi çalışmanın azamileştirilmesine değil, emeğin toplumsal kimliğinin başkalaşmasına da yol açmıştır. Bu nedenle, A. Gorz gibi kimi düşünürler, tarihi öznesizleştiren post-strüktüralizmin etkisiyle de olmalı, daha 1980'de proletaryaya elveda demişlerdir (Gorz, 1986).

II

Kitlesel ve esnek üretim

Dünya ekonomisinin son kriziyle başgösteren dönüşümleri Fordizm üzerinden inceleyen yazarlar, başta D. Harvey olmak üzere, bu dönüşümlerin ortak niteliğini 'esnekleşme' ile betimlemektedirler. Yukarıda, mühendisin işyerini kuşatan atmosfere işaret etmek üzere değindiğim noktalar da sırasıyla, üretim süreçlerinin ve coğrafyasının, sermayenin ve emeğin bileşimlerinin esnekleşmesi gibi düşünülebilir.

İşyerine gelince, bu ortamı etkileyen başlıca etmenin de kitle üretiminden esnek üretime geçiş olduğu savlanmaktadır. Önceden aynı ürünün büyük miktarlarda ve toplu imalatına göre örgütlenmiş olan üretim, şimdi farklı ve değişken ürünlerin sınırlı miktarlarda ve ayrı ayrı partiler halinde imalatına ayarlanmaktadır. Ömürleri oldukça kısalan bu 'yeni' ürünlerde işlevin önceliğini tasarım almaktadır.

Harvey'in ölçek ekonomisi yerine kapsam ekonomisi olarak tanımladığı bu sistemde üretim, kaynaklar yerine talep tarafından yapılandırılmaya başlamıştır

(Harvey: 177). Ancak, hiç olmadığı kadar koşullandırılmakla birlikte, bu talep, artık Keynes'deki anlamıyla yönetilen, öngörülebilen bir talep değildir. Farklılığın yüceltildiği bir kültürün kurduğu, kitle tüketimine karşı oluşturduğu kutba doğru gittikçe bireyselleşen, sınır tanımayan ve sürekli devinen bir taleptir.

İşyerindeki işbölümü ve teknolojiler de buna göre, yani, tür, miktar ve gerektirdiği üretim süresi bakımından değişken olan bir talebi eksiksiz, kusursuz ve zamanında karşılayacak biçimde yeniden tasarlanmaktadır. Elbette bu, artık bütün bileşenleri ve üretim aşamalarıyla hep aynı ürünün seri olarak üretildiği mekân değildir.

Kitle üretiminin terk edilmesinin ardından, üretim örgütlenmesini saptıran ikinci boyut zamana ilişkindir: sürekli farklılaşan ve yenilenen talebin 'tam zamanında' ve 'sıfır-hata'yla karşılanabilmesi. Bu nedenle, üretim sürecinin değişik etaplarının kesintisiz olarak eklemlendiği ve durmaksızın akan, ana stoğun ve etaplar arası stokların/envanterlerin kaldırıldığı, kalite kontrolün başlı başına bir durak olmaktan çıkarılıp sürecin bütününe yedirildiği, aksamaların anında giderildiği sistemler tasarlanmıştır.

Ford yerine Toyota

Yeni sistemler Fordizmin seri üretiminin karşısına, Toyota fabrikalarında uygulanagelen rejimlerden örnek alınarak yetkinleştirilen Toyotizm'in esnek üretimini veya diğer yaygın adıyla *lean*[5] üretimi koymuştur. 'Yönetimbilim'in 1980'lerle birlikte gözde olan rehberlerine[6] göre, bu sayede emek yepyeni bir kimliğe kavuşmuştur:

- Tekrarlanan parça işlere bağımlılıktan kurtularak, ardı ardına farklılaşan başka başka işlere kayabilme olanağı veren nitelikleri geri kazanmıştır.
- Bunun gereği olarak işyerinde sürekli eğitime tabi tutulmaktadır.
- Önceden sadece yönetim kademelerinde temerküz eden bilgi, beceri ve denetim, tezgah başındakilerle paylaşılmaya başlamıştır.
- Dolayısıyla, artık birçok işte uzmanlaşan işçiler, özellikle üretim anında, ancak zaman zaman karar ve tasarım düzeylerinde de, aksamaların, kusurların giderilmesi, verimliliğin artırılması gibi konularda sorumluluk üstlenmekte, inisiyatif almaktadır.
- Bill Gates'in sözleriyle, "yeni örgütlenmede işçi artık makinenin bir dişlisi değil, tüm sürecin akıllı bir parçasıdır", "görev işçisinin" yerini "bilgi işçi-

5 *Lean*: Sözlük anlamı 'yağsız', 'etsiz, butsuz', 'fazlalıksız' gibidir; belki 'damıtılmış', 'arıtılmış' sözcükleriyle karşılanabilir.

6 Örneğin Milkman (1997), Piore M. ve C. Sabel (1984), Hammer M. ve J. Champy (1997).

si" almıştır (Gates: 271).

- Böylece emek süreçlerinin dikey, hiyerarşik, merkezî örgütlenmesi yerini, yatay, ademi-merkezî bir düzene bırakmaktadır.
- Bu düzende her işçi, işbölümünün belirli bir birimini oluşturan bir 'takım'ın veya 'ekip'in üyesidir. Bu takımların kendi iç disiplinlerini sağlayan ve birbiriyle rekabete giren bağımsız şirketler gibi çalışmaları beklenir.
- Her şirkete, çalışanlarını vatandaşlık, hemşehrilik ötesinde birbirine kenetleyen, semboller ve törenlerle beslenen bir aidiyet kazandırılmaya çabalanır. Buna göre her şirket Japonlara özgü paternalist, pederşahi bir kültürün egemen olduğu bir ailedir. Bu ailede Gates'in deyişiyle 'biz', 'ben'den önemlidir.
- Ücretler ve güvenceler, her işçinin esnek üretime ayak uydurabilme ölçütlerine göre puan aldığı, bireysel pazarlığa ve takdire dayalı ayrıcalıklarla belirlenir.
- Esnek üretim süreçlerinin, siparişe ve bu siparişin 'tam zamanında teslimat'ına göre sürekli yeniden tasarlanması gerekir. Her yeni tasarımda, mümkün olduğu kadar çok iş ayıklanarak, geçici istihdamla ve/veya iş yeri dışına çıkarılıp fason olarak gerçekleştirilir. Emek yoğun teknolojiler arıtılır. İşyerinin aralıksız ve hızla değişimini öngören "kesintili kaos" (*age.*: 378) dijital teknolojilerle yönetilir.
- Bilgi çağının 'babası' Bill Gates'e göre, "önümüzdeki on yılda iş hayatı, geçmiş elli yılda olduğundan çok daha fazla değişecektir" (*age.*: 13) "Eski çalışma yöntemlerini yerle bir edecek" (*age.*: 20) bu değişim dijitalleşme sayesinde olacaktır. Emek süreçleri, parça-süreçler, baştan aşağıya dijitalize edilecek, işyerinde kağıdın yerini dijital ortamlar alacaktır. Buna Fordizme özgü 'otomasyon'un, bilgi ve iletişim teknolojileriyle dekonstrüksiyonu diyebiliriz.

Küresel işyeri ve emeğin denetimi

Gerek yüzyıl kadar önce zirvesine çıkan Taylorizm, gerekse yüzyılın ortalarında üretime sindirilen sibernetik, ve nihayet hepsine meydan okuyan ikinci binyıl arifesinin dijital harikaları, insanlığın doğayı fethinde, endüstri, bilim ve teknolojide büyük hamleler ya da devrimler olarak tanımlanmıştır. Üstelik sadece bu 'devrim'lerin mayalandığı kapitalist sistemin sözcüleri tarafından değil, bu sistemin devrimci muhalifleri tarafından da. Bunda evrensel bilim ve teknoloji kültüne değgin kavramlar ve olgular üzerindeki yakın zamanlara kadar gelen tabular önemli rol oynamıştır. Değişik söylemler içinden hükmünü sürdüren teknolojik determinizm ancak Fordizmin itibar yitirdiği yıllarda, Braver-

man'ın kapitalist işbölümü üzerine ünlü kitabını[7] yayımlamasının (1974) ardından gelişen emek süreci araştırmaları veya sosyolojisi bağlamında büyük ölçüde teşhir edilebilmiştir. Bu birikim sayesinde son işletme/yönetim 'devrimi'nin savları daha baştan yoğun olarak eleştiriye uğramış, zaten bir bölümü sonradan sahiplerince de terkedilmiştir. Toyotizm uygulamaları yer yer şiddetli işçi direnişleriyle karşılaşmış, hatta model olarak kurulan bazı fabrikalar sonradan kapanmak zorunda kalmıştır.[8]

Fordizmin aşılmasını insanlık adına kutsayan parlak söylevleri reddeden karşı savlar, üretim örgütlenmesinde süregelen dönüşümün iddia edildiği gibi önceki rejimlere karşı veya alternatif olmak bir yana, ilkeleri bakımından onları yoğunlaştıran uygulamalar olduğunda birleşmektedirler:

- Öncelikle, işçiler çok-becerili değil, olsa olsa çok-görevli olmuşlardır. Üretim hattının farklı noktalarında görev alabilmeleri, bu noktalardaki işlerin daha da ayrıntılı bir işbölümüne uğrayarak parçalanmaları ve aşırı ölçüde standartlaştırılmaları sayesindedir. Örneğin, Toyota'da bir işçinin günde 6 millik bir yol katederek, 8 dakika 26 saniyelik bir sürede 35 farklı işi başarabilmesi (Ansal, 1992: 23), ancak bu işlerden her türlü maharetin arındırılarak, basitleştirilmesiyle, rutinleştirilmesiyle mümkündür. Yoksa, Fordizme özgü aşırı uzmanlaşmanın aksine, emeğin giderek nitelik kazanması sonucu değil. Üstelik esneklik, ayrıca, büyük bir süratle yararsızlaşan becerilerin yerine gene aynı süratle yenilerinin kazandırılmasını gerektirir. Emek nesneleştirilerek, nicelik olarak kodlanıp, ölçülebilmeli ve "kullanılıp atılabilmeli"dir (Sennett, 1999: 36).

- İşyeri aynı çatı altından taşarak göçebeleşip, bütün yeryüzünü mekan edinirken, üretim de bu yeni coğrafyasına uygun bir işbölümüne uğramaktadır. Bu yeni işbölümüne göre, uzmanlaşma gibi, hiyerarşi de dünyayı bir uçtan ötekine saran şirket üsleri arasında bölüşülmüştür. Böylece çağdaş şirketler, yerel güçlerle bağlantılarını koparmış oldukları izlenimini verirler: "fabrika Meksika'da, büro Bombay'da, halkla ilişkiler aşağı Manhattan'dadır... Bugün yerel güçler, bir şirketi yerel olarak vergilendirmek ya da yönlendirmek gibi egemenlik hareketlerine kalkışırlarsa, şirketin kolayca ... fabrikayı Meksika'dan alıp Kanada'ya, büroyu Manhattan'dan Boston'a taşıyıvereceklerinden korkarlar" (*age.*:42).

---

7 Harry Braverman (1974). Braverman'ın kitabı, 1999'da Amerikan Sosyoloji Derneği'nin yayını olan Çağdaş Sosyoloji Dergisi tarafından son 25 yılın en etkili 10 kitabından biri olarak seçilmiştir.

8 'Toyotizm'e geçişte büyük etkisi olan Uluslararası Motorlu Araç Programı (IMVP) ile ilişkili akademisyenler 1991'de yayımladıkları *The Machine that Changed the World* kitabında sundukları 'devrim'den 1997'de yayımladıkları *After Lean Production*'da caymışlardır. General Motors 1992'de "az sayılı üretim devrinde işçi-işveren işbirliğinin örneği olarak kabul edilen Flint'teki V-8 fabrikasını kapatmaya karar verdi" (Barnet, *age.*: 252).

Bunun sonucunda, aynı işyeri ortamında, emek süreçleri görece olarak daha ileri bir ahenk, işbirliği, özerklik ve ademi-merkeziyet gösterseler de, dijital ortamda eklemlendikleri karmaşık küresel şebeke bünyesinde çok daha merkeziyetçi ve otoriter bir denetim altına girmişlerdir.

- Dijital denetim işçiyi her hareketine varıncaya kadar izler. El bilgisayarları ve gözlük gibi takılan göz bilgisayarlarıyla donatılarak "web tarzı çalışma"ya (Gates: 135) talim edilen işçiler, şirketin bilgi, yönetim, denetim 'intranet'ine girerler, 'dijital sinir sistemi'ne bağlanırlar. Bu sayede, örneğin, General Motors'a ait Saturn Corperation'a yerleştirilen "120.000 veri noktasından her biri, her altı saniyede bir denetlenir ve denetim raporu görevlilere grafik formatta iletilir" (*age.*: 269).
- Önceden aynı işyerinin farklı birimleri arasında kutuplaşmış olan kavrama ve uygulama, zihinsel emek ve el emeği, kafa ve kol, artık ayrı dünyalardadır. Örneğin, Nike ayakkabı şirketinin "dünya çapındaki bordrosunda hemen hepsi yönetim, satış, tanıtım ve reklamcılıkta çalışan 8000 kişi bulunmaktadır. Asıl üretim ise, sayıları 75.000'i bulan Asya'lı fasoncuların elindedir". Şirketin Asya'dan Sorumlu Başkan Yardımcısı Neal Lauridsen şöyle der: "Biz üretimi bilmeyiz. Bizler tasarımcı ve pazarlamacıyız" (Barnet ve Cavanagh: 258).
- Bu kadar kaotik bir çalışma evrenini, kendi köşesinden hayal etmesi bile mümkün olmayan işçinin işine/ürününe yabancılaşması azamileşmiştir.
- Bu yabancılaşmanın, 'takım ruhu', 'şirket ailesi'[9] gibi söylemlerle beslenen yeni bir kültür, bir uyrukluk aracılığıyla dengelenmesi beklenir. Ayrıca, "modern yönetim retoriği ... çalışanları kendi kendilerini yöneten failler olduklarına inandırarak" (Sennett: 40) üzerlerindeki iktidarı gizlerken uyumlu ve itaatkar olmalarını gözetir.
- Esnek üretim, esnek istihdamı gerektirir. Esnek üretimde en az tezgâhlar kadar çalışanlar da 'çok amaçlı', 'çok-işlevli' olmalıdır. Şimdi geçerli olan, gerek aynı işletmede, gerekse değişik işletmeler arasında 'ne iş olursa olsun' becerecek ölçüde becerisizleşmek, göçebeleşmektir. Artık iş düzenli bir etkinlik ve bir gelecek değildir. Bu eğilim, çağdaş 'informel kesim'i de kapsayan kendi adına çalışanlar arasında da egemendir. Her çeşitten işi üstlenmesi beklenen ve Bill Gates'in 'bağımsız profesyoneller' dediği, iş ve işsizlik arasında dalgalanan bu 'havuz', bugün ABD'de 25 milyon kişiyi kapsamaktadır (Gates: 138). Meslek anlamsızlaşmıştır.

9 Türkiye'de aile metaforuna dayanan toplulukların ekonomideki rolleri konusunda bakınız Buğra, 2000.

- Mesleksizleştirmeyi bir tür ücretsizleşme izler. Ücret artık belirli bir iş karşılığı ödenen belirli bir tutar olmaktan çıkmıştır. Çünkü iş gibi tutar da belirsizleşmiştir. Ne kadar süreceği, kaç saatlik işgününü gerektireceği ve nasıl yerine getirileceği önceden bilinmeyen işlere, karmaşık ve değişken bir imtiyaz/ikramiye/taltif sistemine göre yapılan ödemeler ücretin yerini almıştır. Bu sistemin başında bulunan, gözde adıyla 'insan kaynakları' yöneticilerine göre zaten artık ücret değil 'ikame' (*compensation*) söz konusudur. İkameler, yarıştırılan çalışanlar arasında inceden inceye yapılan performans ölçümleri ve kıyaslamalarıyla hesaplanır.

- Yeni insan kaynakları rejimi ve değişken ödeme düzeni, yükselen farklılaşma kültürünü (Artun, 1998: 45) işyerine de yansıtarak, ücreti de bireyselleştirmekle övünmektedir. Bu rejimin diğer sonuçlarına gelince, işbaşındaki zamanı olabildiğince yoğunlaştırmış, düzenli işgücü hacmini asgarileştirmiş, işgücünün kendi içindeki rekabetini şiddetlendirerek maliyetini düşürmüş ve ücretler arası kutuplaşmayı inanılmaz düzeylere tırmandırmıştır. Bu düzeye yönetim seçkinleri kutbundan bir örnek, General Electric'in başındaki Jack Welch olabilir: Jack Welch'in 1998 yılı ödemeleri şöyledir: Taban ücret 2,80 milyon, ikramiye 7,20 milyon ve şirketi tarafından verilen hisse senetleri geliri 261,54 milyon dolar! (Cairncross: 68).

- Keynesçi ekonomi, sistem dışı emeğin büyümeye güdümlü modern işletmeler tarafından emilerek ücretlileştirilmesiyle yayılıp pekişiyordu. Ücretliler mesleki-toplumsal katmanlararası hiyerarşideki yerlerini alırken, iş güvencesine, kimi toplumsal haklara, sendikal örgütlenme olanağına ve ilerleyip yükselecekleri bir geleceğe kavuşuyorlardı ('istikbâl sahibi' oluyorlardı). 1980'lerden başlayarak üretkenlik/büyüme/birikim ile istihdam arasındaki bu denge bozulmuştur. Günümüzde işbölümü ve teknoloji artık 'daha azla daha çok' ilkesine göre yapılandırılmaktadır. Bu anlamda kapitalizmin içerme kuralı sanki yerini dışlamaya bırakmaktadır.

- Mesleksizleşme, ücretsizleşme ve durmadan değişen işbölümü bünyesinde işlevsizleşme, çalışanları topluma eklemlendikleri organlardan yoksun bırakmaktadır. Buna gelir dağılımını düzenleyen yasaların, kuralların, sendika gibi kurumların, toplu pazarlık/sözleşme gibi işlerliklerin erimesi de eklenince, kolektif, toplumsal bir bütüne ilişkin aidiyet, dayanışma iyice çözülmektedir. "Sonuç, çatışmaların çözümlendiği ve karşılıklı tavizlerin müzakere edildiği bir toplumsal dokuyu artık resmedemeyen sendika ve siyasal partilerin meşruiyet kaybıdır" (Aglietta: 72).

III

Başka mühendis

Emek süreçlerinin yeniden yapılandırılmasını yansıtan son 25 yıla ait yukardaki senaryolardan mühendisin başkalaşan rolünü, saplandığı gerilim ve istikrarsızlığı okumak güç değildir. Mühendis, birbirine zıt gibi duran, oysa derinden birbirini besleyen iki akımın tehditi altına girmiştir. Bu akımlardan birinin mühendisin öncesini, diğerinin ise mühendisin ötesini temsil ettiği söylenebilir: informelleşme ve 'dijitalleşme'.

Mühendisi var eden endüstridir, fabrikalardır, makinalardır. Oysa şimdi, endüstrinin çoktan eskittiği varsayılan manüfaktür ve zanaat türü üretimin yeniden yayılması, onun bu geleceğinden kuşku duymayan varlığına gölge düşürmektedir. Mühendis, emek, sermaye ve siyasal iktidarlar arasındaki Fordist sözleşmenin ürünüdür, modern bir olgudur; dolayısıyla, Fordizmin ve modernliğin sorgulanması doğal olarak ona da bulaşmaktadır.

Diğer zıt tehditin kaynağı bilgidir. Bu tehdidi, mühendisin temsil ettiği bilginin veya zihinsel emeğin de, aynı el emeğindeki gibi, kendi buluşu olan yöntemlerle parçalanarak, iletişim ve bilgi teknolojilerinin araçlarına aktarılması oluşturur. Eğer zamanında sibernetik, robotlarla el emeğini ikame ettiyse, şimdi de dijital teknolojiler zihinsel emeği ikame etmektedir.

Bilim ve teknik her zaman endüstrinin önemli bileşenleri olmuştur. Ancak yaşadığımız 'endüstri-sonrası' zamanlarda bizzat bilgi, anahtar meta halini almış ve bilginin üretimi, işlenmesi ve satışının kendisi müthiş bir endüstriye dönüşmüştür. Bu endüstrinin bugünkü imparatorunun sözleriyle artık bilgi hemen her şirketin merkezine yerleşmiştir. Böylece, "bütün bu şirketler önemli bir ders almıştır: bilgi teknolojisinin amacı para kazanmaktır!" (Gates: 259, 305).

Bilginin bu tırmanışı sonucunda, 'bilgi yönetimi' kendi bünyesinde örgütlenerek, işletmenin en hayati, en stratejik bölgesini işgal etmeye başlamıştır. Yeryüzündeki informel üretim topluluğundan sayısız insan, aile, atölye veya bilgisayar, aynı işyerinin küresel organizmasına bilgi yönetimi sayesinde eklemlenmektedir.

Doğal olarak bilginin bu yükselişi, entelektüel emeğe olan talebi artırmakta ve yeni mühendis de bu safta yer almaktadır. Ancak bu kesimle birlikte kitleselleşmekte, ulusal ekonomilerin korumasından yoksunlaşarak küreselleşmenin koşullandırdığı bir rekabete zorlanmaktadır. Öte yandan, bilginin süratle eskitildiği ve birtakım becerilerin hızla devre dışı bırakılıp yenilerinin türetildiği esnek üretim tarafından mesleksizleştirilmektedir. Yeni ekonominin istihdam hacmini asgarileştirme refleksi, mühendisin üzerindeki baskıları daha da yoğunlaştırmaktadır. Sonuçta mühendis, ayrıcalıklarını korumak şöyle dursun, giderek endüstrinin başındayken hükmettiği emeğin özelliklerini edinmekte-

dir. Fordizm ertesinde, mühendislerin meritokrasi içindeki, yönetim seçkinleri arasındaki yerini ise, küreselleşmenin öncü gücü olan mali entegrasyonun (Aglietta: 66) temsilcileri doldurmaktadır.

Mühendisin kendi kurduğu iktidar önce onu teslim almıştır. Belki de mühendis baştan beri kendi sonunu hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Aglietta, M. (1998) "Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change", *New Left Review*, Nov.-Dec.

Ansal, H. (1992) "Alternatif Teknoloji ve Son Teknolojik Gelişmeler", David Dickson, *Alternatif Teknoloji* içinde, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Arrighi, G. (1996) "Workers of the World at Century's End", *Review*, Fernand Braudel Center, vol. XIX, no. 3, Summer.

Artun, A. (1998) "Çağdaş Sanat Tarihleri ve Türkiye'de Sanatın Çağdaşlaşması", *Toplum ve Bilim*, sayı 79, Kış.

Barnet, R.J. ve Cavanagh, J. (1995) *Küresel Düşler*, çev. G. Şen, Sabah Kitapları, İstanbul.

Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York, MR.

Buğra, A. (2000) *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cairncross, F. (1999) "The Best ... and the Rest", *The Economist*, May 8th-14th.

Dickson, D. (1992) *Alternatif Teknoloji*, çev. N. Erdoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Eraydın, A. (1992) *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara.

Foster, J.B. (1999) "A Classic of Our Time: Labor and Monopoly Capital After a Quarter-Century", *Monthly Review*, January.

Gates, B. (1999) *Dijital Sinir Sistemiyle Düşüce Hızında Çalışmak*, çev. A.C.Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul.

Greenbaum, J. (1999) "On Twenty-Five Years With Braverman's Labor and Monopoly Capital (or, How Did Control and Coordination of Labor Get into the Software So Quickly?)", *Monthly Review*, January.

Gorz, A. (1986) *Elveda Proletarya*, çev. H.Tufan, Afa Yayınları, İstanbul.

Hammer M. ve J.Champy (1997) *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution.*

Harvey, D. (1991) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Cambridge.

Keyder, Ç. (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yayınları, İstanbul.

Milkman, Ruth (1997) *Farewell to the Factory: Auto Workers in the Late 20th Century.*

Palmer, B. (1999) "Before Braverman: Harry Frankel and the American Workers' Movement", *Monthly Review*, January.

Piore M. ve C. Sabel (1984) *Second Industrial Divide.*

Rinehart, J.(1999) "The International Motor Vehicle Program's Lean Production Benchmark: A Critique", *Monthly Review*, January.

Sennett, R. (1999) "Yeni Kapitalizm", *Defter*, sayı 35, Kış.

Tabak, F. (1999) "Dünya-Ekonomisi ve İnformelleşme Süreci, *Defter*, sayı 35, Kış.

Yates, M.D. (1999) "Braverman and the Class Struggle", *Monthly Review*, January.

Yıldızoğlu, E. (1998) "Kriz Yeni Bir Dönemeçte", *Cumhuriyet*, 9 Aralık.

Teknik emekgücünün sınıfsal profili

*Tülin Öngen**

Tarihsel ve kuramsal bağlam

Sınıfsal konumları en tartışmalı olan meslek mensupları "beyaz yakalı" olarak adlandırılan ve kol gücünden çok zihinsel etkinliğe dayanarak üretimde bulunan çalışanlardır. Beyaz yakalı sektörün önemli bir bölümünü büro işçileri (bankacılık, ticaret, sigorta, pazarlama vb.) gibi dolaşım süreci içinde yer alan "üretken olmayan emek", bir bölümünü de, mühendisler gibi doğrudan üretim süreci içinde yer alan "üretken emek" türleri oluşturur. Emeği "kolektif işçi" bağlamında değerlendiren geleneksel Marksist kuram için her iki tür emek etkinliği de işçi sınıfının bir parçasıdır. Buna karşılık Weberci yazarlar, beyaz yakalı çalışanları tamamen ayrı bir sınıf çatısı ('orta sınıflar') altında toplarlar.

Öte yandan ücretli ve mülksüz olmakla birlikte bu sektör içinde yer alan öyle kategoriler vardır ki (yönetici, danışman, teknokrat, profesyonel mühendis, bilim insanı gibi), bunların sınıfsal konumları Marksist yazarlar arasında dahi tartışmalıdır. Bunun başlıca nedeni, bu kategorilerin üretim sürecinde emeğin işlevleri yanısıra sermaye işlevlerinin uzantısı niteliğinde işler de görmesi ya da sosyal pratik içindeki tutumlarının işçi sınıfı üyeliğine atfedilen rol, kimlik, bilinç ve ideolojik değerlerle uygunluk içinde gözükmemesidir. Oysa, bu durum, bu meslek mensuplarının sınıfsal konumlarından çok sınıfsal oluşumlarıyla ilgili bir sorundur. Çünkü, tüm öteki sınıflarda olduğu gibi, işçi sınıfı da türdeş bir bütün oluşturmaz. Ayrıca, sınıf durumlarının nesnelliği ile öznel bilinç biçimleri arasında hiçbir sınıfta tam bir tekabüliyet bulunmaz.

Ne var ki, bu farklılıklar öteki sınıflar söz konusu olduğunda fazla sorun ya-

(*) A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

ratmamasına rağmen işçi sınıfını teorik ve politik tartışmaların odağı haline getirir. Öyle ki, bir burjuva veya bir küçük burjuvanın kendisinin 'kim' olduğunu bildiği ve ona göre davrandığı varsayılır. Dolayısıyla, etnik kökeninden, cinsiyetinden veya dünya görüşünden kaynaklanan farklılıklar tekil bir durum olarak görülür ve bundan o kesime, mesleğe veya sosyal gruba ilişkin genel sonuçlar çıkarılmaya kalkışılmaz. Buna karşılık bağımlı çalışanların tutum ve davranışları arasındaki farklılıklar istisnai durumlara ya da bireysel tercihlere indirgenemeyecek adlandırmalara ve anlamlandırmalara maruz kalır. Aslında bu kaçınılmaz bir şeydir; bunu, burjuva düşüncesini paylaşanlar da yapar, sol dünya görüşüne sahip olanlar da yapar.

Burjuva düşüncesi, işçi sınıfının içsel çelişkilerinden yola çıkarak, sınıfsal aidiyetin artık önemli olmadığını, zaten sınıf yapısının köklü bir dönüşüme uğradığını ve modern işçi sınıfı ile Marx'ın 'proletaryası' arasında tarihsel bir kopuşun meydana geldiğini ilan eder. Marksistler ise, bu iddiaların ima ettiği sorunun elbette farkındadır, ancak söz konusu çelişkiyi, liberallerin öne sürdükleri türden bir metamorfozun göstergeleri olarak değerlendirmezler. En ortodoks olanlar bile, kapitalist sınıf yapısındaki dönüşümün, sınıf bileşimlerinde, sınıf içi ve sınıflararası ilişkilerde, sınıf pratiklerinde ve sınıfların toplumsal görünümünde önemli değişikliklere yol açtığını kabul ederler, ama bunu sınıfların ontolojik karakterine ilişkin bir sorun olarak görmezler. Ayrıca, söz konusu değişikliklerin, yalnızca işçi sınıfı için değil, bütün sınıflar ve sınıf dilimleri için geçerli olduğu görüşündedirler.

Yine de modern işçi sınıfında gözlenen değişiklikler öteki sınıflardaki kadar çarpıcı bulunmaz. Bunun başlıca nedeni, Marksizmin işçi sınıfına yüklediği devrimci misyon ise, daha önemli bir nedeni de, işçi sınıfının bu tarihsel misyona uygun etkin bir toplumsal ve siyasal mücadele içinde gözükmemesidir. Özellikle 20. yüzyıl işçi sınıfının konformist ve işbirlikçi yönelimleri, devrimci rolden uzaklaştığı iddialarına haklılık kazandıracak boyutlardadır. Modern işçi sınıfının söz konusu zaafları, burjuva düşüncesinin eline önemli kozlar vermiş, dolayısıyla kendisini karşı-devrimci paradigmalar karşısında çaresiz bırakmıştır. Gerçekten işçi sınıfı, bugün, bütün üst-anlatıların iflas ettiğinden başlayıp tarihi ve bilimi reddetmeye kadar varan bir teorik 'sefalet' ile 'sınıftan kaçış' stratejilerinden başlayıp siyasetsizleştirmeye kadar varan bir apolitik ('ideolojilerin sonu') ve ahistorik ('tarihin sonu') dünya tasavvurunun kuşatması altındadır.

Post-yapısalcığının, post-modernizmin ya da post-kapitalizmin ideolojik çatısı altında kendilerine güvenli bir sığınak bulan bu paradigmalar, Marksizme ve Modernizme yönelik kimi haklı itirazlarına rağmen, kapitalist dünyanın en kapsamlı tariflerini tümden reddetmek suretiyle, bizi, hem toplumun eksik bir resmi, hem de tarihin silik bir silueti ile karşı karşıya bırakmıştır. Tarihe ve topluma ilişkin böyle bir kavrayışın, kaotik dünyanın güvensizlikleri ve belir-

sizlikleri karşısında denge, istikrar ve huzur arayışına sürüklenen insanoğlunu 'sakinleştirdiği' düşünülse bile, insanlığı kendi tarihini yapma düşüncesi ve iradesinden uzaklaştırmak suretiyle daha büyük bir 'hiç'liğe savurduğu ortadadır.

İşte, toplumsal sınıf nosyonu, böyle bir 'hiç'lik karşısına insan aklını ve iradesini koyan bir tarih ve toplum anlayışının anahtarı olduğu için önemlidir, hatta bugün dünden daha da önemlidir. Marksizmin toplumsal sınıfların ontolojik ve epistemolojik temellerine ilişkin görüşleri, toplumsal ilerleme ile sınıflar arasındaki tarihsel bağın da açıklayıcısıdır. Bir kere, Marksizmin tarih yorumu, tarihin insan iradesinin ürünü olduğunu varsayar. Bu, basit bir kosmolojik varsayım değildir; sosyal varoluşu kendi tarihselliği içinde ele alan ya da başka bir deyişle tarihin emeğin ontolojik karakterinin ürünü olduğunu kabul eden (Lukacs, 1980) temel bir postuladır. Bu postulanın işaret ettiği olgu, tekil insanların iradesi olmayıp (tekil insan düşüncesinin ve tercihlerinin rolü tümden yadsınmasa da), tarihin ve toplumun yaratıcısı olan toplumsal güçlerin iradesidir.

Sınıflara böyle bir irade (öz) ve rol (özne konumu) atfedilmesi, bilindiği gibi, Marksizmin idealizmle, hatta metafizikle suçlanmasına neden olmuştur. Ancak, bu suçlama haksızdır. Çünkü, Marx, "tarihe sınıf mücadelelerinin yön verdiğini" yazarken (*Komünist Manifesto*), gerçekte, tarihsel gelişme ile sınıflar mücadelesi arasındaki nedenselliğe dikkati çekmek istemiştir. Dolayısıyla bu önerme, tarihi yapan insanların (sınıfların), aynı zamanda tarih tarafından yapıldığı düşüncesini de içeren bir nedenselliği veri aldığı için, metafizik değildir; ancak şurası kesindir ki güçlü bir voluntarist vurgu içermektedir. Marx'ın (*Kutsal Aile*) "mesele, şu ya da bu proleterin kendisine hedef olarak şu zamana kadar neyi tasarladığı sorunu değildir. Mesele, proletaryanın ne olduğu ve bu olguya uygun biçimde tarihsel olarak neyin yapılmak zorunda olduğudur" sözleri, sınıflara atfedilen tarihsel rolün iradi müdahaleden bağımsız gerçekleşmeyeceğinin en özlü ifadesidir. Özetle, Marksist kuram, nedensellikle voluntarizmin birlikteliğini varsayan bir tarih anlayışına dayanır.

Bu anlayış, kuşkusuz, Marksist kuramın tarihselci versiyonudur. Tarihselci Marksizme göre sınıflar, tarih-üstü varlıklar değildir; hem özgül tarihsel formları, hem de genel-evrensel formları içinde değerlendirilmesi gereken sosyal varlıklardır. Marksizmin sınıfların ontolojik karakterine ilişkin temel saptaması budur ve epistemolojisini de bu saptamadan türetir. Buna göre, hiçbir şey tarihin dışında değildir, ancak tarih de var olan sosyal realitenin dışında değildir (Thompson, 1994: 70). Bu demektir ki, insanlar doğdukları andan itibaren verili maddi ilişkiler içine girerler ve bu maddi ilişkiler (üretim ilişkileri) ile sosyal konumları arasında tarihsel ve organik bir bağ bulunur.

Bu bağlamda tarihselci yorum, sınıfı bir 'yapı', yani herhangi bir yapısal-ampirik 'kategori' olarak değil, kendi tarihlerini yaşayan insanlar tarafından tanımlanan sosyal ve ilişkisel bir olgu olarak görür. Öyle ki, sınıf, insani ilişkiler

içinde oluşan (ve böyle oluştuğu gösterilebilen), başka bir deyişle bazı insanların miras olarak devraldıkları veya paylaştıkları ortak deneyimlerin sonucunda aralarındaki çıkar birliğini farkedip kendi çıkarlarını farklı ve genellikle karşıt çıkarlara sahip insanlara karşı ifade etmeye başladıkları anda kurulan sosyal bir varlıktır (Thompson, 1994: 20, 183). Bu nedenle tarihselci yaklaşım, sınıflar (yapı) ile pratiği (sınıf mücadelesi) birbirinden bağımsız görmez. Sınıfsal oluşumun, belirlenme ile öz-faaliyetin kesişme noktasında gerçekleştiği, dolayısıyla sınıfların sınıf mücadelesi içinde kuruldukları (kendilerini oluşturdukları) ve yine ancak sınıf mücadelesi süreçleri içinde tanımlanabilecekleri kabul edilir.

Bu yaklaşıma egemen olan düşünce, yapısal belirlenim koşulları içinde öznenin etkinliğinin (insan iradesinin) tarihsel ilerlemenin dinamosunu oluşturduğudur. Çünkü, "hiçbir şey bilinçli bir edim olmadan, bir amaç gözetilmeden meydana gelmez" (Lukacs, 1998: 111). Tarihte insanları belli bir biçimde davranmaya iten güçler vardır; yani, insan davranışları psikolojik bilinçten ('sahte bilinç') ayrı, ona dışsal bir nesnelliğe tabidir. İnsan ilişkileri üzerinde etkide bulunarak tarihe yön veren işte bu nesnelliktir. Açıktır ki bu anlayış, tarihi olmuş bitmiş varsayan, ebedi ve değişmez doğa yasalarının nesnesi olarak gören, dolayısıyla bundan sonra olmayacak sayan burjuva düşüncesinin teleolojik anlayışı ile taban tabana zıttır.

Buna karşılık anti-tarihselci yorum (yapısalcı Marksist Althusser'in *Reading Capital* ve *For Marx* adlı yapıtlarında en özlü ifadesini bulan), yapıların etkinliğe dayanan bir tarihsel gelişme düşüncesinden hareketle, insan iradesini dıştalayan, dolayısıyla siyaseti (sınıflar mücadelesini) yapısal çelişkilerin türevi konumuna indirgeyen bir toplumsal model öngörür. Bu modelin, bugün, öz ve özneyi tümden reddeden post-yapısalcıların elinde tamamen 'rastlantısallığa' ve 'olumsallığa' terkedilmiş bir toplum ve tarih anlayışıyla sonuçlanması kaçınılmazdı, öyle de olmuştur.

Tarihselci Marksizm ile öteki yaklaşımlar arasındaki fark, tarihselcilerin yalnızca sınıfları toplumsal ilişkilerin ve mücadelelerin asli tarafları olarak görmeleri değil, aynı zamanda sınıfsal oluşumun farklı uğrakları olduğunu, yani sınıfların ekonomik alandaki konumları ile siyasal alandaki konum ve tutumlarının özdeş olmadığını kabul etmesidir. Tarihselci yaklaşımın bu kabulü, aynı zamanda tarihin ve toplumsal yapının sosyolojik bir yorumunu içerir. Bu bağlamda sosyolojik yorum, sınıflar ile sınıf pratikleri arasında ayrım gözetmeyen yapısalcı yaklaşımla tam bir karşıtlık içindedir. Marx'ın kapitalizmi bir tarihsel formasyon olarak ele alan yapıtları tarihselci ve sosyolojik yaklaşımın tüm izlerini taşır. Benzer biçimde Gramsci'nin, Lukacs'ın, Lenin'in yapıtları da bu içeriktedir. Entelektüel ve politik faaliyetlerinin tamamını, ekonomi ile siyaset arasındaki dolayımları araştırmaya, böylece 'kendinde sınıf'ı (ekonomik özne) 'kendi için sınıf'a (politik aktör) dönüşterecek ideolojik ve siyasal mücadele

pratiklerini tanımlamaya vakfetmeleri bundandır.

Marksizmin kuramsal çerçevesine ilişkin bu kısa değerlendirme, günümüz işçi sınıfının toplumsal konumu ve kimliği üzerine yürüyen tartışmaların, özellikle teknik emeğin niteliği konusundaki mevcut görüş farklılıklarının nereden kaynaklandığını görmek için gereklidir. Çünkü, ekonomik alanda belli bir sınıfsal refleks göstermelerine rağmen sosyal ilişkilerinde farklı değerlere ve tutumlara yönelen çalışanları, ayrı sınıf çatıları ('orta sınıf', 'yeni küçük burjuvazi', 'yeni sınıf', 'hizmet sınıfı', 'beyaz yakalı sınıf', 'cogniterya' gibi) altında değerlendirenler, tarih ve toplum anlayışları doğrultusunda toplumsal sınıfları farklı temellerde kuramlaştıranlardır.

Örneğin, burada ayrıntısına girilemeyecek kadar kapsamlı, ancak konumuz açısından önemli olan Weberci paradigma, toplumsal farklılaşmayı, mülkiyet ilişkilerinden çok (mülkiyet olgusunu tamamen reddetmemekle birlikte) yönetsel ayrıcalıklar (otorite ilişkileri) ve pazarlanabilir bilgi ve beceri sunma olanakları (yaşam şansları) açısından değerlendirir. Bundan ötürü, beyaz yakalıları (hizmet sektörü başta olmak üzere kafa işi yapan tüm çalışanlar) işçi sınıfı içinde değil, 'orta sınıflar' içinde tanımlar (Weberci sınıf kuramının kritik bir değerlendirmesi için bakınız Öngen, 1994). Weberci yaklaşımların özü, (a) sınıfı, sosyal ilişkiler (toplumsal işbölümü) temelinde ele almaması, (b) ekonomik kategoriler ile toplumsal kategoriler arasında ayrım gözetmemesi (yani sınıfsal oluşumun farklı uğraklarının bulunduğu gerçeğini gözardı etmesi) ve (c) sınıfı, kendini kuran, oluşturan ilişkisel bir sosyal varlık olarak görmemesidir. Marksizmin yapısalcı ve anti-tarihselci yorumu ile Weberci yorumlar bu noktada birbirlerine yaklaşırlar ve yine bu noktada Marx'ın tarih ve toplum anlayışından uzaklaşırlar.

Bu yazıda teknik emeğin sınıfsal konumu ve toplumsal profili, tarihselci ve sosyolojik yaklaşımın kuramsal çerçevesi temelinde değerlendirilecek ve öteki yaklaşımlarla arasındaki farklılıklar bu eksende tartışılacaktır.

Teknik emeğin üretim süreci içindeki yeri: Nesnel sınıf konumları

Her tarihsel-toplumsal formasyonun özgül bir sınıf yapısı vardır. Sınıf yapısı, toplumsal formasyonu niteleyen üretim tarzının mevcut işbölümü kuralları tarafından belirlenir. Çünkü, sosyal işbölümü yapısı, gerek üretim süreci içinde artık ürünü elde etme yollarını ve mekanizmalarını (sömürü tarzlarını), gerek elde edilen artığın bölüşüm biçimlerini ve normlarını tayin etmek suretiyle, toplumu, artık ürünü yaratanlar (doğrudan üreticiler/bağımlı sınıflar) ve artığa el koyanlar (egemen sınıflar) olmak üzere farklılaştırır. O halde, sınıfların toplumsal temellerini anlamak için, önce sosyal işbölümü kuralları tarafından belirlenen üretim süreci içindeki yerlere bakmak gerekir.

Üretim süreci içindeki yerler, üretim ilişkilerinin taraflarını oluşturan top-

lumsal güçleri gösterir, örneğin, işçi sınıfının nesnel konumunu ("çıplak işçi") belirler; ancak elbette ki sınıf bilinci sorununa ('kendi için sınıf') açıklık getirmez. Çünkü, belli bir toplumsal formasyonun özgül sınıf yapısı, ancak üretim süreci içindeki yerler veya roller ile sınıf mücadelesi pratiklerini kuşatan toplumsal-kurumsal yapı arasındaki karşılıklı ilişki çerçevesinde tanımlanabilir. Bu çerçevede en önemli değişken "teknik emeğin üretim ve örgütlenme biçimi" (Meiksins, 1984: 96, 100) olduğu için, emeğin üretim araçları etrafında örgütlenme tarzı, sınıfsal yapılanmanın karakteristik özelliklerini gösterir. Ayrıca, üretim sürecinin örgütlenme tarzı, sınıfsal oluşumun sosyolojik koşullarını da belirlediğinden, sınıfların toplumsal özne konumları (sosyal pratik içindeki rolleri) hakkında da önemli ipuçları verir.

Bu nedenle, Marksistler, üretim sürecini, Weberciler gibi salt teknik iş süreci olarak görmezler, tersine sosyal bir süreç olarak değerlendirirler. Marksistlerle Weberci yazarların sınıf tanımları arasındaki farklılık her şeyden önce bundan kaynaklanır. Weberci yazarların hemen hemen hepsi (Goldthorpe, 1980, Giddens, 1973), teknik iş süreci içindeki farklılaşmayı (görev bölüşümünü) esas almak suretiyle, kafa işi yapan tüm beyaz yakalıları "orta sınıflar" içine sokarlar. Buradaki temel düşünce, beyaz yakalıların üretim süreci içindeki rollerinin artık değer üretimine yönelik olmaması, dahası üretken emeğin yarattığı artık değer üzerinde temellenmesidir.

Marksist yazarlar ise, büro elemanları, hatta kamuda çalışanların önemli bir bölümü dahil beyaz yakalıları üretim süreci içindeki yerleri açısından işçi sınıfı içinde değerlendirirler. Onlara göre, beyaz yakalıların ücretli ve mülksüz olmaları bir yana tıpkı mavi yakalılar gibi pazarın sömürü ilişkilerine tabi olmaları (yarattıkları değere el konulması) işçi sayılmalarını gerektirir (Wright, 1978: 49-50).

Bununla birlikte, yeni Marksistlerin bir bölümü, belli bazı denetim ve yönetim işlerini (orta ve üst düzey idari ve teknik kadrolar) işçi sınıfı işleri olarak değerlendirmekten yana değildir. Bunun nedeni, söz konusu denetim emeğinin aynı zamanda sermaye işlevlerinin bir bölümünü yerine getiriyor olması, dolayısıyla sınıf açısından negatif bir profil sergilemesidir. Örneğin, bu çalışanlar, maddi yabancılaşma koşulları açısından (Braverman: 'ara sınıflar') veya sosyo-politik yabancılaşma koşulları oluşmadığı için (Poulantzas: 'yeni küçük burjuvazi') proleterleşmiş sayılmazlar. Ya da denetim hiyerarşisi içindeki pozisyonlarından ötürü doğrudan üreticiler üzerinde kontrol kurdukları (Wright: 'çelişik sınıfsal konum') veya sermayenin global işlevinin uzantısı olan işler gördükleri için (Callinicos: 'yeni orta sınıf'), eksik-çelişik bir proleterleşme yaşarlar. Bu yaklaşımlara Marksist ölçütlerden çok, 'denetim' gibi Weberci ölçütlerin, 'sermayenin global rolü' gibi işlevselci ölçütlerin ya da 'siyasal ve ideolojik üst-belirlenim' gibi yapısalcı ölçütlerin egemen olduğu ortadadır.

Oysa, Marx'ın, büro işi ile teknik ve yönetsel işler hakkında çok az şey söyle-

diği bilinmekle birlikte, sınıfları sosyal işbölümü bağlamında ele aldığı kesindir. Örneğin, "Ücretli Emek ve Sermaye"de (Marx, 1973: 155) işçi sınıfının sınıfsal konumunun ücret ve yaşam düzeylerinden çok yaratılan değerlerin ve zenginliklerin toplum içindeki dağılımı ve bölüşümü ile ilgili olduğunu yazar. Benzer biçimde, üretimin kolektif karakterini (üretimin toplumsallaşması) tartıştığı *Kapital*'de (1990:1039-1040), üretken olmayan emeğin kolektif işçinin bir parçası olduğunu belirttikten sonra giderek üretken emeğe dönüştüğünden söz eder.

Emekgücünü "kolektif işçi" bağlamında değerlendiren Marx, *Kapital*'in "Üretim Sürecinin Dolayımsız Sonuçları" başlığını taşıyan bölümünde ayrıca "global işçi" kavramından söz eder (Marx, 1990: 945). Kolektif işçi ile eşanlamlı olarak kullandığı global işçi kavramı ile, muhtemelen, teknolojik gelişmelerin emek süreci üzerindeki etkilerine bağlı olarak önemleri giderek artacak olan teknokrat, mühendis, hatta yönetici gibi emek türlerini kasdetmiştir. Niteliklerini sistematik bir biçimde tartışmasa da, bu kategorileri işçi sınıfının bir parçası olarak gördüğü kesindir.

Çünkü, biliyoruz ki Marx, yalnızca üretim süreci içindeki beyaz yakalıları değil, dolaşım süreci içindeki beyaz yakalı ücretlileri de (ticaret, pazarlama, sigorta alanlarında çalışanlar) işçi sınıfı kapsamında değerlendirmiştir. Bunlar, üretken olmayan emek biçimlerine dayanmalarına rağmen, artık değerin yaratılmasında (nihai ürünün gerçekleşmesinde) katkıları zorunlu olan, bundan ötürü kolektif işçinin parçası olan işgücü türleridir. Öte yandan Marx'ın, yine sistematik bir biçimde tartışmamakla birlikte, büro işçileri ile yöneticiler arasında bir ayrım yaptığı da bilinmektedir. Teknik yeniliklerin emekgücü üzerindeki yıkıcı etkilerine işaret eden Marx, bunun işçi sınıfının türdeşliğini ve bütünlüğünü bozacağı düşüncesindedir. Ancak, Marx, kapitalist rasyonalizasyonun emeği proleterleştireceğini açıkça belirtmesine rağmen, henüz proleterleşmemiş sınıf dilimlerinin toplumsal pratiklerine ilişkin fazla bir şey söylememiştir. Marx'ın, "ara sınıflar" veya "boş yerler" sorununun farkında olduğu, bununla birlikte bunların tarihsel rollerini kuramlaştırmadığı bir gerçektir.

Webercilerin üretken olmayan emeğin tamamını, bazı Marksistlerin de denetim ve yönetim emeğinin bazı türlerini işçi sınıfı dışında değerlendirmelerinin gerisinde kapitalist iş sürecinde ve mülkiyet yapısında son yüzyılda gerçekleşen dönüşümün kapitalist sınıf yapısında yol açtığı değişiklikler bulunur. Teknik emek içindeki farklılaşmayla doğrudan ilişkili olan bu değişikliklere kısaca değinmekte yarar vardır.

Bu değişikliklerden ilki, teknolojik ve endüstriyel girdilerin üretime girmesine bağlı olarak kapitalist iş sürecinin giderek daha karmaşık bir hale gelmesi ve böylece kapitalist üretimin kooperatif karakterinin belirginleşmesidir. Kapitalist üretim başlagıcından itibaren zenaatı tasfiye eden (kafa ile kol gücünü veya zihinsel emek ile el emeğini birbirinden koparan) bir kolektif iş süreci biçiminde gelişmiştir. Emeği kendi içinde "üretken olan emek" ve "üretken ol-

mayan emek" biçiminde[1] farklılaştıran bu gelişme aynı zamanda kolektif iş süreci içinde mühendislik bölümlerinin (üretimin planlanması, tasarımı, eşgüdümü, denetim ve yönetimi ya da değerlendirilmesi) doğrudan üretim sürecinden kopması sonucunu da doğurmuştur.

İşte bu kopuş, mühendislerin sınıf konumlarını tartışmalı hale getiren en önemli olgudur. Her şeyden önce mühendislik görevlerinin çeşitliliği ve heterojenliği, bu işleri görenlerin analitik olarak tek bir sınıf çatısı altında toplanmasını güçleştirmektedir. C. Wright Mills'in, mühendislik işlerinin çeşitliliğini göz önüne alarak bu grupları "mesleksel salata" olarak nitelemesi ilginçtir. Öyle ki, planlama, tasarım, eşgüdüm, denetim ve değerlendirme işleri nihai ürünün (sömürünün) gerçekleşmesi için zorunlu olan etkinlikler (üretken emek) olmasına rağmen, öteki üretken emek biçimlerinden (maden, imalat, taşımacılık gibi sektörlerde çalışan mavi yakalılar) farklı özellikler taşır. Weberciler, bu farklılığının 'gizli bilgi'ye sahip olmaktan ve bürokratik ilişkiler içinde bulunmaktan kaynaklandığını öne sürerek, teknik ve idari personeli orta sınıflar içine sokarlar.

Gerçekten, mühendislik bölümü içinde öyle işler vardır ki, bu işleri görenleri işçi sınıfı içinde değerlendirmek pürüz yaratır. Bunların başında kapitalist işletmede üst düzey yönetsel kademelerde yer alan ve sermaye birikim süreci ile ilgili kararların alınmasına katılan, yani sermayenin yönetim işinin uzantısı niteliğindeki işleri gören (yönetici-danışman) mühendisler, daha sonra ise orta düzey yönetsel kademelerde çalışan ve ücret ile çalışma koşulları açısından ayrıcalıklı konumda bulunan profesyonel mühendisler gelir.[2] Bu iki grubun sınıf-

1 "Üretken emek" ve "üretken olmayan emek", kapitalist üretimin kolektif karakterinden kaynaklanan ve emeğin kendi içindeki işlevsel farklılaşmasının ürünü olan emek kullanım biçimleridir. Üretken emek kavramı, üretim süreci içinde yer alan ve doğrudan artık değer üreten emek etkinliğini (sanayi işçisinin durumunda olduğu gibi), üretken olmayan emek kavramı ise dolaşım süreci içinde yer alan, dolayısıyla doğrudan artık değer üretmeyen, ancak nihai ürünün gerçekleşmesi için katkısı zorunlu olan emek etkinliğini (büro çalışanlarının durumunda olduğu gibi) niteler. İkisi arasındaki ayrım, tam bir çakışma içinde olmasa da kolgücü (el) ile kafagücüne (zihin) dayanan üretim faaliyetleri, başka bir deyişle mavi yakalılar ile beyaz yakalılar arasındaki bölünmeyi de temsil eder. Mühendisler bu sınıflandırmanın en önemli istisnasıdır; çünkü, mühendislik işleri daha çok zihinsel emek içermekle, dolayısıyla beyaz yakalı sektör içinde yer almakla birlikte, üretken emek kullanımına dayanır. Marksist kuram, kapitalist üretimin yol açtığı bu tarihsel bölünmeyi yapay bulur ve üretken emek ile üretken olmayan emeği iki farklı emek türü olarak değil, emek etkinliğinin farklı boyutları olarak görür. Bundan ötürü her ikisi de 'kolektif emeğin' bir parçası, dolayısıyla işçi sınıfının unsurları olarak değerlendirilir.

2 "Profesyonel mühendisler", teknolojik girdilerin (özellikle mikroelektronik ve enformasyon teknolojilerinin) üretim sürecine girmesiyle mühendislik işlerinin rol, görev, beceri ve potansiyel açısından farklılaşmasıyla ortaya çıkan bir kategoridir. Bunlar, teknik bilgiye dayanan üretim faaliyetlerinin tasarım ve denetimi ile strateji tanımlarını yaparlar, dolayısıyla doğrudan üretim sürecinde yer alan mühendislerle aralarında hiyerarşik bir fark gözetirler. Kendilerini elit bir grup olarak gören ve işletme içindeki konumlarına yöneticilerden de bağımsız profesyonel bir kimlik atfeden profesyonel mühendisler, öteki mühendisleri daha çok teknisyen olarak nitelendirirler. Pratikte de bunlar, nitelik ve beceri düzeyleri ile görev ve yetki alanlarını genişleterek, teknik işler hiyerarşisinin üst katlarındaki yönetsel konumlara kadar yükselebilirler. Buna karşılık, mühendislik diplomasına ve derecesine sahip olsalar da, doğrudan üretim

sal konumlarını tartışmalı kılan nokta, kapitalist mülkiyet yapısıyla olan ilişkileridir. O halde, kapitalist mülkiyet yapısında ve buna bağlı olarak denetim ilişkilerinde meydana gelen değişiklikler ile bu değişikliklerin emek üzerindeki etkilerine açıklık getirmek konumuz açısından gereklidir.

Yönetsel Devrim olarak anılan bu gelişme, mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin birbirinden ayrılmasıdır. Kapitalist işletmenin yasal mülkiyeti ile işletmenin yönetim süreçlerinin birbirinden ayrılmasını, Weberciler, mülkiyet ile sınıf arasındaki tarihsel bağın koptuğunun ve bu bağlamda "ideolojilerin sona erdiği"nin kanıtı olarak gösterirler (Aron, Bell vd.). Gerçekten anonim şirketlerin kurulması (ilk önce Marx tarafından tartışılmıştır) ve dev tekelci şirketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, işletmenin ve sermayenin yönetimi giderek mülk sahiplerinin tekelinden çıkıp, profesyonel yöneticilerin eline geçmiştir. Weberci yazarlar, bu el değiştirmenin kapitalist işletmedeki otorite yapısını değiştirdiği ve "yeni sınıf", "teknokratik sınıf", "teknik entelijensiya" veya "yönetici elit" gibi terimlerle adlandırdıkları yeni güçleri (geleceğin egemen sınıfları) tarih sahnesine çıkardığı görüşündedir. Yine onlara göre bu gelişme, kapitalist üretimin iç dinamikleri yoluyla kendini dönüştürerek yeni bir topluma (post-kapitalist toplum, post-endüstriyel toplum, bilgi toplumu, enformasyon toplumu, hizmet toplumu) ulaştığının önemli bir göstergesidir.

Buna karşılık Marksistler, 'ayrı' sınıf çatıları yaratmak yerine sözü edilen üst düzey yöneticileri kapitalist sınıf yelpazesi içinde değerlendirirler. Çünkü, bunlar, hem sermaye işlevlerini yerine getirdikleri, hem de kapitalist mülkiyet yapısıyla organik bir ilişki içinde bulundukları için, sosyal işbölümü içindeki yerleri itibariyle sömürülen değil, sömüren sınıf içinde yer alırlar. Gerçekten, dev şirketlerin mülkiyet yapıları üzerine yapılan araştırmalar, bunların ücretli olma koşulundan bağımsız olarak işletme sermayesinde önemli pay sahibi olduklarını göstermiştir.

Weber'e daha yakın olmasına rağmen Renner, kapitalist mülkiyet yapısındaki bu değişikliği, sermayenin kendi içindeki bölünmesi (sermayenin 'iki maskeli' görünüme bürünmesi) olarak değerlendirir. Yasal mülkiyete sahip olanlar ('fonksiyonsuz sermaye') ile ekonomik mülkiyete sahip olan yöneticiler ('sermayesiz fonksiyon') arasındaki ayrım, gerçekte, sermayenin işlevsel bir farklılaşmasıdır (kapitalistler arası işbölümü). Çünkü, her ikisinin de üretim süreci içindeki rolü sermayenin genişletilmiş yeniden üretimini sağlamaktır. Zaten, endüstriyel işletmelerde üretken sermayenin değerlenmesi, parasal sermayeyi elinde tutan ve ücretlilerin tasarruflarını para biçimindeki sermayeye çeviren bir grup olmaksızın gerçekleşemez (aktaran Aglietta, 1979: 252).

Bourdieu, teknokratik ve bürokratik etkinliğin, farklı sermaye türlerinin yo-

---

sürecinde yer alan mühendisler, ancak en fazla alt düzeydeki teknik ve idari denetsel konumlara kadar yükselme olanağına sahip olabilirler ve seçkin olmayan mühendisler (teknisyenler) olarak görülürler (Knights ve Willmott, 1988: 97-98, 111-112; Köse ve Öncü, 2000: 96).

ğunlaşmasının vargı noktasını oluşturan devleti, yani bir tür sermaye ötesinin sahibi olan siyasal erki içinde barındırdığını öne sürer. Öyle ki, kültürel ve bilişsel sermaye, devletin, iktidar ilişkilerini yeniden üretirken etkili bir biçimde kullandığı unsurlardır. Örneğin, teknokratik ve bürokratik etkinliğe içsel rasyonalizm düşüncesi ('mantıksal konformizm') 'ahlaksal konformizm'i de beraberinde getirir (Bourdieu, 1994: 124). Üst düzey yöneticilerin sınıfsal konumuna ilişkin olarak Marksistler arasında belli bir görüş birliğinden söz etmek olanaklıdır.

Buna karşılık, daha alt düzeylerdeki idari veya teknik kadroların ('tasarruf' erkine sahip) sınıfsal konumu oldukça tartışmalıdır. Weberci ve işlevselci yaklaşımlar, bunların da sermayenin yönetimine ve emek üzerindeki denetimine ilişkin görevler gördüğünü, bundan ötürü kapitalist sınıfın bir unsuru olduğunu öne sürerler (Dahrendorf, Burnham, Geiger). Bunlar, söz konusu denetim emeğini (yönetim işlevinden çok denetim işlevi gören mühendis, araştırmacı, teknik eleman gibi) "yeni orta sınıflar" bağlamında değerlendirirler. Burada eylem (mavi yakalı) ile düşünce (beyaz yakalı) arasındaki ayrımı ölçüt alan böyle bir bakış açısı, açıktır ki, Taylorist iş sürecinin normlarıyla son derece uygunluk içindedir.

Marksistler için ise konu bu kadar basit değildir. Üretken emek oldukları halde iş süreci içindeki denetsel rollerinden ötürü sınıfsal pozisyonları tartışmalı olan bu kategorileri daha ayrıntılı inceleme gereğini duyarlar. Bu doğrultuda teknik personelin üretim süreci içinde gördüğü işleri ayrıntılı olarak inceleyen çeşitli araştırmalar yaparlar ve alternatif modeller geliştirirler. Bu araştırmalar, birbirinden farklı sonuçlara ulaşsa da konunun aydınlatılması açısından oldukça yararlıdır .

(1) 'Sermaye mantığı' yaklaşımına dayanan emek süreci analizi, planlama ve tasarım işlerinden sorumlu mühendisleri, ilke olarak yönetimin teknik kadrolarının bir parçası olarak değerlendirir. Bu hiyerarşik konumdaki mühendislerin tasarım eylemi (zihinsel etkinlik), doğrudan üreticileri üretim sürecini yönetme ve tasırımlama eyleminden formel olarak uzaklaştırdığı için, öteki işçilerin bağımlılığını kolaylaştıran bir unsur olarak görülür. Ayrıca, söz konusu eylemler, ekonomik etkinlik, teknolojik uygunluk veya güç gereksinmesi ölçütlerine dayandığı, dolayısıyla, gizli bir Taylorist ideoloji içerdiği için, sermayenin emeğe olan güvensizliğini yansıtır (Braverman, 1974). Bununla birlikte Braverman, Marx'ın izinden giderek, bunların gerek çalışma, gerek ücret koşulları açısından giderek proleterleştiklerini ve işçi sınıfının birer parçası haline geldiklerini saptar.

Benzer biçimde mühendislik ideolojisinin kapitalist üretimin antagonistik sosyal ilişkilerinin aynası olduğu görüşünde olan başka bazı yazarlar, profesyonel mühendisleri, sermaye işlevlerinin uzantısı olarak görür. Örneğin, Noble'a (Noble, 1979: 30) göre, teknik ve kapitalist değerler, büyük ölçüde mühendis kimliğinde ve etkinliğinde somutlaşarak karşımıza çıkar. Gerek Noble'nın gerek Braverman'ın yaklaşımları, mühendislik ile yöneticilik işlevleri arasında bir

ayrım yapmadığı, dolayısıyla ikisi arasındaki ideolojik ve politik çatışmaya fazla izin vermediği için önemli sınırlılıklar içerir.

(2) Ikinci bir yaklaşım, teknik ve idari denetim emeğini öteki üretken emek türlerinden ayrı kategoride, örneğin "çelişik" sınıfsal pozisyonlar bağlamında değerlendirir (Wright ve Martin). Çelişik sınıfsal konumlar kavramı, ne işçi sınıfının, ne de sermaye sınıfın özelliklerini taşıyan, deyim yerindeyse bir ayağı proletaryada bir ayağı burjuvazide olan çalışanların üretim süreci içindeki yerlerini niteler. Bu görüşte olan yazarlar, söz konusu grupların kapitalist üretici güçlerin gelişmesine bağlı olarak giderek genişleyeceklerini ve işçi sınıfı pozisyonlarından uzaklaşacaklarını (*deproletarianization*) varsayarlar. Bu yaklaşımda da, denetim, beceri, yarı özerk çalışma gibi ölçütleri sınıf konumlarıyla özdeşleştiren Weberci veya işlevselci bakış açısı egemendir.

(3) Sorunu, iş süreci içindeki rol ile bu role ilişkin bakış açısının birlikteliği açısından ele alan üçüncü yaklaşım, her şeyden önce bu kategoride yer alan teknik emeğin çeşitliliğine dikkati çekerek, bunlar arasında bir ayrım yapılması gerektiğini vurgular. Bu yaklaşımı savunanlara göre, örneğin mühendisler, emek süreci içinde birbiriyle çatışan iki farklı iş organizasyonu ideolojisine sahip olabilirler (Cooley, 1980). Cooley'in araştırması, mühendislerin iş süreci içindeki işbölümüne ilişkin olarak ya 'mesleksel' ya da 'profesyonel-bilimsel' bir perspektif geliştirdiklerini ortaya koyar. Mesleksel bakış açısı, iş süreci içindeki pratik konum ile ücretli emek koşulunu ve öteki işçilerle olan bağları temel alan bir mesleki geçmiş (tarihsel köken) anlayışına dayanır, dolayısıyla kafa ile kol emeğinin birlikteliğini veri alan bir kooperatif iş süreci nosyonu içerir. Bundan ötürü, bu perspektife sahip mühendisler, kendi işleri ile yönetim işleri arasındaki farklılığı ve emek bütünlüğünü gözeten bir ideolojik tutum benimserler.

Buna karşılık profesyonel-bilimsel bakış açısı, mühendislerin yönetsel hiyerarşiler içindeki ağırlığını artırmaya yönelik stratejileri hedef alan Taylorist ilkeleri veri alır, dolayısıyla mühendislerin yönetimle bütünleşmesine öncelik veren bir ideolojik tutum içerir. Mühendislerin profesyonelleşmesini sağlayan eğitim sistemi (mühendis adaylarını kol işiçilerinden ve öteki teknik elemanlardan ayıran ve aradaki ilişkileri süzen üniversite eğitimi) ile özellikle tam otomatik üretim sistemleri içinde Taylorist hat yanında mühendislik bölümlerini yaratan (ayrı bir kompartıman olarak farklılaştıran), dolayısıyla teknik emekle 'kutsal' mühendislik emeğini birbirinin karşısına koyan üretim organizasyonlarının bu eğilimin ortaya çıkmasında önemli bir payı vardır. Kuşkusuz, bu ideolojik eğilimin güçlü olduğu yerler, daha çok teknik kademeler için özel mühendislik eğitiminin şart koşulduğu, sendikalaşmanın düşük, buna karşılık profesyonelleşmenin yaygın olduğu ülkelerdir (ABD gibi).

(4) Mühendislerin iş süreci içindeki rollerine ilişkin bir başka alternatif yaklaşım (Smith, 1991) ise, yapısal koşullarla eylemsel boyutları birlikte çözümlemeyi önerir. Burada mühendislerin iş tasarımına yönelik eylemlerinin niteliği ve

biçimi ile bu eylemlere ilişkin bakış açısını belirleyen sektörel koşullar birarada değerlendirilir. Buna göre, ileri teknoloji ve çok nitelikli işgücüne dayanan üretim alanları ile düşük nitelikli ve emek yoğun üretim alanları, yalnız mühendisler açısından değil, tüm çalışanlar, hatta yöneticiler açısından bile farklı bakış açılarının ortaya çıkmasına neden olur. Örneğin Smith'in bir araştırması (Smith, 1987) iş organizasyonundaki değişikliklerin kol ile kafa emeği, hatta cinsiyete dayanan farklılaşmaları nasıl etkilediğini gösterir. Benzer biçimde, daha önce iş tasarımı üzerinde önemli bir kontrole sahip olan endüstri mühendislerinin teknolojik yenilenmeye bağlı olarak kontrollerini yitirdiklerini ve yerlerini üretim mühendislerine ve AR-GE mühendislerine bıraktıklarını ortaya koyar.

Bilgi ve teknik beceri düzeyi yüksek mühendislerin, görevlerini daha çok teknoloji üzerinden tanımlamaya, dolayısıyla teknolojik süreçlere dayanmayan işleri rutin, değersiz addetmeye yatkın oldukları gözlenir. Bunlar, kendilerini işçilerden çok yöneticilerle ('şirket') özdeşleştirme eğilimi içindedir. Özellikle teknik becerinin en tepe noktasındaki mühendislerin yönetsel ideolojilere, dolayısıyla kapitalistik değerlere yakın, en azından onlarla herhangi bir hesaplaşmaya girişmeyen bir tutum içinde oldukları dikkati çeker.

Burada gözlenen profesyonel eğilimin burjuvadan çok korporatist bir nitelik (bilinç veya kimlik) taşıdığını söylemek daha doğru olur. Çünkü, bunlarda profesyonel bakış açısı genellikle sendikal bilinçle ve 'takım', 'büyük aile' retoriği ile bir arada bulunur (Smith, 1987: 203). Öyle ki, bu tutum, onların ayrı örgütlenmelere (sendika, oda, dernek) gitmesinde en önemli etkendir. Eğitim, kurumsallaşma ve örgütlenme alanlarındaki ayrımcı tutumlar, mühendislerin korporatist eğilimlerini güçlendiren olgulardır.

Söz konusu yaklaşımları kısaca değerlendirmek gerekirse, söylenebilecek ilk şey, önerilen modellerin büyük ölçüde ülkelerin ekonomik koşullarına, teknolojik ve endüstriyel yapılarına, sınıfsal güç dengelerine, eğitim sistemlerine ve iş süreci içindeki rolleri kurumsallaştıran çalışma düzenlerine bağlı olduğudur. Örneğin, farklı örgütsel yapıların (mühendisler hepsinde özerk bir konumda bulunsa veya yeni hizmet sektörünün bir parçası durumunda olsa bile), farklı üretim koşulları içermesi olasıdır.

İkincisi, bu yaklaşımlardan da açıkça görüldüğü gibi, proleterleşme konusunda ciddi bir kavram kargaşası söz konusudur. Örneğin, teknik emeğin profiline ilişkin olarak bu modeller arasında gözlenen çelişkiler, büyük ölçüde proleterleşme tanımları arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Emek sürecindeki dönüşümün karmaşık ve çelişik doğası, Marksist araştırmacılar arasında proleterleşme sürecini tartışmalı kılmakta, dolayısıyla farklı tanımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysa, Marx'ın proleterleşme kavramının son derece yalın olduğu ortadadır. Marx için proleterleşme, emeğin ücretli emek formuna dönüşmesi, başka bir deyişle, ücretli olmayan emeğin (köylü, serf, küçük burjuva gibi) mülksüzleşerek ücretli emek haline gelmesidir.

Ne var ki, mülkiyet ve ücretlilik ölçütünün günümüz koşullarında proleterleşmeyi tanımlamaya yetmediği (üst düzey bürokratik kadroların durumunda olduğu gibi), dahası, Braverman'ın çok haklı olarak belirttiği gibi, işçi sınıfının net bir portresini çizmeyi güçleştirdiği bir gerçektir. Gerek kapitalist emek sürecindeki, gerek mülkiyet yapısındaki dönüşümden ötürü Marksistlerin yeni proleterleşme ölçütleri aramaya yönelmesi doğaldır. Burada yanlış olan, bu arayıştan çok, bunun nasıl sonuçlandığıdır. Yani, proleterleşmenin, bilinçsiz bir biçimde, formel emekgücü içindeki değişikliklere (nitelik, rutinleşme, özerklik gibi) indirgenerek yeniden tanımlanması hatalıdır.

Proleterleşmeyi yeniden tanımlamak için iş temelli veya tutumsal yaklaşımların tercih edilmesi, yalnız teknik emeği değil, beyaz yakalıların büyük bir bölümünü de işçi sınıfı dışına çıkardığı için tartışmalıdır. Teknik iş sürecini veri alan ölçütleri öne çıkarmak, sömürü yerine "statü"yü toplumsal farklılaşmanın temel normu haline getirmek demektir ki, bu Marx'dan uzaklaşmaya Weber'e yakınlaşmaya işarettir. Burada kritik olan, akademik anlamda Marksist ölçütlerden ne kadar vazgeçildiğinden çok maddi dünyanın gerçekliğinden ne kadar uzaklaşıldığıdır. Örneğin, işgücünün niteliksel farklılaşmasının veya 'ayrıcalıklı emek' sorununun yeni bir olgu olmadığı unutulmaktadır. Ayrıca, işçi sınıfı içinde statü edinmeye yönelik rekabet ve çekişmelerin (kariyerizm) burjuva toplumunun asli bir öğesi olduğu da gözardı edilmektedir. Sınıf içi çelişkiler ve bundan türeyen çatışmalar, kapitalist toplumun doğasında bulunan ve tüm sınıflar için geçerli olan olgulardır.

Dolayısıyla, burada önemli olan, bu çelişkilerin varlığı değil, yarattığı sonuçlardır. Bu sonuçların araştırılması ve tartışılması gerekir. Öyle ki, bu çelişkiler, emekçileri bir 'sıfır toplamlı oyun'un figuranları haline getirmektedir. Rekabet, işverenlerden daha fazla şey koparmaya çalışan işçilerin bir elleriyle kazandıklarını öbür elleriyle yine sermayeye geri vermeleri sonucunu doğurur. Bugün nitelikli işgücü üzerinde etkili olan "profesyonalizm ideolojisi", emek içindeki bölünmeyi derinleştirmekle kalmaz, aynı zamanda işçi sınıfının sermayeleşmesine ('şeyleşmesi') hizmet eder. Çünkü, profesyonel "hak"ların meşrulaşması talebi, ücretli emeğin kötü etkilerinden korunma ideolojisidir. Benzer biçimde buna karşı çıkan ideolojik tutum da (*deprofessionalism*), küçük burjuva sınıf konumlarına ve statü ideolojisine tutkunluğu ifade eden benzer bir olumsuzluktur.

Günümüzde teknolojik ve bilimsel süreçlerin üretime girmesiyle mühendislik ideolojisinin, işin değeri ve işgücünün niteliğinden çok teknolojik etkinliğe dayanan bir işbölümü normunu temel almaya yöneldiği ve buna bağlı olarak teknik emekgücünde esnek, etkin ve eril işgücüyle özdeş bir emek nosyonunu egemen kıldığı ortadadır. Böyle bir ideolojik yönelim, makinelerin tasarım ilkesini tartışmasız norm haline getiren Taylorist ideolojiyi yeniden üretmekte, dolayısıyla emek (etkinliği) kavramından uzaklaşmayı, bunun yerine teknokratik (teknolojik etkinlik) ve profesyonel değerlere yönelmeyi teşvik etmektedir.

Öte yandan, dar (mekanik) etkinlik perspektifinin egemenliğine rağmen, hiç de küçümsenmeyecek sayıda teknik elemanın teknolojinin 'sosyal' yönlerini dikkate alan, dolayısıyla "insan ilişkisi" ideolojisini içeren tutumlar içinde bulunduğu yadsınamaz. Bundan ötürü alt kademelerin üstündeki tüm beyaz yakalıları yönetsel konumlarla özdeşleştirerek tamamen işçi sınıfının ve sınıf pratiklerinin dışında değerlendirmek doğru değildir (Harman, 1994: 93). Öyle ki, bu kesimler, belli konjonktürlerde sendikacılığın en militan kanadını oluşturan, hatta kol işçilerinden daha kolektivist tutumlar sergileyen beyaz yakalılar içinde önemli bir yer tutarlar. Özellikle sınıf mücadelelerinin yükseldiği kriz dönemlerinde bu tutumların, iş organizasyonuna ilişkin eleştirel görüşleri aşarak, sistemin işleyişine yöneldiklerine tanık olunur.

Mühendislerin toplumsal pratik içinde yerleri: Öznel sınıf konumları

Geniş bir meslek yelpazesi oluşturan teknik emekgücü, küçük bir elit (üst düzey yönetici konumlarda olanlar) dışında, işçi sınıfının bir parçası niteliğindedir. Bunlar içinde korporat sermaye ile belirsiz koşullar ve ilişkiler içinde bulunan, dolayısıyla gerek iş sürecinde, gerek toplumsal yaşamlarında sınıfsal kimliklerine yabancı değerler ve tutumlar içinde bulunanlar bile *ayrı* veya *farklı* bir sınıf oluşturmazlar. Çünkü, söz konusu tutumlar, onların sınıfsal konumundan değil, bu konuma ilişkin algılamalarından ('yanlış bilinç') kaynaklanır; bu yüzden *yabancılaşma* denilen farklı bir sorunsalla ilgilidir. Yabancılaşma sorununun, salt beyaz yakalılar için değil, geleneksel işçi sınıfı için de geçerli olduğu bir gerçektir. Emeğin yabancılaşması, 'kendinde sınıf' ile 'kendi için sınıf' arasındaki dikotomiden değil, sınıfsal durumun nesnelliği ile sınıf bilincinin öznelliği arasındaki eşitsiz gelişmeden kaynaklanan, dolayısıyla sınıf tanımından çok sınıfın oluşumuyla ilgili bir meseledir.

Bu sorunsalı tartışmak kuşkusuz bu yazının sınırlarını aşar. Ancak, şu kadarı vurgulanmalıdır ki, bu konu, farklı işgücü türleri tarafından yerine getirilen işlevleri ve onlar arasındaki sınırları değil, ancak işçinin yaşamını ve sosyal ilişkilerini örgütleyen süreçleri inceleyen araştırmalara gereksinim duyar. Başka bir deyişle, işçi sınıfını kendi nesnel-tarihsel durumuna ve kimliğine yabancılaştıran koşulları irdeleyecek analiz araçları gereklidir. Böyle bir analizin hareket noktası, işçi sınıfının gerek iş, gerek iş dışı yaşam koşullarını kuşatan ve belirleyen özgül emek sürecinin hareket yasalarıdır. Çünkü, bilinç, ideoloji, kültür ve örgütlenme gibi sınıf kimliği açısından önemli olan koşullar, sermayenin sosyal kontrolünü sağlayan emek sürecinin hareket yasaları tarafından belirlenir.

Kapitalist emek sürecindeki dönüşüm, bu belirlenmeyi de son derece çelişkili kıldığı için, konunun daha ayrıntılı çalışmalara gereksinim duyduğu açıktır. Örneğin, teknik emek, özünde sermaye birikiminin sürekli devrimcileştirdiği kapitalist işbölümü yapısının bir ürünüdür; bizzat mühendisler, teknik ve

bilimsel devrimlerin iş süreci içindeki ajanlarıdır. Dolayısıyla, bunların çıkarları, bireysel tercihleri anti-kolektivist bir nitelik taşısa veya mesleki çıkarlara yönelik olsa da, nesnel olarak sermayenin çıkarlarıyla çatışma halindedir. Ne var ki, kolektif iş sürecinin kuralları (makineler arası işbölümü normları) ve iş süreci üzerindeki denetim mekanizmaları, hem doğrudan üreticileri sermayeye tabi kılarak etkisiz hale getirmekte, hem de sermayenin denetim hiyerarşisine eklemlenen teknik işgücünü emek üzerindeki kontrol aygıtının dişlilerine dönüştürmektedir. Burada önemli olan, bu görevi görenlerin kafa işi yapıyor (beyaz yakalı) olması değildir; çünkü, kafa işi de kapitalist sömürünün bir formudur. Kritik olan, bu emek etkinliğinin iş süreci üzerindeki kontrol mekanizmalarıyla bütünleşmek suretiyle öteki işçiler üzerinde belli bir güç kullanımına, dolayısıyla sınıf içi bir bağımlılık ilişkisine yol açmasıdır. Bu bağlamda, Poulantzas'ın problematiği, kafa emeğini işçi sınıfı dışında görmesi hariç, haklı bir çıkış noktasına dayanır.

Sınıfsal kimlikleri açısından böyle bir belirsizlik (çelişki) taşıyanlarda, aslında ne katıksız bir işçi sınıfı, ne de açık bir burjuva ideoloji egemendir. Gerçekte, hangi sınıf olursa olsun saf bir sınıf ideolojisinden söz etmek olanaklı değildir. Bilince ve ideolojik değerlere ilişkin bulanıklık öteki işçiler için de söz konusudur. Hatta çelişki, burjuvazinin kendisinde var olan bir olgudur. Çünkü, sermaye kişisel değil, toplumsal bir güçtür (Marx, *Komünist Manifesto*, aktaran Lukacs, 1998: 133). Ancak, burjuvazi, kendi etkinliğinin toplumsal yönünü göremeyen, dolayısıyla böyle bir işlevi dert edinmeyen bir yönelim içinde bulunduğundan, bireysel çıkarları tarafından saptırılan bir toplumsal güce egemen olur. Bunun içindir ki, "kapitalist üretimin gerçek sınırı, sermayenin kendisidir" (Marx, *Kapital*, 3. Cilt, ss. 260-268, akt. Lukacs, 1998: 134). Çünkü, sonunda toplumsal ilke, onlara rağmen hükmünü yerine getirir.

Sermayenin kontrol mekanizmalarıyle eklemlenme, teknik emeğin öznel koşulları açısından önemli bir husustur (eksik veya yanlış bilinç). Öyle ki, iş süreci içindeki roller, nesnel sınıf yerlerinin belirleyicisi olmamakla birlikte, öznel sınıf konumları açısından negatif bir etkendir. Sınıf bilinci ile sınıfsal durum arasındaki bağın kurulmasını güçleştiren bu negatif etken, bilincin kendi içinde bölünmesine ve emek birliği ile bütünlüğünün bozulmasına neden olur. Örneğin, bilinçteki bu bölünme, emek ile toplumsal üretim (birey ile toplum) arasındaki ilişkiyi görünmez kılarak, ikisini birbirinden yalıtır (Lukacs, 1998: 134). İşte, sermaye egemenliğinin kökleri böyle bir yalıtlanmışlıktan beslenir.

O halde, mühendislik ideolojisini (teknokratik değerler) sınıfsal ideolojiler yelpazesinde özgün veya özerk bir ideoloji olarak değerlendirmek doğru değildir. İdeolojiden bağımsız bir teknokrasi olamayacağı gibi, teknokratların sınıfsal kökenleri de onların sınıflar karşısında özerk bir konum edinmelerine izin vermez. Teknokratik değerler, gerek sınıfsal, gerek sınıf dışı çeşitli ideolojilerin eklemlenmesi ile oluşan, ayrıca kendi içinde farklı ideolojik yönelimleri sorgulayan eklek-

tik (mesleksel veya sosyal) bir dünya görüşü yaratır. Bu dünya görüşü içinde sermayenin sınıf çıkarlarını temsil eden burjuva vizyonlar olduğu gibi, korporat-kapitalist orta sınıf değerlerini taşıyan ideolojik bakış açıları da bulunur. Öte yandan bunlar dışında kalan, özellikle proleterleşen ve sol ile teması olan kesimlerde sistem karşıtı ideolojik ve politik yönelimlere de pekâla yol açabilir.

Sınıf içi (mesleksel) bölünmelerin ve teknik-mesleksel değerlerin etkisi altında olan üst düzey kademeler, emek ve üretim nosyonundan uzak, sınıf çıkarlarından kopuk başka çıkar arayışlarına sürüklenirler ve toplumsal düzlemde nesnel olarak farklı bir bilinç yapılanmasına maruz kalırlar. Örneğin, bireysel veya mesleki 'ayrıcalıklarını', ekonomik-kapitalist egemenlik ilişkilerine dönüştürerek korumaya yönelirler. Bu, onlarda sınıf bilincini körelten 'klientalist' tutumların gelişmesine neden olduğu için önemlidir. Çünkü, bu durumda 'bilinç', mevcut çıkarların ('yakın sınıf çıkarları') güvenceye alınmasına yönelik reflekslerle sınırlı kalır ve verili tarihsel gerçeklikten koparak kendine başka kökler aramaya yönelir. Başka bir deyişle, yakın sınıf çıkarları, onları yalnız düzene yönelik pragmatik kabule değil, aynı zamanda normatif bir kabule de sürükler. Bunun, sınıf bilinci açısından önemli bir sorun olduğu yadsınamaz. Örneğin böyle bir kabul, teknokratik değerlerin yüceltilmesine neden olurken, teknokratik bilinç de, teknik emeği sermayeleştirerek ve onu mesleksel çıkarlara hapsederek, sınıf ideolojisinden ve sınıf pratiklerinden uzaklaştırır. Ayrıca, teknokratik bilinç, proleterleşen kesimlere de şu ya da bu biçimde yansır ve bir bölümünde revizyonist 'toplum mühendisliği' heveslerini körükler.

Teknik emekgücünün sınıf dışı yönelimlerini güçlendiren bir başka etmen de, bunların farklı alanlarda ya da aynı alan içinde farklı kurumsallaşmalar içinde bulunmasıdır. Örneğin, meslek temelli örgütlenmeler ya da aynı meslek içinde işgücünün nitelik düzeylerine göre farklılaşan örgütlenmeler (alt kademe teknik kadroları dışarıda bırakan oda türü örgütlenmeler, işkolu veya işyeri düzeyindeki sendikal örgütlenmeler gibi) mühendislik emeğinin tarihsel varlık koşullarını mekanik bir bölünmeye uğratarak, ortak deneyimin gerçekleşmesini önler. Bu, aynı zamanda bilincin bölünmesine, dahası psikolojik veya yığınsal bilinç biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olduğu için önemlidir. Burada aslında tam bir kısır döngü harekete geçer: Bölünmüş bilinç, teknik emeğin sınıf olarak örgütlenmesini güçleştirirken, örgütsel parçalanmışlık da, bilincin nesnel olanaklarının (sınıf kapasitesinin) gelişmesini, yani emeğin tarihsel durumunun bilincine varmasını önler.

Aslında tüm bu bölünmüşlükleri ve çelişkileri bünyesinde taşıyan teknik emekgücünün toplumsal planda hangi sınıfın aktörleri olarak hareket edeceğini belirleyen, tekil veya mesleki pratikler değil, sınıflar mücadelesidir. Sınıflar mücadelesi, bireyleri veya sosyal grupları, bütün çelişkileri ve toplumsal kapasiteleri ile özgül sınıf çıkarları etrafında örgütleyerek sınıf ittifaklarını oluşturan biricik sosyal süreçtir. Sınıf ittifakları, sınıf çıkarları ile öteki toplumsal çı-

karlar veya bölünmeleri eklemleyen mevcut egemenlik endeksi içinde bireyleri veya sınıf dilimlerini, ortak deneyimleri, tarihsel kökenlerine ilişkin bilgi ve bilinçleri etrafında toparlar, dolayısıyla kendilerini bir sınıf olarak kurmalarını sağlar. Sınıf perspektifinden uzak pratikler ise, tam tersine kişisel veya mesleki çıkar dürtüsünü harekete geçirir, dolayısıyla emeğin atomlaşmasını, komformist ve işbirlikçi yönelimlere sürüklenmesini teşvik etmek suretiyle düzene entegre eder. O halde, teknik emeğin de, öteki sınıf dilimleri gibi, tarihin devrimci aktörleri arasında yer almasını sağlayacak biricik yol, maddi yaşamın gerçekliği ile bu gerçekliğin sunduğu olanaklar arasındaki karşılıklı ilişkiyi doğru çözümleyen politikalar ve stratejilerdir.

KAYNAKÇA

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, The US Experience, NLB, Londra.

Bourdieu, P. (1994) *Pratik Nedenler*, Kesit Yayıncılık, İstanbul.

Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Publication, New York.

Cooley, M. (1980) *Architec or Bee: The Human/Technology Relationship*, Surrey: TASS.

Cornfield D. B. (der.) (1987) *Workers, Managers, and Technological Change, Emerging Patterns of Industrial Relations*, Plenum Press, New York.

Dahrendorf, R. (1959) *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Standford University Press, Standford.

Giddens, A. (1973) *The Class Structure of Advanced Societies*, Hutchins Publication, Londra.

Goldthorpe, J. H. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Clarendon Publications, Oxford.

Harman C. ve A. Callinicos (1994) *Değişen İşçi Sınıfı*, Z Yayınları, İstanbul.

Knights D. ve H. Willmott (1988) *New Technology and the Labour Process*, The Macmillan Press, Londra.

Köse A. H. ve A. Öncü (2000) *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik*, TMMOB Yayını, Ankara.

Lukacs, G. (1980) *The Ontology of Social Being*, The Merlin Press, Londra.

Lukacs, G. (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Belge Yayınları, İstanbul.

Marx, K. (1973) "Wage Labour and Capital", *Selected Works, Cilt I*, Progress Publishers, Moskova.

Marx, K. (1990) *Capital*, cilt I, Penguin Books, Londra.

Meiksins, P. (1984) "Scientific Management and Class Relations: A Dissenting View", *Theory and Society*, c. 13.

Noble, D. (1979) "Social Choice in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools", *Case Studies on the Labor Process* içinde (der.) A. Zimbalist, Monthly Review Press, New York.

Öngen, T. (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Poulantzas, N. (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*, NLB, Londra.

Smith, C. (1987) *Technical Workers: Class, Labour and Trade Unionism*, Macmillan Press, Londra.

Smith, C. D. Knights ve H. Willmott (1991) *White-Collar Work, The Non-Manual Labour Process*, Macmillan Press, Londra.

Thompson, E. P. (1994) *Teorinin Sefaleti*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Wright, E. O. (1978) *Class, Crises and State*, NLR Publication, Londra.

Tasarımın ayrışan yolları: Mimar-mühendisten mimar ve mühendise*

*Erhan Acar***

Her tür yapı eyleminin temeli, iki soru üstüne kurulur: "ne kadar yapılacak?" ve "nasıl yapılacak?" Bugün, bir yanda, planlayan, tasarlayan plancı ve mimarın düşündüğü, öte yanda, sonunda mühendisin kesinleştirdiği, bu iki temel sorunun yanıtlarıdır. Bu iki sorunun, aynı düşünce süreci içinde ele alındığı birçok durum, bugün hâlâ geçerlidir. Birçok mimari proje, yapının nasıl, hangi malzemeyle, ne teknikle yapılacağını da yanıtlar; birçok mühendislik projesi de mimari tasarıma gerek kalmadan çözülmektedir. Fakat, mimarlık ve plancılık gibi meslekler ile mühendislik mesleği arasındaki ayırım, biri mekânla, diğeri teknoloji ile ilgili bu iki sorunun hangisinin yanıtlanmasında uzmanlaşıldığından geçer.

Genel anlamda mimarlık ya da çevreye biçim verme sanatı olan tasarım ile, bu biçimi gerçekleştirme uğraşı olan mühendislik arasındaki diyalektik bağ hep tartışılmıştır. Aslında eğer konu yol, baraj gibi altyapı; fabrika, depo veya enerji santrali gibi üstyapı ürünleri ise burada da mühendislik hizmeti çevreye biçim verme sanatına dönüşmektedir. Konu genelde kentsel çevre ve binalar ise, tasarım ile mühendislik arasındaki temel ilişki ortaya çıkmaktadır. Bu diyalektik bir ilişkidir, çünkü bir arada olmaları gereken bu iki alan aynı zamanda evrensel bir çatışmayı da doğurmaktadır. Tasarımcı sürekli olarak yeni biçimleri arayacak, koşulları zorlayacak, mühendis de onu akılcı davranmaya çağıracaktır. Mühendis çoğu zaman ekono-

(*) Bu yazı, bir yazarın "kendi başına oturup yazması"ndan çok, bir binanın yapımını andıran bir işbölümü içinde gerçekleşmiş; çeşitli mimar ve mühendislerden istenilen "birer paragraflık görüşlerin bir kolajı" biçiminde "inşa edilmiştir". Yazının tasarımcısı, bu yazının oluşmasındaki katkılarından dolayı, "özel görüş"lerinin altında adları belirtilen kişilere teşekkürü borç bilir...

(**) ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama.

minin, işletmenin ve yapının kısıtlarına dikkati çekecek, tasarımcı ise ürettiği biçime sahip çıkmaya çalışacaktır...

Baykan Günay, Şehir Plancısı, *Özel Not*, 2000

Yapıyı tasarlayan ile çözümleyenin tarihteki bütünlüğü: Yaşam bilgisinden mesleki geleneğe

Bu iki soru, tarihin uzun bir bölümünde aynı kafanın sorumluluğu oldu. Tarih öncesinin ilk yapı problemleri, genellikle yakın çevrenin yapı malzemelerinin topluluktaki herkesin paylaştığı yaşam biçimi anlayışının alışılmış düzenlerine göre biraraya getirilmesinden öteye geçmiyordu. Gerekli bilgi, kuşaktan kuşağa öğretilen yapı gelenekleriyle iletiliyordu. Hangi malzemenin seçildiği, bunların nasıl birleştirildiği, tanımlanan mekânın biçimi ve boyutları, aynı gelenek içinde *paketlenmiş* bir kararlar bütünüydü: yani seçilen dalların uzunluğu ve kalınlığı, tepede birleştirilme biçimleri ve kulübenin çapı, bu geleneğin söze ya da yazıya dökülmemiş formülleriyle birbirine bağlanan değişkenlerdi. Bunların birinin yanıtı, diğerlerini de çözüyordu; *mimari* kararla *mühendislik* çözümü, aynı anda biçimleniyordu.

Yerel malzemeyi değerlendirmenin ve ortak bir yaşam biçimini benimsemenin belirleyiciliği, yerleşim tarihinin başlangıcından yakın zamanlara kadar, köyde yapı yapmak için gerekli bilgiyi, ekin ekmek ve hasatı toplamak, ekmek yapmak gibi, herkesin paylaştığı yaşam bilgilerinin ayrılmaz bir parçası olarak sürdürdü. Bu bilgi, çoğu zaman bir imece ortamında, anadan babadan ve komşulardan öğreniliyor, imece sürecinde payına düşeni yapmaya yetiyordu. Yapıyla ilgili teknikler, yaşamın başka etkinliklerinden, özellikle diğer çanakların yapımından çok farklı değildi: dal ve çalılardan örme kulübelerle sepetler, kerpiç konutlarla kilden çömlekler birbirini andıran tekniklerle yapılıyordu.

Tunç Çağı'nın keskileri ve çekiçleriyle işlenmiş taş duvarları ile birlikte, yalın yaşam bilgilerinin yerini, uzmanlaşmış meslekler almaya başladı. Düzgün kesilmiş taşlarla *şakulunde* ve *gönyesinde* örülen yüksek ve uzun duvarlar, geniş açıklıkları geçen düzgün biçilmiş kirişler, deneyimli duvarcı ustalarını ve eli yatkın marangozları gerektirmeye başladı. Surlar, saraylar, tapınaklar, sadece yerel malzemeyle değil, bilinen dünyadan etkilenen ve yabancıları gördükleri başka yerlerden daha çok etkileyecek biçimlerde ve bilgilerle yapılmaya başlandı. Mimar-mühendis *usta*, hem mesleğinin inceliklerinde uzmanlaşıyor, hem de artık salt kendi çevresi için değil, beyler, başrahipler ve krallar için çalışıyor ve onların gücünü yansıtacak yapılar yapıyordu.

Yapılar güç simgelerine dönüştükçe, anıtsallık, görkemlilik, heybetlilik gibi özellikler, aranan değerler olmaya ve yeterli kapsamlılık ile yapısal sağlamlığın yanında yer almaya başladı. Bu yeni özellikler, "ne kadar yapılacak?" ve "nasıl yapılacak?" sorularını, yeterli boyutları ve sağlamlığı sağlamanın ötesinde bir

karmaşıklık düzeyine yöneltiyordu. Bir zigurat ya da piramitin yapımı, büyüklük ötesinde bir heybetin ve sağlamlık ötesinde bir kalıcılığın ifadesine dönüşüyor; basit bir yerleşme çeperi, Troia VI'nın ünlü testere-dişli surları gibi, hem yuvarlak bir duvar yapımının çok sayıda duvarcı ekibine düz kesimler halinde verilmesini sağlayan, hem de savunma çemberini olduğundan da dayanıklı gösteren, karmaşık bir mimarlık ve mühendislik çözümü haline geliyordu.

Antik Çağ'da, daha gelişen geometri kavramları, mimar-mühendisin yapı becerilerini olgunlaştırıyordu. Tapınak sütunlarının yukarıya doğru inceltilerek biçimlendirilmesi, yükseklik etkisini güçlendiriyor; *altın oran*, Parthenon'un cephe düzenini kuruyor; Hippodamos'un basit geometrik kurgusu *ızgara plan*, hem, kentin yurttaşları arasında eşit parseller olarak bölüşümünü kolaylaştırıyor, hem de, *demos*'un eşitlik ilkesini, *ideal düzenli bir kent* imgesinde yüceltiyordu.

Ortaçağ'ın büyük katedralleri, kiliseleri ve camileri, geniş açıklıklı kemer, tonoz ve kubbeleri yaygınlaştırırken, büyük dinî yapıların çatılarının örtülmesi sorunu, kozmik bir kapsamlılığa sahip mekânlar oluşturmak sorunu ile bütünleşiyordu. Bu karmaşık mühendislik ve mimarlık becerilerinin aynı ustada birleşimi, Ortaçağ ve Rönesans Avrupası'nda olduğu gibi, Mimar Sinan çağının Osmanlı toplumunda da, geniş kapsamlı bir uygulayıcı-yönetici mesleği yaratıyordu:

Geleneksel Osmanlı toplumunda mimarlık basit bir lonca faaliyeti değildi. Gerek işlevleri, gerekse örgütleniş biçimi ve yetkileriyle "mimar" uzman bir bürokrattı ve yönetici sınıf üyesiydi. Mimarların yetiştiği "Hassa Mimarlar Ocağı" askeri bir örgüttü ve burada görülen eğitim, dar bir varlıklı kesimin gösterişli tüketim eğilimlerine göre değil, imparatorluk sınırlarına giren tüm alanda konut, sosyal ve teknik donatım yapıları gibi her türlü yapım ve onarım gereksinimine göre yönlendirilmiştir. Böylece mimar devlete ait tüm yapım ve onarım işlerinin yanısıra, bayındırlık işlerini ve yapı denetimini de yürüten kişidir. Devlet her meslek dalında olduğundan farklı olarak inşaat alanında çalışan loncaları, ve özellikle yapı işçilerini, kendi yönetim yapısı içinde yer alan mimar kadrosu ile denetlemektedir...

Sevgi Aktüre, "Mimar Sinan Döneminde
Osmanlı İmparatorluğu'nda İzlenen İmar Politikaları",
Kent, Planlama, Politika, Sanat: Tarık Okyay Anısına Yazılar,
Ankara, 1994 (s.27)

Günlük yaşamın yapılarında, örneğin konutların yapımında ise, söz sahibi olan ustaydı; bugün bile, örneğin Babadağ gibi kasabalarda geleneksel yapılar, eskiden beri sürdürülen karar verme süreçleri ile biçimlenir:

İşveren ustaya başvurduğunda evin yerini birlikte görüyorlar. İşveren isteğini söylüyor, planı dülger tasarlıyor, kesinleştiriyor. Burada ilginç olan yön, planı yapıcının ya da duvarcının değil de dülgerin belirlemesi. Yapıları inceleyince bunun nedeni

anlaşılıyor. Yapılar ahşap iskelete göre biçimleniyorlar ve ahşabın özelliklerine göre düzgün bir aks düzenine oturuyorlar.

Bu nedenle dülger plan koyucu olmaktadır... Babadağlı Mübin Usta...işverenle ilişkilerini şöyle anlattı: "Ev yaptıracak olanla önce tanış biliş oluruz. Durumunu öğreniriz. Kaç çocuğu var? Evde kaç kişi yaşayacaklar? Geliri nedir? Geleceği nedir? Ne istemektedir? Birlikte yapı yerini görürüz. Ne yapılacağına birlikte karar veririz."

Cengiz Bektaş, *Babadağ Evleri*, İstanbul, 1987 (s.28)

Yapıyı tasarlayanla çözümleyenin ayrışması: Bağımsız disiplinler olarak mimarlık ve mühendislik

Mimar-mühendis ünvanı, bugün birçok ülkede bir mesleki uygulama geleneği olarak varlığını sürdürüyor; ancak artık, gerek eğitim programlarında, gerekse meslek odası örgütlenmesinde, mimarlarla mühendisler, birbirinden gittikçe daha ayrı tuttukları iki farklı mesleğin üyeleri olarak yetişiyor ve çalışıyor.

Bu ayrışmanın başlangıçları, yeni yapı teknolojilerinin giderek daha fazla uzmanlık ve özel bilgi gerektiren alanlar açması ve "nasıl yapılacak?" sorusunun yanıtlarının, gelenek ve görgüyle karşılanamayacak kadar karmaşıklaşmasıyla bağlantılı görülebilir. Çok katlı yapılaşmanın gerekleri, özellikle çelik ve betonarme çerçeve sistemlerinin matematik çözümlemeyle hesaplanan yük dağılımları, inşaat mühendisliği mesleğini, ayrı bir uzmanlık ve eğitim konusu olarak ön plana itiyordu. Öte yandan, kapitalizm ve sanayileşmenin yarattığı yeni zenginler ve yeni orta sınıf, yeni yaşam biçimleri arayışlarında, konut gibi gündelik bir yapı konusunda bile, yerel gelenek ve göreneklerin ötesinde, evrensel özenişlere yöneliyor ve mimarlardan hazır kalıpları aşan özelleşmiş çözümler bekliyordu. Kentleşmenin değişen hız ve biçimleri, yeni yerleşim süreçleri yaratıyor; bütünüyle tasarlanan ve geliştirilen yerleşimler ve kitlesel konut projeleri gündeme geliyordu.

20. yüzyıl boyunca, bir yandan mimarideki tutumların çeşitli felsefi tavırlara göre farklılaşması, öte yandan yapı teknolojisindeki farklı malzeme ve yöntem gelişimleri, yapı eyleminin iki temel sorusunun bir araya getirilme biçimlerini gittikçe çoğalan bir zenginliğe kavuşturuyordu. Bir yüzyıl içinde mimari, neoklasik, modern ve post-modern akımları yaşarken, betonarme teknolojisi, gelişkin yerinde döküm yöntemleri, ön-döküm (*precast*) elemanlar, prefabrikasyon gibi atılımlar yaptı. Bu gelişmeler, gerek mimarlığın, gerekse inşaat mühendisliğinin, kendi alanlarındaki yenilikleri sürekli izlemek zorunda olan, birbirinden bağımsız meslekler niteliğini pekiştirdi.

Mimari kaygılarla mühendisliğin önceliklerini birbirinin önüne geçiren değişik yaklaşımlar söz konusu olabiliyordu: Frank Lloyd Wright, ünlü *Falling Water* evinde, üzerinden suların çağladığı kayalıklara benzetme amacını, yapısal yalınlığın önünde tutuyor ve mühendisliğin imkânlarını zorlayan *konsollar* tasarlıyordu; Le Corbusier ise, kitleleri barındıracak *Unité d'Habitation* Projesin-

de, betonarme plaklar ve kolonlardan oluşan strüktürün yalın işlevselliğini, mekânların standartlaştırılmasıyla bütünleştiriyordu.

Bir yandan, bazen yapının teknik nitelikleri, mimari biçiminin belirleyicisi olurken:

Ünlü İtalyan inşaat mühendisi *Pier Luigi Nervi*, betonarme ile yalnız olağanüstü boyutlardaki açıklıkları örtmekte dahiyane diye nitelendirilebilecek sistemler geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda bir *strüktür estetiği*'nin yaratıcısı olmuştur. Ona göre: "Strüktür, işlev ve ekonominin gereklerini doğru olarak kullanmak, estetik bir form elde etmek için yeterlidir. Strüktürün bir dantelayı andıran tekstürünün bir örtü ile kapatılması gereksizdir, yanlıştır. Birtakım formüllerden hareket ederek tasarım yapılmamalıdır. Matematik, formu belirlemek için değil, önceden tasarlanan strüktürel formu uygulamaya koymak için kullanılmalıdır".

Feyyaz Erpi, *Mimari Üzerine Söyleşiler*, Ankara, 1999 (s. 63)

Öte yandan, başka durumlarda da mimarinin yarattığı hayaller, mühendisliğin imkânsızlık nitelemelerini aşarak gerçekleşiyordu; rüzgâra açılmış yelkenleri çağrıştıran Sidney Opera Binası Projesi'nde:

Binanın çatısını oluşturan kabuklar değişik büyüklükte olduğundan bunların birbirleriyle uyumunu sağlamak için 150 metre çapında bir küre düşünüldü. Bu küreden alınacak dilimler, modüler bir parçalanmayı mümkün kılacak, böylece aynı módüler düzenin parçalarını oluşturacak değişik büyüklükteki çatı kabukları, birbirleriyle uyum içinde olacaklardı. Avustralyalılar bunlara sonradan *Operanın yelkenleri* ismini taktılar. Bu *yelkenler*'in formu, statik kurallarına göre, ilk projede düşünüldüğü gibi ince betonarme kabuk (shell) sistemiyle inşa edilmeye uygun değildi. Bunun için yine küre modülünün uzantısı olarak yerde hazırlandıktan sonra kaldırılıp yerine monte edilecek üçgen kesitinde strüktürel ünitelerden oluşan bir prefabrike sistem geliştirildi...

Feyyaz Erpi, *age.* (s.103)

Ancak, mimarlarla mühendislerin aralarındaki görüş birliği her zaman kurulamıyor, en beklenmedik zamanlarda kopabiliyordu:

Meslek yaşamımda en ilginç mimar mühendis ilişkisi, Louis Kahn ile August Kommendant'ın Salk Institute Projesi tasarımı sürecinde gelişen anlaşmazlıklarıdır.

Kommendant, mimarın isteyebileceği en zor strüktürel problemleri bile, "Mümkündür", diyerek hoş karşılayan bir sihirbaz mühendisti. Zaten, Kahn ile Kommendant, birçok üstün vasıflı binayı birlikte şekillendirmişken, aralarının bozulmasının sebebi, Kommendant'ın zor strüktürden kaçması değil, tam tersine, çözdükleri zor strüktürden Kahn'ın "fazla güzel" gerekçesiyle vazgeçmesi olmuştur.

Salk Institute'ın ilk önerideki strüktürel kesitleriyle, uygulanan projenin kesitlerini incelerseniz neden bahsettiğimi anlarsınız. Öğrenciyken ben de o güzelim strüktürün terkedilmesine yanmış; hatta dükkânlarda bu binanın gerçekleşmesi için para atılan kutulara inadına bakıp geçmiştim. Şimdi Kahn'ın haklı olduğunu düşünüyorum. Laboratuvar binası zarif değil "tekme kaldırır" olmalıydı elbette.

Kommendant'ın kalbi kırıldı; bu iki yaşlıca beyefendinin arası, bir daha eskisi gibi olmadı.

Gönül Evyapan, Mimar, *Özel Not*, 2000

Louis Kahn'ın bu "kırıcı tavrı"nın ardında, çizgilerin gerçek sahibinin kim olduğu sorusu yatmaktadır.

Tasarımın özündeki eylem, çizerek düşünmektir; çizmek sadece bilineni betimlemek değil, bilinmeyeni düşünmek, hayal kurmaktır. Leonardo da Vinci'nin "kanatlı uçan aygıtları"ndan, Archigram'ın "yürüyen kenti"ne kadar bütün ütopyalar, ancak çizgilerde yaşayabilir. Çizimler hayalleri gerçekleşebilir kıldıkça, çizgilerin sahipliği de anlam kazanmaktadır:

...Eşyanın sahipliğine ilişkin ilginç bir tartışmanın kökleri Antik döneme uzanmaktadır. Elle dokunulabilir maddenin (*res corporeales*) sahipliği ile elle dokunulamayan, ancak varolan şeylerin (*res incorporeales*) sahipliği irdelenirken, örneğin bir başkasının mermerinden heykel üreten heykeltraş ile mermerin sahibi arasındaki mülkiyet ilişkisi tartışılmıştır. Bu bağlamda heykelin sahibinin kim olacağı sorgulanmıştır. Aristo'nun temsil ettiği düşünce tarzı içinde heykelin heykeltraşa ait olması gerektiği, çünkü biçimi onun yarattığı savlanmış, buna karşılık Stoacılar, eşyanın özünde maddenin bulunduğunu savlayarak, son ürünün, yani heykelin, mermerin sahibine ait olması gereğini vurgulamışlardır. O dönemden başlayarak, eşyanın kendisi ile biçimi arasındaki ilişki tartışılmış ve günümüzde telif hakkı dediğimiz çerçevenin temeli böylece kurulmuştur.

Yukardaki örnekte maddenin sahibi ile biçim arasındaki bağa işaret edilmektedir. Bu örneği mimar ile mühendis tarafından ortaklaşa üretilen bir binaya uygulamaya çalışalım. Burada binanın yapımı için gerçek kaynağı sağlayan yatırımcıdır. Bu nedenle bir çok bina, yatırımcısının adıyla anılmaktadır. Günümüzde, tasarım sürecinin bireyden grubun denetimine geçtiği durumlarda üretilen binaların, çoğu kez yatırımcısının da adıyla anıldığı bilinmektedir. Ancak yatırımcı bu ürünü başkasına satabilir veya ölebilir. Bu durumda binanın elle tutulur madde olarak sahibinin yanısıra, ona elle tutulamayan biçimi veren tasarımcısı ya da tasarımcıları ön plana çıkacaktır...Her ne kadar artık binalar yapılırken, yatırımcısı, mimarı ya da mimarlar grubu ve mühendis ekibi yapının isim kartında yer alıyorsa da, binanın madde olarak varlığına (res corporeales) olmasa da, biçimine (res incorporeales) en çok sahip çıkan doğal olarak tasarımcısı (mimar, mühendis, yatırımcı, kalfa) oluyor.

Baykan Günay, *Özel Not*, 2000

Mimarın, telif hakkının tanıdığı hakla projesine sahip çıkması, tasarım sürecindeki geleneksel egemenliğinin bir uzantısıdır:

Bina yapımında uzmanlaşmanın gelişmesi öyle olmuştur ki, mimar, hem bir uzmanlık alanının işlevini, hem de ortaya çıkan koordinasyon talebini karşılama işlevini yüklenmiştir. Bu, biraz da mimarın yüklendiği işlevin niteliğinden kaynaklanan konumunun mimarı, diğer uzmanlık alanları olan mühendisler üzerinde denetleyici bir konuma getirmesidir. Mimarın sağladığı bu konumsal iktidar, TMMOB odaları arasında birçok sürtüşmenin kaynağı olmuştur. Ama önemli olan bu değildir. Önemli olan, mimarın diğer uzmanlık alanlarının bilgilerinden yeterince geri besleme almadan kendi seçmelerini diğer uzmanlık alanlarına dikte eder hale gelmesidir.

Eğer böyle bir uzmanlaşma olmadan her alanın bilgisi aynı kişi üzerinde toplansaydı, bu kişi, tasarımı sırasında değişik alanların bilgilerinin çok yoğun etkileşimini içinde taşıyacak, onu yaşayacaktı. Oysa, mimar, şimdiki konumunda, bu iç mücadeleyi yaşamadan kendi seçmesini dikte edebilmekte; böyle bir konumun, dünyanın çok yönlü bilgi birikiminin sağladığı üstünlüklerden yararlanmaması sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Aslında, mühendislik alanının böyle çok edilgen bir role razı olmasını sadece mimarın yasal konumuna bağlamak doğru olmaz. Mühendislik eğitimlerinin bugünkü yapısı da böyle bir rolü normalleştirmekte, durumun sorgulanmasına olanak vermemektedir.

İlhan Tekeli, İnşaat Mühendisi-Plancı-Tarihçi, *Özel Not*, 2000

Ancak, 1999 depremleri gibi "acı gerçekler", mimarın hayallerinin bu egemenliğinin yerine daha "alçak gönüllü" bir tasarım yaklaşımını getirmekte; "mekânın akışkanlığını sağlayan" narin kolonların yerini, mühendisin talep ettiği, yanal yüklere dirençli *perde duvarlar* almaktadır. Deprem, mimar ile mühendis arasında oluşan yapay hiyerarşiyi de yıkmakta, mimar ile mühendisin işbirliğini daha eşit temellere oturtmaktadır. Aslında, bu iki yapı mesleğinden

Biri mekânın oylumunu, öbürü, o mekânın derisini ve düşey ile yatay arterlerini tasarlar. Bu operasyonda, binadan beklenen fonksiyonlara, insani ve uygar yaşama koşullarına cevap verecek, görünüş hoşluğu ve kullanım kolaylığını da gözeten bir ürün ortaya çıkması beklenir. Öte yandan, Türkiye'miz gibi ülkelerde bir yapının çok temel bir görevinin "doğal afetlerin zorlayıcılığı altında bile ayakta kalmak" olduğu da hatırda tutulur. Böylece yerleşme yerinin afet riskleri yönünden uygunluğu ve yapı kalitesinin sağlanması gibi unsurlar öne çıkar.

Tüm bu öğeler, mimarlık içinde mühendisliğin ve mühendislik içinde mimarlığın temsil ettiği oluşum gücünü gösterir. Çağdaş, teknik, bilimsel kavramlara dayalı bir benzetmeyle özetlersek, yapı mühendisliği mimarlığın DNA'sıdır. Mimarlık da

mühendisliğin renksel yansımalarla dolu gönül coşkusudur. Birbirlerine göre et ve tırnaktırlar...

Erhan Karaesmen, İnşaat Mühendisi, Özel Not, 2000

Mimarlar ve mühendislerin eğitimi

Mimarlık ile mühendisliğin birbirinden ayrı iki mesleğe dönüşmesi, daha önce yapı işinin her yönünü birlikte öğreten *çıraklık* eğitimini de, yapı işinin farklı yönleri üzerinde dallaşan *yüksek okul* ve *üniversite* eğitimine dönüştürmüştür. Bu ayrışım sürecinde farklı meslekler, giderek kendi uzmanlık alanlarının *belirginleşirken daralan* alanlarına kapanmaya yönelmiştir:

Mimarlık, şehir plancılığı, mühendislik gibi mekânın biçimlenmesi ve yönetimiyle uğraşan meslekler ve bunların söylemleri de mekânı sadece çözülecek problemlerin bir nesnesi olarak almış, çokluk da onu *saydam* bir veri olarak var saymışlardır. Tasarım ve planlama pratikleri, kent ve yapı üretiminin teknolojik, ekonomik ve toplumsal değişkenlerini inşa edilen hacimlere ve yüzeylere indirgeme eğiliminde olmuşlardır. Meslekler sosyolojik var olma gerekçeleri olan işlevlerini yerine getirirken, müşterilerinin (mekânsal ve sosyal) sorunlarını en kısa zamanda ve gerekli olan en az bilgi ile çözme hedefi ile çalışırlar. Buna biz "epistemolojik minimalizm", daha da doğrusu "mesleki minimalizm" diyoruz. Oysa bilimlerin ve akademinin amacı, bilgiyi mümkün olduğu kadar niteliksel ve niceliksel olarak artırma, yükseltme ve geliştirmedir. Buna da biz "epistemolojik maksimalizm" diyoruz. Mesleki dalların üniversitelerde kendilerini bir türlü rahat hissedememiş olmaları büyük ölçüde bu temel çelişkiden kaynaklanır. Ancak, öncelikli olarak, meslekler sosyolojik, bilimler epistemolojik, toplum ise mekânsal birer olgudurlar ve bunların bilgisinin üretilme, öğretilme ve kullanılma süreçleri akademik bölünmelere sığamayacak kadar birbirleriyle ilişkilidir.

.Necdet Teymur, "Disiplinlerin Aralığında(ki) Mekan",
Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, İstanbul,1998 (s.227)

Bu bölünmüşlük, yapıyla ilgili farklı meslekler arasında, hiçbirinin sahip çıkamadığı boşluklar da bırakmaktadır:

Disiplinlerarası işbirliği oluşturmak son derece önemli. Her disiplin sadece kendi alanlarının sınırlarını çizip, ilgi alanlarını kendince belirledikçe, konular basamak basamak gelişen ve birbirinden kopuk kalan karar aşamaları ile biçimleniyor, iletişim kurulup gerekli tartışmalar yapılamıyor. Örneğin, tarihî eserleri koruma konusunda mühendislerle işbirliği yapabilmek olanakları çok sınırlı; geriye yönelik yapı bilgisi bilen ve kullanabilen mühendis çok az; çoğu, betonarme ve çelik gibi çağdaş yapı yöntemlerini biliyor. Özellikle kargir ve kemerli sistemlerin mühendislik sorunları hakkında bilgili mühendis bulmak zor oluyor. Bu açığı kapatabilecek

adımları atabilmek için eğitimdeki bölünmeleri aşmak da kolay olmuyor: örneğin, "tarihsel yapı sistemleri" gibi bir ders inşaat mühendisliği bölümünün teknik seçmeli dersler tanımına sığmıyor.

Ayşıl Yavuz, Mimar, *Özel Not*, 2000

Mimarlık ve mühendislik eğitimlerinin farklılaşan amaçları, öğretim yöntemlerini de farklılaştırır. Mimarlık okullarında tasarım, *atelyeler*de (veya stüdyolarda) yapılır; atelyeler, mühendislik fakültelerinin *laboratuvar*larından temelde farklıdır. Burada yapılan, belli formüllere göre yürütülen deneyler değil, ilk kez ele alınan bir tasarım probleminin ilk kez denenen çözümüdür; her öğrenci tasarımı özgün birer deneyimdir. Atelye ile laboratuvar arasındaki bu temel fark, teknik üniversitelerin mühendislik fakülteleri denizinde yalnız kalan mimarlık fakültelerini anlaşılması zor bir ada konumunda bırakır:

Bilim ile sanat arasında özgün bir konuma sahip olan mimarlık, her iki alana da eşit mesafede bir üçüncü eksen doğrultusunda, 'tasarım ve planlama' merkezli bir disiplindir. Bu durum, günümüz Yüksek Öğrenim yapılanması içinde gözardı edilmiştir. Kullandığı ve ürettiği bilgi türü bakımından 'fen' alanına olduğu kadar, 'sosyal' ağırlıklı (sanat ve beşeri bilimler kapsamındaki) alanlara da yakınlığına karşılık, mimarlık eğitiminin yalnızca Fen Bilimleri kapsamında kabul görmekte olmasından kaynaklanan sorunlar bir türlü aşılamadı.. Mimarlık bölümlerine öğrenci alımı ve eğitim programlarının kurgusundan, öğretim elemanlarının seçimi ve terfilerine dek uzanan bir dizi sorun, mühendislik paradigmasının egemen olduğu yüksek öğrenim kurumlarında benimsenen standard formasyon talepleriyle çelişmektedir. Üniversiter sistemin uyumsuz bir ögesi konumundaki mimarlık, egemen bilimcilik ve araçsal akıl anlayışlarınca belirlenen akademik saygınlık ölçütleriyle çelişkilerini bir türlü çözememiştir.

Aydan Balamir, Mimar, *Özel Not*, 2000

Her meslek kendi eğitim alanı içinde, bir yandan mesleği yapmak *pratiğini* öğretmek, diğer yandan da mesleğin bilimsel *teorisini* oluşturmak ikilemiyle yüzleşir. Yapıyla ilgili bilimler, temel bilimlerden farklı konumlarını kavramak zorundadır:

Planlama ve tasarım sorunlara "çözüm" arayışıdır. Bu bakımdan, sorulara "yanıt" arayışı olan bilimden farklıdır. Bilim, yani *logos*, gözlenen ya da tespit edilen (betimlenen) olguların, oluşumların neden, niçin ve nasıl olduklarına yanıt arar, onları anlamaya çalışır. Amaç, "kesin gerçeğe", "objektif doğru"ya yaklaşmaktır. Oysa, planlama ve tasarımın amacı sorun çözmek, olgulara, oluşumlara müdahale ederek onları değiştirmeye çalışmaktır. Sorun çözmenin, olgulara, oluşumlara müdahale etmenin, yani yapmanın, yani *technos*'un, "kesin gerçeği" ya da "objektif

doğru"su yoktur. *Logos*'tan farklı olarak *technos*, "uygun", "tutarlı", "güvenli", "sağlıklı", "işlevsel", "kolay", "ekonomik", "adil", "saygılı" ve/veya "güzel" gibi normlara, "enter-subjektif doğrular"a yaklaşmaya çalışır...Ancak hemen eklemek gerekir ki, bilimin bir *technos*'u olduğu gibi, müdahelenin de bir *logos*'u vardır. Yani, aslında bilim bir *logos*-technos (bilgi yapmak); buna mukabil müdahale ise bir *technos*-logos (yapma, müdahele etme bilgisi)'dir...Bu anlamda, kentsel planlama/tasarım bir uygulamalı bilim, bir *technos-logos*, bir "teknoloji"dir. Tıpkı mühendislikte, tıpta, yönetimde olduğu gibi planlama/tasarımda da "teknoloji" ile "bilimi" birbirine karıştırmamak, birini diğerine indirgememek gerekir... "bilim" ve "teknoloji" arasında tercih değil, köprü kurmak kaçınılmazdır!!! Ama, nasıl?

Kuşkusuz, "bilim" ve "teknoloji" arasında köprü kurmak, oluşan dengeleri kollamak zor bir iştir. Bunun için kişinin hem "bilim" hem de "teknoloji" yapabilmesi gerekir. Bu bir koltukta iki karpuz taşımaktan çok, bisiklete binmeye benzetilebilir...arka tekerleği (pedala bağlı tekerlek) "teknoloji", öteki tekerleği "bilim" olan (bir) bisiklete...

Raci Bademli, Şehir Plancısı, *Özel Not*, 2000

Bina yapımı ile ilgili eğitim, *teknolojik* konumunu belirlerken, bilimin *doruk*larına odaklanmak yanında, uygulamanın eteklerine de yayılabilmelidir:

Kalite kontrolünün iyi olmadığı inşaat sektörümüzde, bu görev şantiyelerdeki mimar ve mühendislere düşmektedir. Maalesef ustaların çoğunun meslek lisesi mezunu olmaması, mimar ve mühendislerin çok titiz davransalar da işlerini zorlaştırmaktadır. Titiz mimar ve mühendisler ile meslek lisesi mezunu ustalardan oluşan şantiyeler, ülkemizin görünümünü değiştirecektir.

Halis Günel, İnşaat Mühendisi, *Özel Not*, 2000

Yapıyı tasarlayan ile çözümleyenin gelecekteki bütünlüğü: Mühendis-bilgisayarlar ve mimar-bilgisayarlar mı?

Mimar ile mühendisin işbirliği, bilgisayarların giderek daha çok işlev kazandığı bir gelecekte nasıl bir biçim alacak? Bilgisayarlar, bu işbirliğinin bir ayağını ele geçirir mi? Mimarlar, mühendislik çözümlerini sağlayan bilgisayarlardan yararlanarak tasarımlarını mühendise başvurmadan mı çözecek, yoksa mühendisler, mimari tasarımı yapan bilgisayarlarla mı işbirliği yapacak? İbre, şimdilik ilk olasılığa daha yakın durmaktadır:

Bilgisayarın mimarlıktaki katkısı, mühendislik alanındakiyle aynı olamamıştır. Mühendislik, hesap cetveli veya elektronik hesap makinası kullandığı dönemlerde çözmeye teşebbüs bile edemeyeceği problemleri, bugün bilgisayarın çok hızlı hesap yapabilme kapasitesi sayesinde çözebilmektedir. "Sonlu elemanlar yöntemi"

ile çözülebilen strüktürel analiz problemleri buna örnektir.

Mimarlık ise bilgisayarın etkisini ancak özel bazı durumlarda yaşamaktadır. Mesela Bilbao'daki Guggenheim Müzesi'nin dış yüzeylerini kaplayan titanyum panellerin boyut ve formlarının saptanmasında bilgisayar yardımcı olabilmiştir.

Ne var ki, bilgisayar mimarlıkta eskiden çözülemeyen karmaşıklıktaki problemleri çözmek için yeni yöntemler üretememiştir. Çünkü, henüz tasarım problemleri bilgisayar ile çözülebilecek biçimde formüle edilememiştir.

Can Baykan, Mimar, *Özel Not*, 2000

Bilgisayarlar, bir yandan, yük dağılımları ve maliyet hesapları gibi problemleri kolayca çözerek, strüktür mühendisine ve maliyet uzmanına gerek kalmadan tasarım alternatiflerinin sınanmasını hızlandırırken; öte yandan da, örneğin mutfak düzeni tasarımı gibi problemlerde, önceden saptanmış sistem verilerini kullanarak mimara gerek bırakmayan *rutinleşmiş* tasarım yollarını açabilmektedir.

Öte yandan, bilgisayarın mimari tasarımda yaygınlaşan kullanılış biçimleri de içeriksiz kalacak bir *rutinleşme* tehlikesi taşımaktadır:

Bilgisayar teknolojisi, özü anlaşılmadıkça, ve şu andaki yaygınlığına karşılık gelecek çapta bir kuramsal ve düşünsel tabana oturtulmadıkça, aynı modern yapım teknolojilerinin yararcı kullanımının ülkemizin de içinde bulunduğu pek çok ülkede yalnızca düşük kalitede yapılaşmanın hızlanmasına yaraması gibi, kötü örneklerin daha hızla üretilmesinden başka bir sonuç getirmeyecektir... Durum böyleyken akademinin bilgisayar teknolojilerinin yararcı –daha hızlı, daha düzgün (!) çizimler/sunumlar gibi, yani tamamıyla hayalgücünden yoksun kullanımlarına alternatif olacak yaratıcı kullanımları araştırmaması düşünülemez...

Fulya Özsel, Elif Kendir, "Geleceğin Tasarım Stüdyosu"nun Düşündürdükleri, *Arredamento Mimarlık*, 2000/4, (s.130)

Ancak bilgisayarlar günümüzdeki kullanımlarında, mimarlar ile mühendislerin proje hazırlamak sürecinde işbirliğini kolaylaştırmakta giderek daha çok yardımcı olabilmektedir:

Bir bina projelendirmesinde 6 tane disiplin işbirliği yaparak çalışmaktadır. Bunlar, mimari, statik, tesisat, elektrik, altyapı ve peyzaj'dır. İlk olarak mimar tasarımını ortaya koyduktan sonra, diğer beş disiplin genellikle birbirlerinden habersiz kendi görevlerini yerine getirirlerse, kirişlere rastlayan havalandırma kanalları, radyatör arkasında prizler gibi, projenin sağlıksız ve yanlış gerçekleşmesine yol açan uyuşmazlıklar ortaya çıkar. Bilgisayar ortamı, altı ayrı disiplinde yapılan bu projelerin birbirlerine çakıştırılarak denetlenmesinde ve örgütlenmesinde mimara büyük kolaylık sağlamaktadır.

Murat Artu, Mimar, *Özel Not*, 2000

Bilgisayar kullanımı, yapı üretimi ile ilgili meslekler arasındaki işbirliğinde kimi yeni kapıları açarken, bazı kapıları da kapayacaktır. Örneğin, bilgisayar sadece mimarın kafasındaki tasarımın kolaylaştırılmış ve hızlandırılmış geleneksel süreçlerle oluşturulmasına hizmet etmekle kalırsa, bina yapımı, mimarın tekil egemenliğindeki bir süreç olmaktan çıkamayacaktır. Benzer bir sorun, bilgisayar kullanımının coğrafya bilimi ile planlama mesleği arasındaki ilişkilere getirdiği yeni boyutlarda izlenebilir:

CBS (Coğrafi Bilgi Sistemi), bu tekniği savunanların da en başından beri belirttikleri gibi, sadece bir araçtır. Ancak, dil konusundaki tartışmalarda da vurgulandığı gibi, CBS her araştırmacının istediği şekilde kullanabileceği bir araç değildir. Her kavram ya da her araç gibi, CBS de gerçekliğin belirli bir bölümüne ışık tutmakta, diğer bölümünü açıkta bırakmaktadır. Başka bir deyişle CBS, kullandığımız kavramsal araçların tümü gibi belirli soruların sorulabilmesini, planlama gündemine getirilmesini olanaklı kılmakta, ancak buna karşılık, diğer soruların sorulabilmesi olanağını da ortadan kaldırmaktadır...CBS aracılığıyla elde edilen bilgi objektif olma iddiası taşıyan, zamandan ve mekândan bağımsız bir bilgidir. Dolayısıyla CBS, gerçekten de planlama alanında postmodern eleştirinin ağırlığı ile gündemden düşmüş görünen pozitivist yaklaşımın yeniden canlanmasını temsil etmektedir. Öte yandan CBS, bilginin bağlam bağımlı olduğu, diğer bir deyişle üretildiği zaman ve mekân içinde anlam taşıdığı önermesine de duyarsız kalmakta ve analizciyi, bütünüyle incelediği bağlamın dışına yerleştirmektedir. Bu da CBS'nin gerçekliği temsil gücünü büyük ölçüde kısıtlayan bir yönüdür... pozitivist yaklaşımın yeniden canlanmasını temsil ettiği ölçüde CBS'nin, planlama kuramı açısından bakıldığında geriye doğru atılmış bir adım olduğu bile söylenebilir. Planlamanın bugün karşı karşıya bulunduğu temel sorun, yeni bir insan ve toplum ontolojisi kurabilmek ve bu yeni ontoloji içinde geçerli olabilecek kavramsal araçlar ile çözümleme yöntemlerini geliştirebilmektir...Burada önemli olan... CBS'nin kapasitesini sadece örneğin daha çok veri işlemek ya da daha geniş veri tabanları ile çalışmak yönünde geliştirmek yerine, pozitivist söylemin belirlediği kısıtlamaları aşabilecek yeni veri kategorilerini kendi bünyesine katabilmek yönünde geliştirme çabasına girişmesidir. Pozitivist söylemin kısıtlarını aşabildiği ölçüde coğrafi bilgi sistemleri, planlama açısından son derece önemli, vazgeçilmez bir araç olacak ve yeni planlama anlayışları içinde kendisine yer bulabilecektir. Bu noktaya erişilebilmesi bir ölçüde, CBS uygulayıcıları ile planlama kuramcıları arasında kurulacak diyaloğa bağlıdır.

Oğuz Işık, Şehir Plancısı, *Özel Not*, 2000

Bilgisayar kullanımı, mekânın tasarlanması ve çözümlenmesinde, sadece daha etkin bir kalem, daha kolay bir iletişim aracı olmak rolünü aşmalı; daha karmaşık mekânsal kurguların üç ve daha fazla boyutta daha kolayca düşünül-

mesini, algılanmasını ve anlatılmasını kolaylaştırmaya hizmet edebilmelidir. Ancak böylesine etkin bir bilgisayar teknolojisi, bina yapımını bir tek mesleğin egemenliğinde *mistikleşen bir süreç* olmaktan çıkarıp, mimar ile mühendisin hem tasarımı hem de çözümlenmesi hakkında birlikte ve karşılıklı fikir yürütebildikleri, *gerçekten paylaşılmış bir süreç* haline dönüştürebilir.

Türkiye'de toprakların ve ormanların mühendisleri üzerine

*Yücel Çağlar**

İki mühendislik alanı: İkisi de doğanın temel sayılabilecek ögelerinin *değerlendirilmesine* ve bu amaçla dönüştürülmesine yönelik etkinlikleri tasarlıyor, planlıyor ve uyguluyor ya da uygulanmasını sağlıyor. Üstelik, ilgilendikleri doğal ögeler de, yaşamın öncelikli koşulu ve bu nedenle de kamusal yarar gözetilerek *değerlendirilmesi* gereken türden: Topraklar ve ormanlar... Öte yandan: Türkiye örneği ülkelerde, hem topraklar ve hem de ormanlar, son derece özgün toplumsal ve kültürel oluşumlara hem konu ve hem de neden olabilen varlıklar. Her ikisi de küçük ve yoksul köylü nüfusun yaşama savaşımlarını sürdürülebilmesinin, neredeyse temel kaynağı. Ama, bu ögelerin başka ortak yanları da var: Sözgelimi, hem ormanlar ve hem de topraklar, Türkiye'de, bir çok özellik yönünden büyük bir çeşitlilik gösteriyor ve bu özellikleri, hem dikey hem de yatay olarak kısa sayılabilecek uzaklıklar ve yükseltiler arasında son derece değişken. Görünüşe bakılırsa, ikisi de devletin gözetiminde *değerlendiriliyor*. Bu amaçlarla gerçekleştirilmiş çok sayıda hukuksal ve kurumsal düzenleme var. Ne var ki, ikisinin de içinde bulunduğu durum, sözcüğün tam anlamıyla içler acısı: Hem azalıyor hem de nitelikleri büyük ölçüde bozulmuş ve çeşitli nedenlerle giderek daha da bozuluyor. Oysa, söz konusu iki ögenin *değerlendirilmesine* yönelik teknik çalışmaların 19. yüzyılın ortalarına değin inen, oldukça uzun bir geçmişi var. *Çevre*, eğer *çevrecilerin* çoğunlukla anladığı anlamda *içinde yaşadığımız ortam* ise ve bu *ortamın* çeşitli yönlerden yaşamsal önemde bileşenlerinden olan toprakların ve ormanların herhangi bir biçimde zarar görmesi de birer *çevre sorunu* ise,[1] temelde, iki olasılıktan söz edilebilir:

(*) Orman mühendisi, Kırsal Çevre ve Orman Sorunları Araştırma Derneği.

1 Kendi kendime sıkça soruyor, ama, tümüyle benimseyebileceğim bir yanıt veremiyorum: Nereden çıktı şu *çevre*, *çevre sorunları* gürültüsü? Tamam, bir yerlerde bir şeyler kirleniyor; aza-

Söz konusu teknik çalışmalar; i) yeterince yaygın ve etkili biçimde yapılamıyor; ii) yanlış yapılıyor. Doğaldır ki, ayrıntılı bir çözümleme sırasında, bu iki olasılığın, öncelikle gerçeklik düzeyleri sorgulanmalı; sonra da ortaya çıkacak durumlara yol açan nedenler irdelenmelidir.

Topraklara[2] neler oluyor?

Önce, "-*Topraklara neler olabilir?*" sorusu yanıtlandığında, bu sorunun açılımı daha kolay kavranabilecektir: Topraklar çeşitli nedenlerle rüzgâr ve sularla aşınıp taşınabilir; yanlış sulama işlemleriyle tuzlanabilir; kimyasal gübre ile ilaç kullanımı ve asit yağışlarıyla kirlenebilir; tuğla, kiremit ve seramik vb. sanayilerde hammadde olarak kullanılarak yok edilebilir; bulunduğu arazi tarım dışı amaçlarla kullanılabilir. Türkiye'de, bu süreçlerin tümü yaşanmaktadır. Bu gerçeğin kimi boyutları aşağıdaki sergilenmiştir (MPM, 1997):

- Tarım yapılmaması ve üzeri her zaman bitki örtüsüyle kaplı olması gereken 46.7 milyon hektar V. ve VII. sınıf arazinin 6.3 milyon hektarında işlemeli tarım yapılmaktadır. Buna karşılık, kesinlikle tarımsal amaçlarla kullanılması gereken I.ve IV. sınıf arazilerinin Konya'da 18.9, İstanbul ve Ankara'da 12, Adana'da 11 bin hektarı tarım dışı amaçlarla kullanılmaktadır. Bu miktar ülke genelinde 1 milyon hektara ulaşmaktadır.

---

lıyor ve/veya yok oluyor; çirkinleşiyor. Ama, tüm bunlar, az ya da çok *dün* de oluyordu: Sözgelimi Anadolu'daki orman azalması, toprak erozyonu ve bu süreçlere yol açan nedenler, temelde, binlerce yıl öncesinde de vardı. Peki, *bugün* yeni ve farklı olan ne? Yalnızca boyutları, yaygınlığı ve kısmen de olsa nedenleri mi? Değil, kuşkusuz. Bir kez; söz konusu sorunlar, yaşama olanaklarının çeşitlendirilmesine ve bu anlamda olmak üzere de artırılmasına indirgenmiş *kalkınmayı* büyük ölçüde sınırlandırıyor. Sonra; kimi alanlarda, gezegenimizi her türden ve sınıftan canlı için yaşanamaz kılabilecek *küresellikte* oluşumlar da gündemde. Yine de *dünden* farklı olan, temelde, söylemin içeriğidir: Bunlar; artık, bilinen nedenlerle *çevre sorunu* olarak nitelendiriliyor. Artık, *çevreci* kişiler ve kuruluşlar ve *çevre mühendisleri*; hatta bir de Çevre Bakanlığı var. Var ama, başta topraklar ve ormanlar olmak üzere doğal varlıkların *değerlendirilmesi* ve bu arada da korunması için özel olarak örgütlenmiş kurum ve kuruluşlar, onlarca yıldır; yani, *çevreci* söylemin ve kişi, kurum ve kuruluşların ortaya çıkmasından çok daha öncesinden beri var ve bu doğrultuda çalışmalar yaptılar ve yapıyorlar. Bu çalışmalar, *çevre korumacı* değil mi? *Çevre korumacı* kuşkusuz. Bu nedenle, özellikle toprakların ve ormanların *değerlendirilmesi* ve bu arada da korunmasına yönelik çalışmaları tasarlama, planlama ve tekniğine uygun olarak gerçekleştirilmesini sağlama işlevini gören ve/veya görmesi beklenen ziraat ve orman mühendisliği etkinliklerinin *mühendisliklerinin* sorgulanması özel önem taşıyor.

2 Burada üretici *varlık* olarak *toprak*tan söz edilmektedir, *arazi*den değil. İlginçtir, ikisi arasındaki ayrım, ne mühendisler ne de siyaset ve toplumbilimciler tarafından göz önünde bulundurulmaktadır. Bulundurulmadığı için de, deyiş yerindeyse, sapla saman, çoğu zaman karıştırılmaktadır. Öyle ki, erozyonla taşınan toprağın niceliğine ilişkin bir büyüklükten söz etmek gerektiğinde, rahatlıkla, yüzeylere ilişkin bir anlatıma başvurulabilmektedir: Örneğin; *"- Her yıl Kıbrıs Adası kadar toprak erozyonla denizlere taşınmaktadır!"*. Aynı durum, *ormanlar* söz konusu olduğunda da ortaya çıkmaktadır.

- Toplam kara yüzeyinin % 8.3'ünde taşlılık, % 7.1'inde drenaj, % 3'ünde tuzluluk-alkalilik sorunu bulunmaktadır.
- TOPRAK-SU Genel Müdürlüğü'nün 1965-1970 dönemindeki ölçmelerine göre Türkiye'deki kara yüzeyinin % 88.6'sında erozyon vardır ve bu alanın % 68.3'ünde erozyon "şiddetli" ve "çok şiddetli" düzeylerdedir. Bu, yaklaşık 67 milyon hektarlık bir arazide verimli toprakların giderek azaldığı anlamına gelmektedir. Öyle ki; ülkemizin yüzeyi Avrupa kıtasının yaklaşık on üçte biri olmasına karşılık bir yılda taşınan toplam toprak miktarı, tüm Avrupa'da taşınan 320 milyon tondan fazladır ve 380 milyon tondur. Türkiye'de birim alandan akarsularla taşınan toprak miktarı Kuzey Amerika'dakinin 6, Avrupa'dakinin 17 ve Afrika'dakinin ise 22 katı düzeyine çıkmıştır.
- GAP Bölgesi'nde, üzerinde Atatürk ve Karakaya gibi büyük barajların kurulduğu Fırat Nehri'nde bir yılda ortalama 45 milyon ton toprak taşınmaktadır. Bu miktar Kızılırmak'ta 21.4; Sakarya'da 14.1; yine GAP Bölgesi'nde çok sayıda baraja su taşıyacak olan Dicle'de ise 12.6 milyon tondur.
- Toprak erozyonunun yol açtığı zararların yalnızca bitkisel üretimle ilgili boyutunun 1996 yılı fiyatlarıyla yılda 3.8 trilyon TL ve yitirilen organik madde değeri ise yılda 7.6 trilyon TL'lik gübreye eşdeğerdedir. Öte yandan, 15 ilde erozyonlu alanların toplam yüzey içindeki payları % 80 düzeyindedir. Bu illerin arasında Bolu, Kastamonu, Denizli, Çanakkale gibi ormanca zengin sayılabilecek iller de bulunmaktadır.

Türkiye'deki *orta şiddetli*, *şiddetli* ve *çok şiddetli* toprak erozyonu olan toplam 61.3 milyon hektar alanın % 25.9'u *işlemeli tarıma uygun* (I, II, III ve IV. sınıf) % 67.4'ü *işlemeli tarıma uygun olmayan* (V, VI ve VII. sınıf) arazilerdedir. Başka bir söyleyişle de, *işlemeli tarıma uygun* arazilerin % 73.5'in de, *işlemeli tarıma uygun olmayan* arazilerin de % 88.4'ünde toprak erozyonu olmaktadır. Türkiye'de *işlemeli tarıma uygun olmayan* toplam 46.7 milyon hektar arazinin % 13.1'inde de halen, hemen hemen hiçbir önlem alınmadan *işlemeli tarım* yapılmaktadır.

- TOPRAK-SU Genel Müdürlüğü'nün aynı yıllardaki saptamalarına göre *orman* sayılan 15 milyon hektar alanın % 46.9'unda *şiddetli* ve 23.7'sinde ise *çok şiddetli* toprak erozyonu vardır:
- Türkiye'de etkili madde olarak tüketilen pestisitlerin % 9.6'lık kısmını 24 Avrupa ülkesinden yalnızca 9'unda kullanılmasına izin verilen quintozen oluşturmaktadır. Türkiye'de pamuk üretiminde çökerten hastalığına karşı kullanılan chloroneb Avrupa ülkelerinde kullanılmamaktadır. Tarımsal sa-

vaşımı düzenleyici belgelerde kullanılma önerisi bulunmayan bir insektisit olan methamidophos da Türkiye'de, özellikle sebze seralarında yayın olarak ve çoğunlukla da teknik gereklere uyulmadan tüketilmektedir.

- Türkiye'de çay ve patates üretiminde yapılan araştırmalar gübre kullanımının da toprak ve dolayısıyla su kaynaklarının kirlenmesine yol açtığı saptanmıştır: Ortalama pH'nın 4'ün altında olduğu çay üretim arazilerinin oranı 1958-1960 yıllarında % 0.12 iken, asitlendirici etkisi yüksek olan amonyum sülfatlı gübre kullanımı nedeniyle 1978-1981 döneminde % 39.5 olmuş ve 1989 yılında da % 84.6'a çıkmıştır (UÇEP/2, 1995). Türkiye'de patates üretimi yapılan alanlarda da azotlu gübre tüketiminin sınır düzeyleri aştığı saptanmıştır. Nevşehir yöresinde patates tarımının yapıldığı arazilerde asitlilik düzeyinin yüz kat arttığına ilişkin saptamalar bulunmaktadır (UÇEP/3, 1995).

- Saptamalara göre, GAP Bölgesi'nde, 1992 yılında 100 bin ton olan azotlu gübre tüketimi 2010 yılında 209 bin tona çıkarken aynı dönemde fosforlu gübre tüketimi 74 bin tondan 232.9 bin tona ve potaslı gübre tüketimi de 146 tondan 7 bin tona; tarımsal savaşım ilacı ise 2 bin tondan 21 bin tona çıkabilecektir. (GAP, 1993). Öte yandan, GAP kapsamındaki yatırımların gerçekleştirilmesi durumunda Bölgede beklenen nüfus artışı tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanılması doğrultusunda baskılara neden olabilecektir. Bu gelişmeler, toprak ve su kaynaklarının yanı sıra Bölgedeki biyolojik çeşitliliğin, özellikle de bitki gen kaynaklarının geleceği yönünden olumsuz etkilere yol açabilecektir. (GAP, 1994).

- Belirlemelere göre Türkiye'deki belgeli yatak sayısının % 26.7'si Ege, % 25.3'ü Akdeniz ve % 21.4'ü Marmara Bölgelerinde bulunmaktadır (Çevre Bakanlığı, 1993). Ek olarak, *ikinci konut* yatırımları da bu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Turizm etkinliklerinin çoğaltan etkisiyle bu bölgelerde hizmet kesimlerinde büyüme ve dolayısıyla da kentsel nüfustaki artışları da Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmektedir. Bu gelişmeler sonunda Balıkesir, İzmir, Aydın, Muğla ve Antalya illerinde 28.3 bin hektara ulaşan yerleşim alanının ortalama olarak % 54'ü kentsel, % 31.7'si ikinci konut ve % 14.3'ü de turizm alanına dönüşmüştür. Turizm alanının payı Antalya'da % 18.9 ve Muğla'da % 16.4; ikinci konut alanlarının payları ise İzmir'de % 68.4, Balıkesir'de % 65.3 ve Aydın'da da % 64.4'e ulaşmıştır (Çevre Bakanlığı, 1993).

- Saptamalara göre Türkiye'de turizm yatırımları sırasında kullanılan 7.7 bin hektar alanın % 69'u, çoğunluğu I ve II. sınıf olmak üzere verimli tarım arazisi niteliğindedir (TÇV, 1999).Öte yandan, ilgili yasal düzenlemeler aracılığıyla turizm yatırımlarına tahsis edilen alan genişliği, 1995 yılında 3.2 bin hektara ulaşmıştır.

- *Akdeniz-Ege Turizm Alt Yapısı Kıyı Yönetimi Projesi* kapsamında 1990-1991 yılında yapılan bir araştırmanın bulgularına göre, *Turizm Gelişme Bölgesi* olarak tanımlanan alandaki yerleşmelerin su gereksinmesinin çoğunlukla yer altı suyu kaynaklarından karşılanması, taban suyunun daha alt katmanlara çekilmesine ve deniz suyu baskınına; dolayısıyla da bitkisel üretim sırasında kullanılabilecek arazilerin su dengesinin bozulmasına; özellikle de Ege Bölgesi'nde mandalina, zeytin ve incir tarımı yapılan alanlarda çoraklaşmaya ve tuzlanmaya yol açmaktadır.

- Türkiye'de, yalnızca Trakya Bölgesi'nde 25.6 bin hektar verimli tarım arazisi karayolu yapımında kullanılmıştır. İzmir-Aydın, Adana-İskenderun, Amasya-Erbaa-Suşehri karayollarında da böylesi sorunlara neden olunmuştur. Karayolu, çevresinin yapılaşmasını hızlandırıcı etkiler de yapabilmektedir: Örneğin Adana-İçel Karayolu'nun 49 km'lik kesiminde toplam 17 bin hektar I, II ve III. sınıf tarım alanı yapılaşmıştır (Akpınar, 1996). Öte yandan, karayolunun kullanılması sırasında salınan kurşun, bitum vb. ağır metaller ile CO, SO2, Nox ve HC çevredeki toprak, su ve bitkisi üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Adana-İçel Karayolu'nda yapılan bir araştırmanın bulgularına göre, bitkilerde kabul edilebilir değer olan 0.2 mg/kg, karayoluna 5-25 m uzaklıktaki tüm bitkilerde aşılmış; karayoluna 5 m uzaklıktaki bitkilerde 1.85 ile 2.17 mg/kg olarak ölçülen Pb değerleri 10 m uzaklıktaki 1.8-1.23; 25 m uzaklıkta ise 1.9-2.13 mg/kg düzeyinde saptanmıştır (Kumbur, 1996). İzmir'de yapılan başka bir araştırmanın bulgularına göre karayollarının yakın çevresindeki bitkiler üzerinde 80 ppm kurşun, 14-108 ppm arasında değişen çinko ve 0.12-1.28 ppm arasında değişen kadmiyum ölçülmüştür (Türkkan, 1986).

- Organize sanayi bölgeleri ile küçük sanayi sitelerine tahsis edilen yaklaşık 20 bin hektar arazinin % 62'sini I. ve IV. sınıf araziler oluşturmaktadır. Ayrıca, Trakya'da 1400, Tokat Erbaa'da 2000, Gediz Ovası'nda 4400, Çorum'da 2000 dönüm I. ve IV. sınıf arazi, toprakları tuğla-kiremit fabrikalarında hammadde olarak kullanıldığı için tarımsal amaçlarla kullanılamaz durumdadır. Öte yandan gübre ve tarımsal savaşımda kullanılan ilaçların yanı sıra başta termik santraller olmak üzere bor madenleri, endüstriyel kökenli hava kirliliğinin etkileriyle kirlenen alanların genişliği de kaygı verecek boyutlara ulaşmıştır. Örneğin Balıkesir, Kepsut ve Karacabey ovalarında toplam 64 bin hektar alanda bor; Yatağan'da 8 bin hektar alanda da SO2 kirlenmesi bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de topraklara ve tarım arazilerine söylentilere göre de mer'alara, deyiş yerindeyse *hiç de hoş olmayan* işlemler yapılmaktadır. Oysa, toprağın mühendislerinin varlık gerekçesi toprakların ve tarım yapılması gere-

ken arazilerin *sürdürülebilir* biçimde değerlendirilmesidir. Ne var ki, bu gerek, hemen hemen herkesçe bilindiği gibi, Türkiye'de de yerine getirilememektedir.

Gelelim ormanlara...[3]

Türkiye'de *ormanlara* da bir şeyler oluyor. Sözgelimi, alanları daralıyor; yapısal özellikleri (ağaç türü bileşimi, ortalama yaşı ve birim alandaki ürün varlığı, yıllık verim gücü, zararlı oluşumlara karşı direnci, vb.) ile yersel dağılımları ve yönetim amaçları değişiyor ve/veya değiştiriliyor. Ama, ne yazık ki, bu değişimin tüm boyutlarını sergileyebilme olanağı yok. Sözgelimi; *orman ekosistemlerindeki* yabanıl bitki ve hayvan türlerinin varlığının ne yönde değiştiğini kestirebilmek olanaksız. Bu amaçla herhangi bir envanter yapılmamaktadır çünkü. Ayrıca, *orman ekosistemlerinin* direncinin azalması nedeniyle her yıl ne kadarının kar, rüzgar ve fırtınalarla devrildiği; *zararlı* böcek ve mantarların etkisiyle öldüğü tam olarak bilinemiyor. Kadastro ve sınırlandırma çalışmaları henüz sonuçlandırılmadığı için *orman sayılan* alanların sınırlarındaki ve dolayısıyla mülkiyet dağılımındaki değişmelerin de boyutları ile nedenleri tam olarak bilinememektedir. Bu yoksunluklara karşın *ormanların* yersel dağılımı ve gerekse ağaç türü bileşimindeki değişmelerin, sınırlı ölçülerde de olsa irdeleyebilme olanağı var ve bu değişmeler, çoğu yörede olumsuz yönde gerçekleşmektedir.

Öte yandan, olumsuz etkileri görece olarak en geç ortaya çıkan orman mühendisliği çalışmalarının başında *silvikültür*, yani orman yetiştirme, gençleştirme ve bakım uygulamaları gelmektedir. Ancak, tekniğine uygun yapılamadığında, silvikültürel çalışmalar da, çeşitli nedenlerle ormanlara zarar verebilmektedir. Örneğin, Orman Genel Müdürlüğü' nün saptamalarına göre; "Tabii gençleştirme uygulamalarında ... yapılan teknik hatalar birçok prodüktif orman alanının yabanlaşmasına neden olmakta veya uygulama alanları toplu üretim nedeniyle sun'i gençleştirmeye terk edilmek üzere boşaltılmaktadır." (OGM, 1982) Bir araştırmaya göre de; "1982 yılı sonuna kadarki gençleştirme çalışmaları sırasında doğal yolla gençleştirme alanlarının 18.000; ekim ya da dikim yoluyla yapılan gençleştirme alanlarının da 11.000 hektarlık kısmı bir daha ormanlaştırılamayacak duruma gelmiştir." (Türkmen, 1988)

Konuyla ilgili üç araştırmanın bulguları, sorunun boyutlarını açıklıkla orta-

3 *Ormanlar*dan söz edildiğinde de, deyiş yerindeyse işler karışıyor: Çünkü, 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 1. Maddesinde "Tabii olarak yetişen veya emekle yetiştirilen ağaç ve ağaççık toplulukları, yerleriyle birlikte orman sayılır" biçiminde tanımlanan *ormanlar* ile *orman ekosistemi* özeliklerini gösteren alanlar, en azından uygulamada her zaman örtüşmemektedir. Dahası, *orman sayılan alanlar* ve *orman ekosistemleri* ile ilgili değişmeler ve gelişmeler hem nedenleri ve hem de sonuçları yönünden ayırtedici özelliklere sahiptir. Bu nedenle, en azından, ormanlarla ilgili tartışmalar sırasında hukuksal olarak *orman sayılan alanlar* ile *orman ekosistemi* ayrımının yapılması gerekmektedir. Bu değinide ikisi için de geçerli olan durumlar için, *ormanlar* anlatımı kullanılacaktır.

ya koymaktadır:

- "1978-1984 yıllarında doğal yolla gençleştirilmesine çalışılan 241.000 hektarın 123.410 hektarında...başarılı olunamamıştır" (Ilter ve Sun, 1984)
- "Antalya Bölgesi kızılçam ormanlarında 1965-1971 yıllarında doğal gençleştirme çalışması yapılan alanın 5.337 hektarına (% 78) gençlik getirilememiştir." (Şırlak, 1983)
- "1964-1993 döneminde gençleştirilmesi gereken toplam 2.3 milyon hektar alana karşılık yalnızca 621.952 hektar alanda başarılı çalışma yapılabilmiştir." (Özturan, 1995).

Türkiye *ormanlarında* olup bitenlere ilişkin başka değerlendirmeler de yapılmaktadır. Sözgelimi; Orman Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, 1970 ve 1990'lı yıllar arasındaki değişmenin, *genel olarak olumlu* olduğu söylenebilecektir: Çünkü, yirmi yıllık bir dönem içinde; ülke genelinde, i) *orman* genişliği, toplam 530 bin hektar artmış; ii) *verimsiz orman* alanı 1.7 milyon hektar azalmış; iii) toplam odun varlığı 222.8 milyon m^3 ve iv) birim alandaki odun varlığı da 9.6 m^3 artmıştır. Bu, gerçekte, olması gereken, beklenen bir değişmedir: Çünkü Türkiye'de son derece yaygın biçimde örgütlenmiş, yüz elli yılı aşkın deneyim birikimine, 2000 yılı verilerine göre, üç yüz trilyon TL'lik bir bütçeye ve 36 bin çalışana sahip bir ormancılık örgütü bulunmaktadır. Bu örgüt tarafından, Türkiye ormanlarında, 1998 yılı sonuna değin; 1,7 milyon hektarda *ağaçlandırma*; 589 bin hektarda *"doğal" gençleştirme*; 611 bin hektarda *"yapay" gençleştirme*; 527 bin hektarda da *enerji ormanı kurma* çalışması yapılmıştır[4] (Konukçu, 1999).

Ne var ki, bu saptamalar, *ormanlardaki* değişmeye genel bir yaklaşımın sonuçlarını yansıtmaktadır. Ama, sorgulama, *orman ekosistemler* ve *orman sayılan alanlar* ayrımı göz önünde bulundurularak yapıldığında farklı bir görünüm ortaya çıkmaktadır.

i) *Orman sayılan* alanların genişletilebilmesi için öteden beri (ya da hukuksal olarak) *orman sayılan* alanların dışında orman yetiştirilmesi ve/veya *orman* tanımının kapsamının genişletilmesi gerekmektedir. Türkiye'de, ilgili kuruluşlar tarafından yapılan ve "orman dışı ağaçlandırma" olarak anılan ağaçlandırma ve "yeşil kuşak" oluşturma çalışmaları ile çeşitli projeler kapsamındaki kavak, akasya, meşe vb. ağaç cinslerini kullanarak yapılan ağaçlandırmalar *orman sayılan* alanların genişletilmesine yöneliktir. Bu bağlamda son olarak, 6831 sa-

4 Ne var ki, durum yersel düzeyde irdelendiğinde, çeşitli olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır: Sözgelimi Antalya, Balıkesir, Çanakkale ve Giresun, İzmir, Muğla ve Trabzon Orman Bölge Müdürlüklerindeki *orman* sayılan alan genişlikleri azalmıştır. Adapazarı, Eskişehir, K. Maraş ve Zonguldak Orman Bölge Müdürlüklerinde ise *verimsiz orman* sayılan alan genişlikleri artmıştır.

yılı Orman Kanunu'nun 57. Maddesi ile 5122 sayılı Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu'nu kapsamında, gerçek ve tüzel kişilere Hazine arazileri ile tapulu arazilerde yaptırılan ağaçlandırma çalışmaları sayılabilir. Ancak, *orman sayılan* alanlar, gerçekte, *orman* tanımının kapsamı değiştirilerek genişletilmesine yönelik uygulamalar Türkiye'de hiç yapılmamıştır.

Orman sayılan alanların *daraltılabilmesi* ise, kesinlikle yasal düzenlemeler yapılarak gerçekleştirilebilen bir süreçtir: Sözgelimi, 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 1. Maddesindeki *orman* tanımı, *orman sayılan* alanların daraltılmasına yol açabilecek biçimde düzenlenebilir. Ancak, Türkiye'de, *orman sayılan* alanların daraltılmasına yol açan uygulamalara dayanak yapılan başka anayasal ve yasal olanaklar da bulunmaktadır. Sözgelimi, Anayasamızın 169 ile 170. maddeleri ile 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 2. Maddesi ve 2924 sayılı Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi Hakkında Kanun, bu amaçla düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler aracılığıyla *orman* sayılan alanlar daraltılırken, mülkiyet düzeni de değiştirilebilmektedir. Çünkü, söz konusu uygulamalar, *devlet ormanı* sayılan alanlar üzerinde yapılmaktadır. Başka bir söyleyişle; söz konusu anayasal ve yasal düzenlemelerle yapılan, yalnızca *devlet ormanı* sayılan alanların daraltılmasıdır. 1950-1997 döneminde bu türden düzenlemelerle *devlet ormanı* sayılan alanlar, 6.2 milyon dönümü *maki* sayılan alanlar olmak üzere, toplam 13.3 milyon dönüm azaltılmıştır.

Orman Kanunu'nun 16, 17, 18 ve 115. Maddeleri ile 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu'nun 8. Maddesi uyarınca verilen izinler ve irtifak hakları da, gerçekte, *orman sayılan*, özellikle de *devlet ormanı* sayılan alanların azalmasına yol açan uygulamalar olarak değerlendirilebilir. Bu uygulamalarla, 1995 yılı sonuna değin, *devlet ormanı* sayılan 980 bin dönüm alan ormancılık dışı kullanımlara tahsis edilmiştir. Bu türden gelişmeler sonunda, Türkiye'de, 1950-1997 döneminde *orman* sayılan alanlar 11.8 milyon dönüm azalmıştır.[5]

ii) *Orman ekosistemleri*nin genişletilebilmesi için yapılacak çalışmaların da başında ağaçlandırma gelmektedir. İlgili kuruluşlar tarafından "orman içi ağaçlandırma" ve "enerji ormanı tesisi ve yenileme" adı altında yapılan orman yetiştirme çalışmaları da *orman ekosistemleri*nin genişletilmesini sağlamaktadır. Ancak, daha önce de vurgulandığı gibi, bu türden çalışmalar, zaten *orman sayılan* alanlar içinde yapıldığından, *orman sayılan* alanların genişlemesine yol açmamaktadır. Orman Kanunu'nun 57. Maddesi ile 4122 sayılı Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu kapsamında gerçek ve tüzel kişilerin *devlet ormanı* sayılan alanlarda, Hazine arazilerinde ve tapulu arazilerde yapacakları ağaçlandırma çalışmalarının da *orman ekosistemlerinin* genişlemesi-

5 Bu noktada, *özel orman statüsü*ne sahip olabilecek biçimde ağaçlandırma yapmaları için gerçek ve tüzel kişiliklere verilen yaklaşık 120 bin dönüm *devlet ormanı sayılan* alanın değerlendirmelere katılmadığı, oysa, bu uygulamanın, bir anlamda, *devlet ormanı sayılan* alanlarda azalmaya yol açtığı da gözden kaçırılmamalıdır.

ne katkıda bulunabileceği açıktır. Ancak, bu yasal düzenlemelere dayanılarak *devlet ormanı sayılan* alanlarda yapılacak ağaçlandırmalar, *orman sayılan* alanların genişlemesini sağlamamaktadır. Öte yandan, OGM'nin hammadde odun verimi düşük ya da tümüyle durmuş yaşlı ya da *bozuk* yapılı *orman ekosistemlerinin* hammadde odun verim gücünün artırılması amacıyla yapageldiği *orman gençleştirme* çalışmaları ise ne *orman sayılan* alanların ne de *orman ekosistemlerinin* genişletilmesine yol açmaktadır.

Orman ekosistemlerinin daralmasına yol açan süreçler ise daha çeşitlidir: Orman yangınları, zararlı böcek ve mantarların yol açtığı *doğal* yıkımlar, rüzgâr ve kar devirmeleri; yasa dışı ağaç kesme, yerleşme ve tarla açma etkinlikleri, başarısız ormancılık uygulamaları, altyapı yatırımları (yol, enerji hattı geçirilmesi, baraj vb), *orman ekosistemlerinin daralmasına* yol açan nedenlerin başında gelmektedir: Türkiye'de 1937-1997 döneminde toplam 14.6 milyon dönüm *orman ekosistemi* yanmış; 2.2. milyon dönüm *orman ekosistemi* de tarım alanına ve yerleşme yerine dönüştürülmüştür (OGM, 1997). Bu süreçler sonunda Türkiye'deki *orman ekosistemleri*, 1950-1997 döneminde, 1 milyon dönüm azalmıştır.

Ormanlardaki ağaç türü tür çeşitliliği de, çeşitli nedenlerle değişmekte ve/veya değiştirilebilmektedir. Ne var ki, ağaçlandırma ve yapay gençleştirme çalışmaları sırasında yahut da doğal olarak gündeme gelen çeşitlilik değişikliğinin birbirinden ayrılması ve boyutlarının belirlenmesi olanakları da son derece kısıtlıdır. Ancak, yalnızca 1970'li yıllar ile 1990'lı yıllarda orman envanteri çalışmalarının sonuçları bu amaçla karşılaştırılabilir: Bu karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'de ormanların ağaç türü bileşiminde de tür çeşitlilik düzeyinin giderek azaldığı; sözgelimi, çam türlerinin oluşturduğu ormanların genişliğinin arttığı söylenebilecektir.

Bu görüntüler karşısında, Türkiye'de *toprakların ve ormanların mühendislerinin* işlevlerini gerektiğince görebildikleri söylenebilir mi? Kuşkusuz, hayır. "*Hayır*" ama, bu, sorunun, yalnızca çokça bilinen bir boyutu. Sorunun öteki boyutu ise; Türkiye de *toprakların ve ormanların mühendislerinin* işlevlerini neden gerektiğince göremedikleriyle ilgili. Bu boyut üç başlık altında tartışılabilir:

Egemen bakış açıları

Türkiye'de toprakları ve *ormanları*, öncelikle birer ekosistem olarak görebilmek, yaygın ve egemen bakış açısının belirleyici bir özelliği olmamıştır: İkisi de *doğal kaynak* sayılmıştır ve sayılmaktadır. *Topraklar, Türkiye'de, gerçekte ne "ana" ne de üretim etmeni olarak görülmektedir.*

Türkiye'de en yaygın olarak kullanılan küfürlerin başında analara yönelik olanların geldiğine ve toprakların da çeşitli yollarla her anlamda canına okunduğuna bakılırsa, evet: Topraklar, Türkiye'de de, deyiş yerindeyse, *bellenecek*

varlıklardır. Bu da, son derece olağandır: Çünkü, Türkiye'de, öteden beri toprak kültürü oluşmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde egemen üretim ilişkilerinin niteliği, her varlığın, bu arada her türden arazinin ve *ormanların* gerçek sahibinin imparator olması; tarım, mera ve orman arazilerinin *değerlendirilmesinde* pazar için üretimin yalnızca belirli yöreler ve ürünlerle sınırlı kalması; bitkisel üretimden çok gezici hayvancılığa dayalı bir üretim yapısının yaygınlığı toprağın, üretici bir varlık; bir üretim etmeni; geleneksel bir söyleyişle *toprak ana* olarak görülmesini güçleştirmiştir. Bu noktada, akla, Nazım Hikmet'in;

En yumuşak, en sert,
en tutumlu, en cömert,
en seven,
en büyük, en güzel kadın:
TOPRAK

ya da Aşık Veysel'in "*...benim sadık yarim, kara toprak*" dizelerindeki nitelemeler gelebilir. Kuşkusuz, toprağa böylesi yaklaşımlarda bulunabilenler de çıkmıştır. Ancak, egemen olan, "*taşı toprağı altın...*" deyimiyle dile getirilen, "*altını*" topraktan üstün görme yaklaşımdır.

Cumhuriyet döneminin ilk yarısında toprağın da üretici bir varlık olarak görülmesine yol açabilecek kimi çabalara girilmiş ve bu doğrultuda çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak, bu yönelim uzun soluklu olmamış; *arazi kültürü*, son derece kısa bir süre içinde *arsa kültürüne* dönüşmüş ve bu kültür, toprağın üretici bir varlık; hatta bir üretim etmeni olarak görüldüğü Ege ve Marmara Bölgelerinde bile, bilinen nedenlerle hızla yaygınlaşmış ve egemenleşmiştir. Bu süreçte devletin, toprağın üretici bir varlık olarak *değerlendirilmesini* sağlamaya yönelik çabaları da olmuştur. Sözgelimi, anayasal ve yasal düzenlemelerde bu doğrultuda işletileceği umulan yaptırımlara yer verilmiş; alt yapısal nitelikte çalışmalar yapılmıştır. 1961 Anayasasının 52. Maddesinde "Devlet...toprağın kaybolmasını önlemek ... için gerekli tedbirleri alır." ve 1982 Anayasasının 44. Maddesinde de; "Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek; erozyonla kaybedilmesini önlemek... amacıyla gerekli tedbirleri alır." yaptırımlarına yer verilmesi; 1980'li yıllarda, "Tarım Arazilerinin Tarım Dışı Amaçlarla Kullanılmasının Düzenlenmesi Hakkında Yönetmelik"in çıkarılması; 1957 yılında ünlü Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama Genel Müdürlüğü'nün (TOPRAKSU) kurulması ve 1965-1970 döneminde "Türkiye Geliştirilmiş Toprak Haritası" çalışmalarının yapılması bu çabaların ürünleridir (KHGM, 1987). Ancak, bu kez de toprakların bir ekosistem olarak görülememesi ile kırsal kesimdeki nesnel koşullar, *toprağın mühendisleri* tarafından tasarlanan, planlanan ve yürütülen bu çabaları, çoğunlukla, sonuçsuz bırakmıştır.

Peki ormanlar nasıl görülmektedir?

Duran varlıklar olarak ağaçlar ve dolayısıyla da ormanlar, Anadolu'da egemen olan kültürlerde öne çıkan ögeler değildir. Kutsal ağaçlardan söz edilen kimi söylenceler vardır, ama, bu söylencelerde *orman*, hemen hemen hiç yoktur. Ormanlar, ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeciliğe teslim olduğu 18. yüzyılın ilk yarısında, kesilip satılarak ekonomik yarar elde edilebilecek; giderek İmparatorluk borçlarının ödenmesi amacıyla kullanılabilecek bir *doğal kaynak* olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım biçimi Cumhuriyet yıllarında da değişmemiştir: Sözgelimi, 1937 yılına değin, ülkedeki tüm ormanlar, yerli ve yabancı kişi ve kuruluşlara satılarak kestirilmiştir. 1937 yılında ise, yaklaşık olarak on yıldır süren zorlu savaşımın sonunda devlet ormanlarının devlet tarafından işletilmesi ve 1945 yılında da tüm ormanların devletleştirilmesi sağlanmıştır. 1937-1950 aralığındaki ormanları başıboş yararlanmalardan ve dolayısıyla da yıkımdan kurtarma çabaları, 1950'li yıllardan sonra giderek tavsamış; 1970, 1980 ve 1990'lı yıllarda, ülke genelinde egemen olmaya başlayan ekonomik ve siyasal yönelimler, doğal olarak, ormancılık kesimine de yansımıştır. Tüm bu olup bitenlerin sırasında, ormanları algılama biçimi, hemen hemen hiç değişmemiştir. Sözgelimi, 1937 yılında devlet ormanlarının devlet tarafından işletilmesine geçilmesini sağlayan 3116 sayılı Orman Kanunu'nun 1. Maddesinde; "...kendi kendisine veya emekle yetiştirilmiş olup da herhangi bir çeşit orman hasılatı veren ağaç ve ağaççıkların toplu halleri yerleri ile beraber orman sayılır." biçiminde yapılan orman tanımı, 1956 yılında çıkarılan ve büyük ölçüde şimdilerde de yürürlükte bulunan 6831 sayılı Orman Kanunu'nda da; "Tabii olarak yetişen veya emekle yetiştirilen ağaç ve ağaççık toplulukları yerleriyle birlikte orman sayılır." biçiminde yapılmıştır. Bu tanım, temelde, şimdilerde de geçerlidir. Kısacası, *ormanları*, yalnızca ağaç ve ağaççık topluluğu olarak görme yaklaşımı, *dün* olduğu gibi şimdilerde de egemendir. *Ormanlar* böyle algılanınca, *ormanların mühendislerinin* uğraşısı da, var olan ormanlardan olabildiğince çok orman ürünü elde etmeye; bu amaçla ormanları korumaya ve yeni ormanlar yetiştirmeye indirgenmiştir.

Gerçekte, böylesi bakış açıları, *toprakların ve ormanların mühendislerinin* işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır: Çünkü, yaptıkları iş ve işlemler alabildiğine yalınlaşmış; bir yandan devletin yaptırıcı gücünü ve bir yandan da yatırımcı, işlendirici, *nimet sunucu* saygın mühendis kimliğini kullanabilmiştir. Ne var ki, kırsal kesimin nesnel koşulları, *toprakların ve ormanların mühendislerinin* toprakları ve ormanların koruma işlevlerini gerektiği gibi görebilmelerini, giderek olanaksızlaştırmış; yukarıda örneklenen olumsuzlukların gündeme gelmesi de, bir bakıma kaçınılmazlaşmıştır.

Nesnel koşullar

Türkiye'nin ekolojik koşulları, *toprakların ve ormanların mühendislerine* hem olanak ve hem de zorluklar getiren özelliklere sahiptir. Bunların başlıcaları şöylece sıralanabilir:

Türkiye'de;

- Tarım yapılması olanaklı ve gerekli 27.7; çayır ve mer'a olarak kullanılabilecek 21.2 ve ormancılığa ayrılması gereken 23.5 milyon hektar arazi bulunmaktadır.
- Denizden yükseklik 0-5137 m; yıllık ortalama yağış 325-2300 mm ve yıllık nem oranı da % 49-77 arasında değişmektedir.
- 9 bitki; 120 bin dolayında omurgasız; 472 balık; 36 yılan; 120 memeli; 426 kuş, 8 kaplumbağa, 49 kertenkele ve 20 kurbağa türü doğal olarak bulunmaktadır ve bitki türlerinin yaklaşık % 30'u Dünya'da, yalnızca Türkiye'de doğal olarak yetişebilmektedir.
- *Ormanlar*, elli dolayında ağaç türünden oluşmakta; ormân ağacı türü ve yapısı hem dikey ve hem de yatay olarak olağanüstü sayılabilecek denli çeşitlilik göstermektedir. Ancak, Türkiye'de *ormanların* yarısından fazlası *verimsiz* sayılabilecek özelliklere sahiptir.
- Arazilerin % 16.6'sı *sarp*; % 21.2'si *çok dik* ve % 18.2'si de *dik*tir. Toprak derinliği ise, % 41'inde *çok sığ* (20 cm'den az); % 33.8'inde *sığ*dır (20-50 cm).

Böylesi ekolojik koşullar, toprakların ve ormanların korunmasını ve geliştirilmesini güçleştirmektedir. Ek olarak, Türkiye'de kültürel, toplumsal ve ekonomik koşullar da bu güçlüğü pekiştirecek niteliktedir. Sözgelimi, Türkiye'de;

- Nüfusun % 35.3'ü *köy* sayılan yerleşmelerde yaşamaktadır ve bu yerleşmelerin % 19'u dağlarda; % 35'ü yamaçlarda; yaklaşık olarak yarısı ormanların içinde ve bitişiğinde yerleşiktir.
- Tarım yapılan 4 milyon dolayındaki tarımsal *işletmenin* % 68'i 50 dönümden küçüktür ve tarımsal *işletmelerin* de % 34'ü altı ve daha fazla parçalıdır;
- Bitkisel ve hayvansal üretim, *işletmelerin* çoğunluğunda, geleneksel sayılabilecek teknik ve teknolojilerle yapılmaktadır ve pazar için üretim yapılamayan *işletmeler* de azımsanmayacak çokluktadır.
- Sürekli olarak çayır ve otlak olarak kullanılan 12,4 milyon hektar arazide 11.3 milyon büyükbaş ve 50 milyon da küçükbaş hayvan beslenmektedir.

Çoğu yörede, çayır ve otlakların yetersiz olması nedeniyle hayvanların ormanlarda beslenmesi geleneği sürdürülmektedir.

- Ekolojik koşulların özellikleri, tarımsal üretimin ürün bileşiminin çeşitlilik düzeyini de, olağandışı sayılabilecek boyutlarda yükseltmiştir.

Tarım ve ormancılık kesimlerindeki mülkiyet ilişkileri ve yönetsel yapılar

Bilindiği gibi, Türkiye'de bitkisel üretim yapılan arazilerin tümüne yakın bir kısmı özel mülkiyet altındadır. Buna karşılık, *ormanların* tümüne yakın bir kısmı devlet mülkiyetindedir. Meralar ise, Hazine'nin olmakla birlikte bir tür *kolektif* düzen içinde kullanılmaktadır. Bu mülkiyet düzenleri, *toprakların ve ormanların mühendislerinin* işlendirilme biçimlerine özgün nitelikler kazandırmaktadır:

Türkiye'de; özel tarım işletmelerinin ziraat mühendisi işlendirme olanağı, çoğunlukla yoktur. Ancak, tarımsal üretime ve/veya köylülüğe çeşitli nedenlerle duyarsız kalamayan devlet, 15-20 bin dolayında ziraat mühendisinin yaklaşık olarak % 80'ini, *memur* olarak işlendirmek durumunda kalmıştır. Kamuda çalışan ziraat mühendislerinin ise, yine yaklaşık olarak % 67'sinin Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nda işlendirilmekte olması ve bu Bakanlığın örgütlenme biçimi ve yönetsel gelenekleri, *toprağın mühendislerinin* siyasal iktidarların, keyfi sayılabilecek bir düzen içinde işlendirilmesine yol açmıştır. Bu noktada akla gelebilecek soru, *toprağın mühendislerinin* Tarım ve Köyişleri Bakanlığı başta olmak üzere, kamu kurum ve kuruluşlarında ne türden işler yaptıklarıdır. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası tarafından 1991 yılında yaptırılan bir araştırmanın bulguları, bu soruya anlamlı yanıtlar vermektedir (Güneş ve Ark, 1992). Bu araştırmanın bulgularına göre, Türkiye'de ziraat mühendislerinin;

- i) % 26.4'ü tarım il müdürlükleri; % 8.8 Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nde ve % 10'u da ziraat fakültelerinde; ii) 30.5'i İç Anadolu, % 16'sı Ege, % 15.6'sı Marmara ve % 12.9'u da Akdeniz Bölgeleri'nde; iii) % 19.4'ü Ankara ve % 8.8'i de İzmir'de olmak üzere, toplam % 49.8'i 8 ilde; iv) % 26.2'si merkezde ve % 61.8'i de taşrada işlendirilmektedir;

- % 12.4'ü yöneticilik; % 11.7'si örgün eğitim; % 10.3'ü plan-proje-bütçe- değerlendirme; buna karşılık % 6.4'ü tarımsal ürünlerinin işlenmesi, % 5.1'i su kaynaklarını geliştirme ve alt yapı yatırımlar; % 4.1'i de yayım alanlarında çalışmalar yapmaktadır;

Kamuda çalıştırılanların, çalışma koşulları ve iş ilişkileri, genel olarak bilinmektedir. Ziraat mühendisleri de, temelde, bu koşullar ve ilişkiler içinde bu-

lunmaktadır. Ancak, ek olarak, ilişkili oldukları toplumsal kesimin toplumsal, ekonomik ve kültürel özellikleri; gördükleri işlerin niteliği, yoğunluğu, zamanlama ve ortam özellikleri devletin ve son zamanlarda da siyasal iktidarların doğrudan *ajanı* olarak devlet ve/veya siyasal iktidar adına *veren* ve kısmen de *alan* kimlikleri, ziraat mühendislerine, çeşitli yönlerden farklı özellikler kazandırmıştır. Ne var ki, sahip oldukları bilgilerin ve aktarılma biçimlerinin kullanıcıların gereksinmesini karşılayabilmesini; tasarlayıp planladıkları tarımsal etkinlikleri yaşama geçirme olanaklarını güvenceye alabilecek herhangi bir hukuksal ve/veya kurumsal düzenleme bulunmamaktadır. Öyle ki, bu düzen içinde, *toprağın mühendislerinin* toprak ve su kaynaklarının, mer'aların korunmasına yönelik çabalarında gerektiğince etken olabilmesi, hemen hemen tümüyle rastlantılara kalmaktadır. Bu gerçek Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda; "Sınırlı olan toprak ve su kaynaklarının tahsis, kullanım ve yönetimine yönelik yeterli mevzuatın bulunmayışı doğal ve ekonomik kaynakların israfına yol açmaktadır."; "Tarımsal alt yapı yatırımlarını gerçekleştiren kurumların havza bütünlüğü yaklaşımına uygun olarak yapılanmamış olmaları; kaynakların rasyonel kullanımını engellemektedir." biçiminde dile getirilmektedir (DPT, 1995). Öte yandan, 1997 yılında gerçekleştirilen 1. Tarım Şur'ası'nda; "elemanların ülke yüzeyine dağılımında denge sağlanamamıştır; üretim teknikleri dışındaki ...doğal kaynakların korunması gibi konular yayımda ihmal edilmiştir." saptamaları yapılabilmiş; "...tarıma hizmet götüren kuruluşların çok dağınık olması sebebiyle hizmetlerin tam olarak, zamanında, yeterli miktarda götürülemediği, engellendiği veya mükerrer hizmetler sebebiyle kaynak israfına neden olduğu görüşüne..." varıldığı öne sürülebilmiştir (TARIM ve KÖY, 1997). Böyle iken, son yıllarda, kamusal alanların daralтılmasına ve bu bağlamda da devlet kuruluşlarının giderek güdükleştirilmesine yönelik yaklaşım ve uygulamalar, böylesi rastlantıların gerçekleşme olasılığını da giderek ortadan kaldırmaktadır.

Meraların kullanımında ziraat mühendisliği hizmetlerinden yararlanılmasını gerekli kılacak koşullar ya da yaptırımlar ise, ancak 1998 yılında çıkarılan 4342 sayılı *Mera Kanunu*'nuyla oluşturulmaya ve/veya geçerli kılınmaya çalışılmaktadır. Sözgelimi, bu yasa; "...daha önce çeşitli kanunlarla tahsis edilmiş veya kadimden beri kullanılmakta olan mera, yaylak, kışlak ve kamuya ait otlak ve çayırların tespiti, tahdidi ile köy ve belediye tüzel kişilikleri adına tahsislerinin yapılmasını, belirlenecek kurallara uygun bir şekilde kullandırılmasını, bakım ve ıslahının yapılarak verimliliklerinin artırılmasını ve sürdürülmesini, kullanımlarının sürekli olarak denetlenmesini, korunmasını ve gerektiğinde kullanım amacının değiştirilmesini..." sağlamak amacıyla hazırlanmıştır ve her ilde, bu doğrultuda çalışmalar yapmak üzere ziraat mühendislerinin belirleyici konumda olduğu *mera komisyonlarının* ve *teknik ekiplerin* oluşturulmasını da öngörmektedir. Ancak, bu kurumsal düzenlemelerde de, ziraat mühendisleri, *kamu görevlisi teknik personel* yaklaşımıyla ele alınmakta; özendirici olmaktan

çok *çalıştırıcı* yaptırımlara ağırlık verilmektedir. Başka bir söyleyişle; Mera Yasasıyla, anılan komisyon ve/veya ekiplerde işlendirilecek ziraat mühendislerinin var olan yükümlülüklerine yenileri eklenmiş olmaktadır.

Durum, ormancılık kesiminde de farklı değildir. Üstelik, Türkiye'de geçerli olan ormancılık düzeninde, hemen hemen tümü devletin mülkiyetinde olan ormanların korunması, geliştirilmesi ve işletilmesi çalışmaları da, bilindiği gibi, 1937 yılından bu yana devlet orman işletmeleri tarafından yürütülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'de orman mühendisliği yapabilmenin koşulları da, hemen hemen yalnızca Orman Bakanlığı'nda ve bu bakanlık içinde, ağırlıkla Orman Genel Müdürlüğü'nde ve özel olarak da devlet orman işletmelerinde; yani ormanların korunması ve geliştirilmesi, teknik gereklere uygun olarak değerlendirilmesine yönelik etkinliklerin yürütüldüğü birimlerde bulunabilmektedir. Ne var ki, *ormanların mühendisleri* her türlü baskılara, anlamsızlıklara, kuralsızlıklara, keyfiliklere vb olumsuzluklara son derece açık iş ilişkileri ve çalışma koşullarında işlendirilmektedir. Bu ilişkiler ve koşullar orman mühendisliğinin ayırt edici özelliklerinden birisi olan sorgulayıcı, yaratıcı yaklaşımların yapılmasının, uygulamaya aktarılmasının rastlantılara kalmasına neden olmuştur. Ek olarak, ormancılık politikalarında gerektiğince kararlı olunamaması; yasal ve kurumsal düzenlemelerin çok kısa sayılabilecek aralıklarla değiştirilmesi hangi iş ve işlemin hangi teknik ve araç gereçlerle daha verimli ve etken olarak görülebileceğinin bilimsel yöntemlerle sorgulanmasını güçleştirmiştir. Gerçekte, söz konusu değişiklerin gerçekleştirilmesi sırasında da, çoğunlukla kısa dönemli kaygıların giderilmesi gözetilmiş; bilimsel yöntemlerden yararlanılmamıştır.

Kurulu bulunan ormancılık yüksek öğretim kurumları ile ilgili meslek örgütlerinin ormancılık politikaları geliştirme ve uygulama süreçlerine bilimsel ve demokratik katılımlarını sağlayabilecek düzeneklerin işletilmemesi ise sözü edilen olumsuzlukları üreten yapıları ve ilişkileri kalıcılaştırmıştır. Gerçekte, bu kurum ve kuruluşların sorunlara somut çözümler üretme gelenekleri yeterince oluşmadığı gibi politika üretme ve uygulama teknik ve araç gereçlerini geliştirme süreçlerine herhangi bir biçimde katılma istemleri de olmamış; ancak, Orman Bakanlığı ve/veya ilgili genel müdürlüklerin istekleri olduğunda *görüş* bildirmekle yetinmişlerdir. Böylece, bilginin üretildiği ve bu bilgilerin yaşama geçirileceği ortamlar giderek birbirlerine yabancılaşmıştır. Dolayısıyla, bu kurum ve kuruluşlarda işlendirilen orman mühendislerinin bilgi üretme çabalarının güncel sorunların çözümlenmesine yönelmeleri; uygulamacı birimlerin ise gündemdeki sorunların çözümlenmesine katkıda bulunabilecek bilgilere ulaşmaları ve bu bilgiyi uygulamaya aktarmaları rastlantısal olmuştur.

Öte yandan; bilindiği gibi orman işletmelerinin varlığı, öncelikle ormancılık çalışmalarının yapılabileceği alanların, özel olarak da ormanların varlığını gerektirmektedir. Ne var ki, ormancılık çalışmaları ormancılık biliminin gerekle-

ri doğrultusunda yapılamadığında bu varlık koşulları da ortadan kalkmaktadır. Türkiye ormancılığında, özellikle devlet orman işletmelerinde işlendirilen orman mühendisleri tarafından yürütülegelen iş ve işlemlerin niceliği, niteliği ve birbirleriyle ilişki düzeyi ve yönü ormanların varlıklarının sürdürülmesini güçleştirmekte ve kimi yörelerde de olanaksızlaştırmaktadır.

Bu türden olumsuzluklar, bir yandan *ormanların mühendislerini* mutsuzlaştırmakta ve bir yandan da kaynakların savurganlığına da yol açabilmektedir. Sözgelimi, Daşdemir'in devlet orman işletmelerinde müdürlük ve müdür yardımcılığı görevlerinde bulunan orman mühendislerini kapsayan araştırmasında; "orman işletme yöneticilerinin % 87'sinin çalışmaya, iş yapmaya ve başarılı olmaya istekli bir şekilde bu göreve geldiği.., ancak, % 45'inin bu görevle ilgili bekleyişlerinin hiç veya çok az gerçekleştiği ve % 23'ünün ise büyük ölçüde gerçekleştiği...yöneticilerin % 23'ünün ise örgütsel bekleyişlerinin hiç geçekleşmediği ve ancak % 9'unun örgütsel bekleyişlerinin büyük ölçüde gerçekleştiği..." ortaya çıkmıştır (Daşdemir, 1998). 1990'lı yılların başında, çeşitli alanlarda işlendirilen orman mühendislerini kapsayan bir sorgulamada yer verilen; "-Türkiye'deki orman mühendisliği koşullarının değişmediğini varsayınız; yine de orman mühendisi olmak ister miydiniz?" sorusunu orman mühendislerinin % 31.2'si; "-Hayır, kesinlikle istemezdim." ve % 30.6' sı da; "-Ancak başka hiçbir seçeneğim yok ise isterdim." biçiminde yanıtlamıştır (Çağlar, 1991).

Sonuç yerine

Eğer, yaygın ve yerleşik söylem benimsenirse, *çevrenin* önemli bileşenlerinden birisi olan topraklar ve ormanların korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar Türkiye'de de *toprakların ve ormanların mühendisleri* tarafından tasarlanıyor, planlanıyor ve büyük ölçüde de yönlendiriliyor. Türkiye'de farklı olan, bu doğrultudaki etkinliklerin devletin işlendirdiği mühendisler tarafından yürütülüyor olmasıdır: Devlet, Türkiye'de, bu amaçla son derece yaygın ve etkili bir örgütlenmeye girmiş; son derece kapsamlı anayasal ve yasal düzenlemeler yapmıştır. Ne var ki, Türkiye'de toprakların ve ormanların içinde bulunduğu durum göz önünde bulundurulduğunda bu çalışmaların yeterince başarılı olmadığı, kolaylıkla öne sürülebilecektir. Bu bir sonuçtur. Ancak, *çevreciler*, çoğunlukla, bu sorunun farklı boyutlarını ve/veya görüntülerini, sürgit, tekil örneklerle sergilemekle yetinmekte; zaman zaman da bu sonuçlara yol açan nedenleri son derece genellemeci ve/veya ortalamacı bir söylemle açıklamaya çalışmaktadır. Ek olarak, pek azı bu nedenlerin ortadan kaldırılmasına yönelik çabalara girmektedir. Bu nedenle, çabaları, çoğunlukla, benzetme yerindeyse, su üzerine yazmaktan öteye geçememektedir.

Öte yandan, Türkiye'de, *toprakların ve ormanların mühendislerinin* çok bü-

yük bir çoğunluğu, özellikle de yönetsel işlevi öne çıkan birimlerde işlendirilenleri, Nermi Uygur'un;

Teknikte her yapılabileni yapmaya kalkışmak;
delilik,
aptallık,
saygısızlık,
sevgisizlik,
cinayet.

Teknik alanında;
yaptığın için,
yapmadığın için,
gereği gibi yapmaktan kaçındığın için,
yapar görünüp yapmadığın için
alçakça sorumlusun hep.

biçiminde dile getirdiği gerçekliğin ayırdında değildir. Ama, ayırdında olmasına yol açabilecek denli toplumsallaşabilmiş baskılar da yoktur. Bu nedenle ormanların ve toprakların içinde bulunduğu olumsuz durumlardan yana sorumluklarının, deyiş yerindeyse, hesabı sorulmamakta ve/veya kendisi de bu doğrultuda örgütlü bir özeleştiri çabasına girmemektedir. Depremler sonrasında yapılan tartışmaların içeriği de bu gerçeği, öteki mühendislik alanlarında açıklıkla ortaya koymaktadır. Peki, her yıl çıkan orman yangınlarının sayısı ve yaktığı ormanların genişliği; zaman zaman kitlesel orman yıkımına yol açan zararlı böcek ve mantarlar salgınları ile ormancılık uygulamaları sonunda orman olmaktan çıkan alanlar ya da toprak erozyonu sürecinin şiddeti ve yaygınlığı; verimli tarım alanlarının tarım dışı amaçlarla kullanılmasının çeşitli gerekçelerle yaygınlaştırılması üzerine tartışmaların içeriği, aynı gerçeği ortaya koymuyor mu?

KAYNAKÇA

Akpınar, Nevin ve Ark (1996) "Karayolu Güzergah Seçiminin Tarımsal Toprak Kayıpları ve Tarım Alanlarının Amaç Dışı Kullanımı Üzerine Etkilerinin Adana-Mersin Karayolu Örneğinde İrdelenmesi", Tarım-Çevre İlişkileri Sempozyumu'nda sunulan tebliğ, MÜ Mühendislik Fakültesi, Mersin.

Çağlar, Yücel (1990) "Türkiye'de Orman Mühendislerinin İşlendirilme Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Orman Mühendisliği Dergisi*, Aralık, TMMOB Orman Mühendisleri Odası, Ankara.

Daşdemir, İsmet (1998) *Devlet Orman İşletmelerinin Yönetsel ve Örgütsel Boyutlarının Belirlenmesi*, Doğu Anadolu Ormancılık Araştırma Müdürlüğü, Erzurum.

DPT (1995) *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*, Ankara.

Güneş, T. ve Ark (1992) "Türkiye'de Ziraat Mühendisi İstihdamı", 2000'li Yıllara Doğru Türkiye Tarımı, Tarım Haftası'92 Sempozyumu'nda sunulan tebliğ, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.

İlter, Ergun ve Sun, Osman (1984); "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Orman Kaynaklarından Yararlanma Olanakları", *Ormancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Temmuz, Ankara.

KHGM (1987) *Türkiye Genel Toprak Amanajman Planlaması (Toprak Koruma Ana Planı)*, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Konukçu, Mustafa (1999) *Ormancılığımız*, TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

MPM (1997) *Toprak Koruma ve Arazi İyileştirme Çalışmalarında Etkenlik*, Milli Prodüktivite Merkezi, Ankara.

OGM (1982) *Orman Genel Müdürlüğü Döner Sermaye Bütçe Gerekçe Raporu*, Ankara.

Özturan, Nejat (1995) "Orman İşletmeciliğinde Yaş Sınıfları Metodu ve Gençleştirme Uygulamalarının Değerlendirilmesi", *Orman ve Av*, 1995/2, Türkiye Ormancılar Derneği, Ankara.

TARIM ve KÖY (İşleri Bakanlığı) (1997) *1. Tarım Şur'ası Sonuç Raporu*, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ankara.

Türkmen, Hüseyin (1988) "Ormancılığımızda Sivilkültür Sorunu ve Bazı Çözüm Yolları", *Orman Mühendisliği Dergisi*, Mart, TMMOB Orman Mühendisleri Odası , Ankara.

Şırlak, Uğur (1984) "Antalya Orman Bölge Müdürlüğü Kızılçam Ormanlarında Yaş Sınıfları Yönteminin Uygulandığı Alanlarda Doğal Gençliğin Geliş ve Gelmeyiş Durumları ile Nedenlerinin Araştırılması", *Kızılçam Üzerine Araştırmalar*, Ormancılık Araştırma Enstitüsü, Ankara.

UÇEP/2 (1995) *Ulusal Çevre Eylem Planı Tarımsal Teknolojiler Alt Grubu Raporu*, Ankara.

UÇEP/3 (1995) *Ulusal Çevre Eylem Planı Toprak ve Su Kaynakları Kullanımı Tarım ve Mer'a Arazileri Alt Grubu Raporu,* Ankara.

Genetik mühendisliği, azgelişmiş ülkelerde yoksulluk ve gıda sorunu

*Zülküf Aydın**

Açlıkla kucak kucağa yaşayan milyonlarca insanın sorunlarını çözme bağlamında Genetik Mühendisliği (GM) dünya tarımına adeta dayatılmaktadır. Bu makale genetik mühendisliğinin dünya nüfusunu sürdürülebilir bir yiyecek üretimi ile besleyebileceği iddiasının geçersiz olduğunu, aksine onun dünya gıda güvenliğini sarsacak nitelikte olduğunu ileri sürmektedir. Biyoteknoloji şirketlerinin yiyecek güvenliğini sağlayacağını iddia ettikleri GM'deki yenilikler dünyada var olan açlığın temel nedenlerini hiçbir şekilde dikkate almamaktadır. Aksine GM'nin, mülkiyeti, şirketlerin teknolojiye hakimiyetini, ve onların araştırma ve geliştirme kurum ve süreçlerini kontrol ediş biçimleri, gelişmekte olan ülkelerde yiyecek güvenliğinin sarsılacağı yönünde belirtiler vermektedir. GM'nin yaygınlaşması, tarımı, patentli tohum ve kimyasal maddeleri kullanmaya mahkûm edeceği için tarımsal üretimi pahalı bir süreç haline getirecektir. Bu da kırsal alanda yoksulların daha da marjinalleşmesine ve dolayısıyla da onların yiyecek üretebilme kapasitelerini sınırlayarak gıda güvensizliğine yol açacaktır.

I. Giriş

Genetik Mühendisliği (GM) son yirmi yıldır dünya tarımını egemenliği altına almış bulunuyor. Genetik Dönüştürme (GD) adı da verilen GM, bir canlının diğer genlerinden izole edilen veya kopyalanan (*cloning*) genlerinin başka bir canlı organizmanın DNA'sına[1] aktarılması sürecine verilen addır. İlk olarak tıpta kullanılan bu teknoloji bilimsel bilginin yaygınlaşması üzerine tohum üreten agro-kimya ve *agro-business* firmaları tarafından tarıma uyarlanmıştır. GM

(*) Leeds Üniversitesi.

1 DNA, canlının genetik özelliklerini bir hücresinde taşıyan aside verilen addır.

bilim adamlarının belirli nitelikleri olan kimi bitki tiplerini, örneğin belli sayıda ve nitelikte gen kombinasyonu içererek belli bir hastalığa karşı dirençli olan bir bitkiyi yaratmasına olanak sağlayarak ürün verimliliğini artırmaktadır.

Bu yeni teknolojinin savunucuları onun dünyadaki açlığı gidermede inanılmaz potansiyele sahip olduğunu iddia ederken GM'nin karşıtları da onun kârdan çok zarar getireceğini ileri sürmektedirler. Dünyadaki hızlı nüfus artışı da dikkate alındığında Yeşil Devrim'in mucize tohumlarının verimliliğinin giderek azalmaya başlamasından sonra yiyecek üretiminin hızlanması ve verimlilik artırma yöntemlerinin bulunması konusunda yoğun gerginlikler ortaya çıkmıştır. GM'nin özellikle gelişmekte olan ülkelerde açlığı giderme yönünde önemli ufuklar açma potansiyeli varmış gibi görünmekte ve kimi devlet ve çok uluslu şirketler bunun şampiyonluğunu yapmaktadır. Altı bölümden oluşan bu makale ise bu aşırı iyimser tabloyu sorgulayarak GM'nin hatalı eksik ve sorunlu yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İkinci bölüm açlık kuramlarına eleştirel bir yaklaşımdan bakarak GM'nin nasıl açlık sorununun temelini kavrayamadığını dolayısıyla da yeni teknolojinin çabalarının açlığı gidermekten aciz olduğunu gösterecektir. Yirmibirinci asrın başında açlık tüm çıplaklığı ile kimi ülkelerde, özellikle de Afrika'da, kendini göstermektedir. Kuramcılar kendi aralarında tartışadururken Birleşmiş Milletler istatistiklerine göre her yıl 800 milyondan fazla insan açlıkla karşı karşıyadır ve yoğun bir sayıda insan da, Mart 2000'de Etiyopya'da olduğu gibi, kıtlıktan ölmektedir. Bu bölüm dünyada yeterince yiyecek olmadığı için insanların kıtlıktan kırıldığını ileri süren Azalan Yiyecek (*food availability decline*) kuramını sorgulamaktadır.[2] GM'nin kurgulayıcıları dünyada artan nüfusu suçlayarak azalan yiyecek kuramına benzer bir söylemle tarımda kökten değişiklikler getirmek istemektedirler. Açlığı teknik değil de ekomomik ve siyasal bir sorun olarak gören ünlü Hint ekonomisti A. K. Sen'in (1981; 1997) çalışmalarına dayanarak bizim bu bölümdeki argümanımız ise GM ile yiyecek üretiminin artırılmasının açlığı gidermeyeceği yönünde olacaktır.

Üçüncü bölüm, GM'den sorumlu olan agro-kimya şirketlerini tarihsel olarak ele alarak günümüze getirmekte ve özellikle de biyoteknolojideki araştırma ve gelişmelerin kamu kesiminden özel şirketlere transferinin büyük şirketlerin doğup büyümesine yol açması irdelenmektedir. Ayrıca uluslararası politikaların nasıl bu agro-kimya şirketlerinin dünya gıda üretimi ve ticaretini tekelci bir hakimiyet altına almada önemli bir rol aldığı sergilenmektedir.

Dördüncü bölüm, Yeşil Devrim (YD) ile GM arasındaki benzerliklere dikkati çekerek GM'yi YD'yi açlığı gidermede düştüğü acze düşmeye mahkum olarak görmekte. Buradan da GM'nin azgelişmiş ülkelerde gıda güvensizliğini[3] çöze-

2 Açlık ve kıtlık kuramlarının kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Aydın (1997) ve Devereux (1993).

3 Gıda Güvenliği Türkçe'de yeni bir kavram ve İngilizce'deki 'food security' anlamında kullanılmaktadır. Gıda güvenliği kavramının çok çeşitli tanımları olmakla beraber burda Barraclo-

meyeceği belirtilmektedir. Burada temel sorun, hem YD'nin hem de GM'nin yoksulluk sorununu odak noktası olarak ele almamaları ve sadece üretim artışını vurguladıkları için başarısızlığa mahkûm olmalarıdır. GM'nin açmazı küçük bir ürün demeti üzerinde yoğunlaşarak açlığı gidermeye çalışmasındadır. Böyle olunca da geniş kitleler kapsam dışı kalmaktadır.

Beşinci bölüm, GM teknolojisinde mülkiyet ve kontrol sorunları üzerinde odaklaşmakta ve gelişen tekelciliğin gıda güvenliği açısından olumsuz olacağını ileri sürmektedir. GM araştırma ve geliştirme çalışmalarını Batı pazarlarına sunulabilecek ürünler üzerinde yoğunlaştırarak zaten sınırlı olan kaynakları eşitsiz kullanarak gıda güvensizliği sorunu yaşayan ülkelerin aleyhine işleyen bir sürece katkıda bulunmaktadır. Genellikle üretilen yeni tohum ve teknoloji azgelişmiş ülkelerde yoksul köylü ve tüketicilerin alım gücünün yetmeyeceği fiyatlara ulaşmaktadır.

Altıncı bölüm, GM teknolojisinin gıdada patent sorunu yaratarak milyonlarca yoksulun yiyeceğe erişebilme yeteneğini nasıl sınırladığını ortaya koymaktadır. Azgelişmiş ülkelerde kullanılan kimi tohumlar üzerinde değişiklikler yaparak agro-kimya şirketleri bu tohumlarda patent hakkı elde ederek Ticarette Entelektüel Mülkiyet Hakları (*Trade Related Intellectual Property Rights*) gibi uluslararası yasaları da arkalarına alıp tekelci eğilimlerini pekiştirmekte ve azgelişmiş ülkelere tohumluk konusunda büyük faturalar çıkarmaktadır. Böylece azgelişmiş ülke yoksulları kendi kaynaklarını kullanamaz duruma gelmektedirler.

GM'nin geliştirdiği ve mahvedici (*terminator*) tohumlar adı verilen yeni genlerle donanmış tohumların gıda güvenliği ve çevresel etkileri son bölümün konusunu oluşturmakta. Biyoteknoloji şirketlerinin yarattığı yeni bir gen geleneksel bir tohumun genetik yapısına karıştırıldığında o tohumdan üreyen yeni tohumları kısırlaştırmakta ve dolayısıyla da üreticiyi, agro-kimya şirketlerinden her yıl laboratuvarlarda üretilmiş tohum almaya mecbur kılmaktadır. Bu mahvedici teknolojinin yoğun bir biçimde uygulanması halinde geleneksel olarak bir yıl sonraki tohumu bu yılki mahsulden saklamak artık söz konusu olmayacaktır. Ki bu da tarımla uğraşan kitlenin % 80 oranında halen kullandığı bir yöntemin kaybolarak köylüyü pazara ve borç girdabına sürmek anlamına gelir.

Bu nedenle GM'nin genel anlamda gıda güvenliği ve özel anlamda da azgelişmiş ülkelerde gıda güvenliği üzerinde yapacağı potansiyel etkileri derinliğine

---

ugh'un (1991:1) tanımı benimsenmektedir: Gıda güvenliği tüm toplumsal gruplar ve bireylerin besinsel gereksinmelerini karşılayabilecek derecede yeterli miktar ve kalitede yiyeceğe sürdürülebilir bir şekilde ulaşabilme kapasitesidir. Gıda güvenliğini sağlayacak bir sistemin aşağıdaki temel koşulları yerine getirmesi gereklidir: a) tüm grupların temel gereksinmelerini karşılayabilecek ölçüde yiyecek üretebilmek, depolayabilmek ve ithal edebilmek kapasitesi; b) uluslararası dalgalanmalardan ve siyasi dayatmalardan en az etkilenmeyi sağlayacak olan maksimum düzeyde kendine yeterlik; c) yiyecek elde etmeyi engelleyecek mevsimsel ve periyodik tehlikeleri asgari düzeye indirebilecek bir güven ortamı; d) ekolojik sistemin kendini koruma ve yenilemesine olanak sağlayacak bir sürdürülebilirlik; e) güvenilir bir şekilde tüm grupların yiyecek elde etme olasılığını sağlayan asgari düzeyde bir gelir adaleti.

irdelemek gerekiyor. Eğer azgelişmiş ülkelerde açlıkla savaş yapılmak isteniyorsa geçmişin hatalarını tekrarlamamak gerekir. Eğer GM gerçekten samimi olarak gıda güvenliğini sağlamak istiyorsa önceliğini çok uluslu şirket çıkarlarından başka alanlara kaydırmak zorundadır.

II. Açlık kuramı

Azgelişmiş ülkelerin hemen hemen hepsinde açlık, kötü ve yetersiz beslenme, ciddi bir tehlike boyutunu halen korumaktadır. Çoğunluğu azgelişmiş ülkelerde bulunan 800 milyon insanın bu tehlikeye maruz kalması gıda güvenliğini sağlamak amacıyla atılan adımlara hız kazandırmıştır. GM teknolojisi bu bağlamda yapılan yeniliklerin başında gelmektedir ama GM teknolojisinin savunucuları kadar eleştirenleri de bulunmaktadır. Akla ilk gelen soru açlıkla savaşmanın yolunun sadece üretim verimliliğinn artırılması ile sınırlı olup olmadığı sorusu.

İlk etapta yapılması gereken gıda güvenliğinin ne anlama geldiğini saptamaktır. Gerçi 3 nolu dipnotta Barraclough'un çok kapsamlı bir tanımını vermiştik ama belki biraz daha sınırlı bir tanım buradaki amacımız açısından yeterli olacaktır. Literatürde en çok kullanılan tanımı Amerikan Hükümeti vermektedir: "Gıda güvenliği sadece yeterli bir yiyecek elde edebilmek olarak ifade edilen geleneksel yaklaşımı içermekle kalmaz, aynı zamanda bireyleri güçlendirerek onların yiyecek alabilme gücünü sağlayacak toplumsal ve ekonomik koşulları yaratmaya ilişkin süreçleri de içerir" (US Government Staff, 1997). Bu tanım yeterli yiyeceğin varolması ile yiyeceklere ulaşılabilme arasındaki hassas dengeye işaret etmektedir. Olgular bu dengenin olmadığı zamanda milyonların yaşamının korkunç etkilendiği yönündedir. Örneğin 1974'te Bangladeş modern çağın en korkunç kıtlığı olarak nitelendirilen bir kıtlık yaşadı (Lappe, Collins ve Rosset, 1998: 108). Binlerce kişinin ölümünün hemen arkasından kıtlık için sel felaketi suçlanmıştı ama sonradan yapılan araştırmalar gerçekten selin tarladaki ürünleri mahvettiğini göstermişti, aynı zamanda Bangladeş'te aslında hiç de yiyecek eksikliğinin olmadığını ortaya koymuştu. Depolarda tonlarca yiyecek olmasına rağmen binlerce insan pazar ekonomisi nedeniyle yiyeceğe ulaşabilmenin koşullarını kaybettiği için, diğer bir deyişle yiyecek satın alacak parası olmadığı için, kitlevi bir şekilde açlıktan kırılıp ölmüştü. Kıtlığın ortaya çıkacağı anlaşılınca yiyecek kimi kesimlerce istif edilmiş dolayısıyla fiyatlar astronomik seviyeye ulaşmış ve parası olmayan telef olmuştu. Diğer bir deyişle ölümlerin ardında memlekette yiyecek bulunmaması değil, kimi insanların yoksulluk nedeniyle yiyeceğe ulaşamaması yatmaktaydı. Yüz bin kadar insanın yaşamını yitirdiği Bangladeş kıtlığı sırasında hiçbir zengin köylünün yaşamını yitirmemesi düşündürücüdür (Dreeze ve Sen, 1991a; 1991 b, Sen, 1997). Sen, incelediği 50 yıl süresince ortaya çıkan 4 büyük kıt-

lıkta yiyecek bulunmamasının değil yoksulluğun temel etmen olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Sen 'yiyecek hakkı' (*food entitlement*) adlı kuramını 1943 Bengal kıtlığını örnek vererek açıklama girişiminde bulunur. Kanıtlar bu kıtlık sırasında ülkede mevcut yiyecek stoğunda pek ciddi bir düşüşün olmadığını göstermektedir. Öyle ki ülkede yiyecek stoğu, kıtlığın belirtilerinin bile olmadığı 1941 yılına göre % 9 oranında daha fazla idi. Dolayısıyla Sen, kıtlığı 'arz' yasası ile açıklamaya çalışan görüşlerden uzaklaşarak meseleye talep açısından bakıyor; yükselen fiyatların insanların açlıktan ölmesine neden olduğunu vurguluyor. Yani insanların yiyeceğe ulaşabilme hakkı bir kesintiye uğratılmış oluyor ve bu da kitlesel ölümlere yol açıyor.

Tarih de Sen'in söylediklerini destekliyor görünmektedir. Azgelişmiş ülkelerdeki 'gıda güvensizliği' yeterli yiyecek arzından kaynaklanmamaktadır. Özellikle son 20-30 yılda dünya yiyecek üretimi düzenli bir artış göstermiştir. Özellikle kimi bölgelerde gıda üretimi nüfus artışının fersah fersah ilerisinde gitmiştir. Buna rağmen açlık halen süregitmektedir. Örneğin Latin Amerika'da Yeşil Devrim politikalarının gündemde olduğu dönemlerde yiyecek üretimi ortalama % 8 oranında bir artış göstermesine rağmen açlık da % 19 oranında artmıştır (Lappe, Collins ve Rosset, 1998: 225).

GM'nin savunucuları gıda güvenliği tartışmalarındaki ekonomik yönü kabul ettiklerini ama gene de gıda üretiminin artırılması konusunda gevşek davranılmaması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadırlar. Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü'nden Dr Peter Hazel dünyada yeterince yiyecek olduğuna dayanarak gıda sorununu çözdüğümüzü sanıyorsak kendimizi aldatmaktan başka bir şey yapmıyoruz diyerek GM'nin savunucularının vaziyet alışını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (*The Guardian*, 1999). GM taraftarlarına göre 2020 yılında dünyanın nüfusu 8 milyara ulaşacak ve mevcut tarıma elverişli arazi bu nüfusu besleyemeyecektir. Mevcut gıda bölüşümü sorunu çözülse bile beklenen bu nüfusu beslemek çok güç olacaktır. Bunun sonucunda temel gıda fiyatları artacak ve nüfusun bir kısmı gıda alabilecek ekonomik güce sahip olamayacaktır. Dolaysıyla çözüm mevcut gıda üretimini giderek artırmakta düğümlenmektedir. GM beklenen nüfus artışına paralel bir gıda üretimini geliştirebilecek bir potansiyele sahiptir. 1999 Mayıs ayında *Guardian* gazetesinde çıkan bir makale gıda üretimi hızlandırılmadığı taktirde ortaya çıkabilecek ölümcül sonuçları irdeleyerek şunları söylemektedir: Eğer azgelişmiş ülkeler GM teknolojisine yatırım yapmazlarsa insanlarını besleyebilmekten aciz duruma düşeceklerdir. Örneğin Afrika'da gıda üretimi şu anda bile mevcut nüfusu besleyebilecek miktarın çok altındadır. Gıda üretimi yılda % 3 oranında artan nüfusla atbaşı gitmekten acizdir. Kendine yeterli olamamak bir çok Afrika ülkesinde gıda güvensizliği doğurmanın ötesinde genel anlamda kalkınmaya da ayakbağı olmaktadır.

1999'da yazan Dr Hazell GM'nin 21. yüzyılda gıda güvenliğini sağlamanın tek yolu olduğunu ileri sürmekteydi (*The Guardian*). İstatistik olarak bu doğru

olabilir ama gerçekte GM yoksulları dışladığı için yoksullar arasında açlığı gidermekten çok uzak görünmektedir. GM'ye karşı olanlar GM'nin sadece yeni tohumları ve teknolojiyi alabilme gücüne sahip olan zengin çiftçilere yarayacağını ileri sürmektedirler. Bu arada bir çok küçük çiftçi de artan verimlilikler nedeniyle düşen ürün fiyatlarından olumsuz etkilenecek ve daha da yoksullaşma eğilimine girecektir. Hatta ve hatta kimi orta boy çiftçiler bile yükselen maliyet ve düşen ürün fiyatları arasındaki dengesizliğe katlanamayacaklardır. Dahası azgelişmiş ülkelerdeki topraksız yoksul köylü de GM'den olumsuz etkilenecektir. Gerçi düşen ürün fiyatları onların lehine gibi görünse de gelir kaynaklarının olmaması bu olumluluğu yadsıyacaktır. Topraksız yoksullar genellikle ya tarımda ücretli emek yoluyla ya da oratakçılık vb. yoluyla geçimlerini kazanmaktadırlar. Eğer GM iş olanakları yaratma kapasitesine sahip olsaydı topraksızların bu teknolojiden fayda sağlamaları kaçınılmaz olurdu. Ama GM, istihdam yaratmak yerine gelişmiş teknoloji ve tarımda mekanizasyon gerektirdiği ve dolayısıyla insan emeğine gereksinmeyi azaltıcı eğilimde olduğundan, gelir kaynaklarını sınırlayıcı bir özellik taşımaktadır. Yani kısacası GM toplam ürün miktarını artırıcı olsa bile bireysel düzeyde gıda güvenliğini sağlamaktan acizdir. Bireysel gıda güvenliği sorunu bölüşüm ilişkileri ile ilintili iken GM üretim teknikleri ile sınırlıdır ve bu ikisi arasında karşılıklı doğrudan bir bağlantı yoktur.

Bir hayır kurumu olan Hıristiyan Yardımı'nın 'Satış İntiharı' (1999) adlı raporunda Güney Asya'da Yeşil Devrim süresince gıda üretiminin nüfus artışından hızlı gittiği ve paradoksal olarak da aynı dönemde yoksullar arasında açlığın arttığı çarpıcı bir şekilde sergilenmektedir. Bu da gıda güvenliği için sadece teknik ilerlemenin yetmeyeceğini kanıtlamaktadır. Eğer GM'den açlığı gidermesi bekleniyorsa onun bir dizi başka politikalarla takviye edilmesi gerekir. Eğer biyoteknoloji firmaları açlığı azaltma iddialarında samimi iseler, yeni tarımsal teknikler geliştirirken yoksulları dikkate alarak, kendi sermaye birikim hedeflerinden fedakarlık yapmak zorundadırlar.

III. Tekelleşen agro-kimya şirketleri

Son otuz kırk yılın siyasal, ekonomik, toplumsal ve teknolojik gelişmeleri küreselleşme adı verilen bir süreci başlatmıştır. Uluslararası ticaret ve üretim anlamında dünyamız giderek küçülmüş, ülkeler çeşitli uluslararası antlaşma ve örgütler ağı ile birbirine bağlanmıştır. Bu global sistemin temel özelliklerinden biri de ulusaşırı (çok uluslu) şirketlerin (UŞ) belirleyici denetiminde ortaya çıkan gıda pazarıdır. Biyoteknoloji endüstrisi ve GM'nin ortaya çıkması gıda pazarına hakim olan UŞ'lerin gücüne güç katmıştır.

Sayıları bir avuç kadar olan agro-kimya şirketleri biyoteknolojiyi tekellerine geçirmiş bulunmaktadırlar. Başlangıçta, GM'nin temelini teşkil eden biyoteknolojik araştırmaları kamu kuruluş ve araştırma merkezleri üstlenmiş ve bu

alanlarda yatırım yapmışken biyoteknolojinin pazar ve kârlılık potansiyeli anlaşılınca ticari şirketler bu konuda ilk sırayı almaya başlamışlardır. Hobbelink (1991) özellikle ABD'de durumun böyle olduğunu ve dev agro-kimya, ilaç ve gıda üreticisi şirketlerin biyoteknolojide araştırma ve geliştirme alanlarında başat rol oynadıklarını sergilemektedir.

Biyoteknoloji alanında yatırım yapmak UŞ'ler için pek yeni bir olgu olmamasına rağmen 1980'lere gelindiğinde yatırımlar önemli meblağlara ulaşmıştır. 1985 yılında biyoteknoloji alanında araştırma ve geliştirme çalışmaları için harcanan para 4 milyar dolar gibi çok ciddi bir rakama ulaşmışken rakamlar giderek artmış, 1985'te 11 milyar dolara ulaşmıştır ki bunun da üçte ikisi özel şirketlerden gelir. Tüm bu astronomik rakamlara karşın Hobbelink (1991) biyoteknolojide özel şirketlerin rolünün gene de göründüğünden az olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde biyoteknoloji alanındaki kamu harcamaları aslında büyük ölçüde özel sektöre parasal yardım biçiminde cereyan etmektedir. Örneğin Almanya Bilim ve Teknoloji Bakanlığı özel biyokimya şirketlerince yürütülen kimi biyoteknoloji projelerinin finansmanını yüzde 40'lara varan ölçülerde desteklemektedir. 1980 yılında ABD'nin biyoteknolojiye ayırdığı kamu parası 600 milyon dolar idi. Gerçi OECD özel şirketlere ne kadar katkıda bulunduğunu açıklamamaktadır ama Amerika'daki eğilimlere yakın bir tablo yansıtması oldukça yüksek bir olasılıktır.

Hobbelink (1991:43) biyoteknolojideki sermaye birikim hızını inanılmaz diye niteleyerek ABD'nin en büyük iki agro-kimya şirketi olan Monsanto ve DuPont'un biyoteknoloji alanında araştırma ve geliştirme için yılda ortalama 390 milyon dolar harcadığını söylemektedir. Böylesi bir mali güç ile biyoteknoloji alanında tekelci eğilimlerin ortaya çıkması hiç de şaşırtıcı olmamaktadır. Hobbelink'in deyimiyle bu alandaki şirket sayısı giderek azalırken belirli şirketler de boyut olarak giderek büyümektedirler. Biyoteknoloji alanında sermayenin sınırlı sayıda şirketlerde birikimi ve yoğunlaşması azgelişiniş ülkeler açısından tehlike çanlarını çalmaktadır.

Biyoteknoloji endüstrisinin belli ellerde yoğunlaşması gıda üretimi ve dağıtımında küçük bir şirket grubunun hakimiyeti anlamına gelmektedir. Bu da azgelişmiş ülkelerde gıda güvenliği açısından pek ümitvar görünmemektedir. Gıda güvenliği nasıl sağlanabilir sorusu halen de tartışmalı bir alan olarak gündemdedir. Bir zamanlar 'serbest piyasa'nın her derde derman olduğu gibi gıda güvenliğini de sağlayacağı inancı, GM'nin ortaya çıkmasıyla artık çok kuşkulu bir konumdadır. İyimser yaklaşımların tersine, ben pazar mekanizmalarının akışı kendi başına bırakıldığında dünya yoksullarının gıda gereksinmelerine cevap veremeyeceği inancındayım. Aynı bağlamda Lappe, Collins ve Rosset (1998) pazarın bireysel istemlere cevap verdiği inancının yanlışlığını ısrarla belirtmektedirler. Onlara göre şu anda dünyada 800 milyon insan, serbest piyasanın sadece paraya yanıt vermesi nedeniyle gıda güvenliğinde başarısızlığa uğra-

ması sonucu, açlıkla savaşmaktadır. Parayı veren düdüğü çalar misali parasızlık yüzünden pazar mekanizmalarının dışına itilen marjinal kesimin gıda sorununun günümüz global ekonomisinde çözülmesi olanaksız görünmektedir.

Monsato ve Astra Zeneca gibi biyoteknoloji alanında büyük yatırımlar yapan şirketler, ekonomik güçlerini ve kârlılıklarını maksimum seviyeye çıkarmak amacıyla hareket etmektedirler. Benzeri diğer şirketlerle birlikte pazar güçlerini öylesine yoğurmaktadırlar şekillendirmektedirler ki sermaye birikimleri giderek artan bir oranda kendini sürdürebilsin. Biyoteknoloji alanına yeni şirketlerin girmesini inanılmaz boyutlarda güçleştirerek tekelleşmeyi hızlandıran bir kaç şirket dünya gıda üretimi ve dağıtımını çok yakın bir gelecekte tümüyle kontrol altına alabilecek duruma gelme eğilimindedir. Bir 'kıyamet günü senaryosundan' bahseden Hobbelink (1991) kendine yeterli bir tarımın tümüyle ortadan kalkacağı kehanetinde bulunmaktadır. Bu görüşe de ADB'de tarımsal üretimin % 80'inin tarımsal nüfusun sadece % 20'si tarafından yapıldığı gerçeğinden hareketle varmaktadır. Bu da artık tarım ile uğraşan kesimin giderek büyük şirketlerin güdümüne girdiğinin bir göstergesi olarak algılanmaktadır.

Bunun en belirgin örneği 1950'lerden itibaren azgelişmiş ülkelerin yaptığı ithalatta gıda ithalatının giderek artmasıdır. 1950'de buğday ithalatı azgelişmiş ülkeler toplam ithalatında % 10 gibi bir seviyeden 1980'de % 57 gibi inanılmaz bir boyuta yükselmiştir. Bu çok belirgin artış, dünya gıda pazarındaki tekelci eğilimin artışına paralel ve bir kaç UŞ'nin bu alandaki hakimiyeti ile beraber seyreden bir artıştır.

Tarımda GM'nin başlamasına ve UŞ'lerle biyo-kimya şirketlerinin gıda sektörüne hakim olmasına uluslararası örgütler ve antlaşmalar da oldukça yardımcı olmuştur. Örneğin Dünya Bankası'nın dayattığı ünlü yapısal uyum politikaları Afrika ülkelerinin tek yanlı olarak ticarette gümrük vergilerini azaltmasına veya kimi hallerde tümüyle iptal etmesine neden olmuştur. Afrika ekonomilerini daha yetkin yapmak yerine bu politikalar hükümetlerin kendi ekonomilerini yönlendirmede daha da güçsüzleşmelerine yol açmıştır. Bu da kaçınılmaz olarak Afrika pazarlarının UŞ'lere daha çok açılmasının temel nedenlerinden biri olmuştur.

Uluslararası yaptırım gücü olan GATT'ın Uruguay Görüşmeleri de agro-kimya şirketlerinin gücüne güç katmıştır. Görüşmeler sonucu imzalanan antlaşma azgelişmiş ülkeleri gümrük duvarlarını indirmede daha da bağlayıcı sorumluluklar altına koymuştur (Lappe, Collins ve Rosset, 1998:118). Bu bağlamda artık hükümetler kendi pazarlarını dolduran metalara gümrük koyma otoritelerini kaybetmişlerdir. GATT'ın devamı olan Dünya Ticaret Örgütü'nün kuralların göre de azgelişmiş ülke hükümetleri, artık kendi iç pazarlarını gümrük dışı engeller ile de korumaktan mahrum edilmektedirler.

Genetik Yapısı Değiştirilmiş Gıdaların (GYDG) dünya pazarlarına girdiği oranda azgelişmiş ülkeler de Ulusaşırı Şirketlerin daha yoğun baskısı ile karşı

karşıya kalarak daha çok yiyecek maddesi ithal etmek zorunda bırakılmaktadırlar. Gelişmiş ülkelerde, GYDG'ye karşı özellikle sivil toplum örgütleri ve tüketicilerce gösterilen yoğun tepkiler dikkate alındığında azgelişmiş ülkeler üzerindeki baskıların yoğunluğunun ciddiyeti daha da belirginleşir. Artan GYDG stokları azgelişmiş ülkelere doğru kaydırılır. Örneğin Action Aid (Yardım Eylemi) adlı İngiltere kökenli bir sivil toplum örgütünün belirlemelerine göre Hindistan Amerikan soya fasülyesi ithal etsin diye yoğun baskılar altında bırakılmaktadır. Hindistan, kendine yeterli soya fasulyesi üretimi olduğu halde, Amerika'dan bir milyon ton soya fasülyesi ithal etmek zorunda bırakılmıştır. Dünya Ticaret Örgütü kurallarına göre güvenlik sorunlarının dışında başka hiçbir nedenle Hindistan hükümeti normal koşullarda soya fasülyesi ithalatını sınırlama hakkına sahip değildir.

Bu gibi örnekler global düzeyde üretim, bölüşüm, dağıtım gibi konularda mevcut olan güç ilişkilerini çok açık bir şekilde sergilemektedir. Azgelişmiş ülkelerdeki açlara yardım etme paravanası arkasında UŞ'ler global gıda pazarlarını, tekelci konumları nedeniyle, kendi finansal çıkarları doğrultusunda şekillendirmektedirler. Brittenden, İngiltere'de yayınlanan saygın gazetelerden biri olan *The Independent*'daki "Mahvedici Tohum Çiftçiler İçin Verimsiz Bir Gelecek Tehlikesi Vadediyor" başlıklı yazısında (1998) dünya yoksullarının dörtte üçünün temel gıdalarının uluslararası agro-kimya şirketlerince kontrol edileceğini ısrarla vurgulamaktadır. Böylesine güçlü bir pozisyonda olan Monsanto gibi şirketler Kuzey'in Güney üzerinde olan hakimiyetini pekiştirmektedir. GM teknolojisinin mülkiyeti bir kaç gelişmiş ülke şirketinin elinde yoğunlaştığı için Kuzey – Güney güç ilişkileri de bağımlılık kuramcılarını haklı gösterecek bir biçimde şekillenmektedir.

IV. Yeni teknoloji ve eski hatalar

Tarım teknolojisindeki gelişmeler bir süreklilik arzetmekte ve tarım asırlardır süregiden bir dönüşüme maruz kalmaktadır. Bu dönüşümün GM'den önceki en önemli teknolojik belirleyicisi 1970 – 1980 arasına damgasını vuran Yeşil Devrim (YD) olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler tarımında köklü dönüşümler yaratan YD, tarımda ürün verimliliğini sağlayan bir dizi yenilikler paketinden oluşmaktadır. Ekilebilir toprakların son sınırlarına ulaşmış olması, verimliliğin artırılması için teknolojik yaratıcılığı ve araştırmaları mevcut ürünler üzerinde yoğunlaşmaya yönlendirdi. Meksika ve Filipinler'de Rockefellor Vakfı ve USAID gibi Amerikan güdümündeki yardım örgütlerinin finanse ettiği araştırma merkezlerinde laboratuvar koşullarında geliştirilen 'mucize tohumlar' veya yüksek verimli tohumlar adı verilen buğday ve mısır çeşitlerinin ekilmesi sonucu kimi ülkelerde hatırı sayılır verim artışları gözlendi. Dolayısıyla da YD azgelişmiş ülkelerde gıda güvenliğini sağlayacak bir araç olarak angaje edilmeye başlandı.

Ama ilk izlenimlerin ötesinde Yeşil Devrim, etkileri açısından çok karmaşık bir şeydi ve öyle zannedildiği gibi açlığın giderilmesi ile arasında doğrudan bir bağlantı yoktu. YD'nin 1970-80 arası zirve noktasına ulaştığı genelde yaygın olan bir kanıdır ve açların sayısının bu dönemde % 10 oranında azalarak 942 milyondan 786 milyona düştüğü iddia edilmektedir. Lappe, Collins ve Rosset (1998) bu rakamların mübalağalı olduğunu ve örneğin Çin'in dikkate alınmadığını belirtmektedir. Bernstein (1990) ve Shiva (1991) ise Hindistan'da YD'nin açlığı gidermek yerine zengin köylünün daha zenginleşmesine neden olduğunu ve çok sayıda yoksul köylünün de -özellikle yarıcı köylülerin- makinalaşma nedeniyle topraktan itilerek açlığa daha çok sürüklendiğini rakamlarla göstermektedirler. Yani YD sürecinde verimlilik artışı ile yoksullaşma süreci birlikte ortaya çıkarak, YD'nin açlığı önleyeceği görüşünün gerçek dışı olduğunu açıkça sergilemektedir. YD konusunda sık sık vurgulanan eleştiri, stratejinin üretimi odak noktası olarak aldığı ve bölüşüm ilişkilerini tümü ile gündem dışı bıraktığıdır (Bernstein, 1990; Barraclough, 1991; Shiva, 1991; Patnaik, 1990; Pearse, 1978). Dolayısıyla gelir kaynağı olmayan insan için zengin köylünün verimliliğini artırması bir anlam ifade etmez. Üstüne üstlük YD ürünlerinin verimliliği ilk beş altı yıl sonra giderek düşmeye başlamış ve bunda da toprağın mucize tohumların başarılı olması için gerekli olan kimyasal maddelere doymuş olması sorumlu tutulmuştur. Yeşil Devrim'in gereken başarıdan uzak olması yeni teknikler, teknolojiler ve stratejiler geliştirilmesi için yeni çabaların ortaya çıkmasına neden olmuş ve sonuçta Genetik Mühendisliği kurtarıcı olarak sunulmuştur. İlginçtir ki GM de YD'nin yaptığı hataları tekrarlama yolundadır.

Hıristiyan Yardımı adlı hayır kurumunun yaptırdığı araştırmanın verileri (1999) GM'nin açlığı giderme kapasitesine sahip olmadığı ve YD ile paralellikler gösterdiği şeklindedir. GM de üretim artışı üzerinde odaklanarak açlık ve yoksulluğun temelinde yatan nedenlere inmemektedir. Dolayısıyla gıda güvenliği konusunda YD'nin olumsuz etkilerinden dersler çıkarılmadığı aşikardır. Gıda sorunu, açlık ve yoksulluk gibi kavramlar genetik yapısı değiştirilmiş yeni tohumların evrensel düzeyde yayılması ve dolayısıyla da bunları üreten UŞ'lerin hegemonyasını sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.

Biyoteknolojinin etik önemini irdelemek için kurulmuş olan Nuffield Konseyi (Nuffield Council on Bioethics) 1999'da yazdığı bir raporda GM'yi azgelişmiş ülkelerde gıda sağlanmasının 'en etkili yolu' olarak göstermektedir. Bu tür bir yargının verilebilmesi için yeterli sayıda araştırmanın yapılması gerekir ki şu anda mevcut çalışmalar çok sınırlıdır. GM teknolojisi ile genetik yapısı değiştirilen ürünlerin hangi çeşit topraklarda beklenen verimi sağladığını saptamak gerekir. Yoksa herhangi bir toprağa ekilen yeni tohumların her yerde başarı sağlamasını beklemek hayal kırıklığı yaratabilir. Örneğin Meksika'da bazı araştırmacılar toksik alüminyum miktarı yüksek olan toprakların ürün verimliliklerinde büyük düşüşler olabileceğini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla araş-

tırmalar bu topraklara uygun gelebilecek tohumların üretilmesi için tohum genetiğinde ne çeşit değişiklikler yapılması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Özel bir genin tohuma enjekte edilmesiyle yetişen bitki kökleri sitrik asit salgılayarak bitkinin alüminyum zehirlenmesine direncini artırmaktadır. Bu genetik olarak değiştirilmiş süreç, ürün verimliliğini % 80 oranında artırma potansiyeline sahiptir. Ürün verimliliği Çin gibi ülkelerde de artırılmış ve GM yoluyla Çin'de pirinç üretimi % 25 oranında, Kenya'da da tatlı patates üretimi virüslere dirençli bir tohum aracılığıyla % 15 oranında artırılmıştır. Fakat GM araştırmalarına ayrılan kaynakların çok ama çok sınırlı bir miktarı azgelişmiş ülkeler için ayrılmıştır. Mamafih, azgelişmiş ülkelerde GM araştırmalarına ayrılan kaynaklar, zaten kaynak sıkıntısı çekildiği için, geleneksel tarıma ayrılan kaynakların aleyhine işleyip bu alandaki gelişmeleri engelleyebilir.

YD sürecinde yapılan ve GM araştırmaları tarafından tekrarı olası görülen hatalardan birisi de araştırma ve geliştirme çalışmalarının sadece bir iki ürün üzerinde yoğunlaşmasıdır. YD, özellikle buğday ve pirinç üzerinde yoğunlaşırken azgelişmiş ülkelerde çiftçilerin temel gıda olarak üretip kullandıkları sorgum, darı ve fasülye gibi bitkiler ihmal edilmiştir. Böylece gıda kıtlığı çekilen azgelişmiş ülkelerin büyük bir bölümü ve özellikle de Afrika, araştırmaların kapsamı dışında kalmıştı. Aynı şekilde YD de bir çok ürünü ve onları üreten azgelişmiş ülkeleri dışlayarak soya, pamuk ve tütün gibi kimi ticari ürünler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar da azgelişmiş ülkelerde gıda güvenliği sorunu dışında kalan ürünlerdir.

GM'ni çevreleyen sorunlardan bir diğeri de teknolojinin ticari vechesidir. Nuffield Konseyi çay, kahve ve kakao gibi ürünleri örnek göstererek GM'nin ticari önemini vurgulayarak daha verimli cinslerin kullanılması yoluyla bu ürünlerin verimliliklerinin % 20 oranında artacağını belirtmektedir. Böyle bir artış olsa bile Nuffield Konseyi'nin iddia ettiği gibi azgelişmiş ülkelerin gelirlerinin artması sözkonusu olamaz. Çünkü çay kahve gibi ürünlerin pazarı zaten doyum noktasını aşmıştır. % 20'lik bir ürün artışı ürünlerin rekabet ortamında pazarlanabilmesi için mevcut fiyatlarda % 60'lık bir düşüş gerektirir ki bu da bu ürünlerin ihracatına bağımlı olan düşük gelirli Gana ve Sri Lanka gibi ülkeleri iflasın eşiğine getirir (Christian Aid, 1999).

GM teknolojisinin ticari boyutu azgelişmiş ülkelerdeki gıda güvenliği konusundaki eski kaygıları tekrar gündeme getirmektedir. YD sırasında melez tohum cinsleri çiftçileri bu tohumları üreten şirketlere hem tohum açısından hem de suni gübre açısından bağımlı bir hale getirmişti. Bu girdilerin fiyatları yükseldiğinde sadece büyük çiftçiler ve agro-kimya şirketleri bundan fayda sağlamışlardı ki YD araştırmaları kamu sektörünce yönlendirilmişti. GM teknolojisi ise neredeyse tümüyle özel sektörce kontrol edilmektedir dolayısıyla üretilen teknolojinin pahalı olması kaçınılmazdır. Yüksek fiyatların da azgelişmiş ülkelerde gıda güvenliğini sağlaması beklenemez. Artan nüfusun ihtiyaçla-

rına yanıt vermek ile üretim artışları arasında bir denge sağlanmak isteniyorsa ürün fiyatlarının bütçelere uygun olması gerekir ki mevcut eğilimler bu yönde görünmüyor.

V. Tekelci kontrol

GM'nin potansiyel olarak gıda üretimini artırması söz konusu olsa da araştırma ve geliştirme çalışmalarının gidişatı gıda güvenliği konusunda tümüyle aksi eğilimlerin varlığının ve kendisinin gıda güvenliğini tehlikeye atacak nitelikte olduğunun işaretlerini vermektedir. Burada iki tehlikeli eğilim başat görünmektedir (Nuffield Council, 1999). Birincisi agro-kimya tohum şirketlerinin öncelikli olarak gelişmiş ülke pazarlarını düşünmelerinden kaynaklanmakta, bu da azgelişmiş ülkelerin ihmaline neden olmaktadır. İkincisi GM ürünlerinin ticari meta olarak düşünülmesi ve teknolojinin bir kaç mega şirketin kontrolünde olmasıdır. Örneğin Batı pazarlarının gereksinmelerini karşılamak üzere gıdaların nitelikleri değiştirilip içlerindeki yoğun yağ oranı azaltılmakta ve bunlar mesela DuPont şirketince 'sağlıklı bir kalp için' sloganıyla pazarlanmaktadır (Spinney, 1998: 2). Gıda maddelerinin tad ve kıvamları da değiştirilerek Batı damak tadına uygun hale getirilmektedir. Daha geç olgunlaşan ve çürüyen sebze ve meyveler geliştirilerek yetiştirilmektedir. Örneğin daha uzun zaman çürümeden durabilen domates türleri sağlığa zararlı olsalar dahi daha sağlıklı ama daha çabuk pörsüyen cinslere tercih edilerek geliştirilmektedir. Azgelişmiş ülkelerde temel gıda tiplerinin geliştirilmesi yerine bu ülkelerde Batı pazarları için lüks gıda maddeleri üretilmektedir. Örneğin Safe Alliance (Güvenli Birlik) örgütünün verilerine göre Kenya gibi ülkelerde lüks sebzelerin üretimi mısır ve patates gibi temel gıda maddelerinin yerini alarak bu gıda maddelerinin üretimini sınırlamaktadır. Bu eğilimin GM ile birlikte daha da yoğunlaşması beklenmektedir. Ayrıca Brezilya'da açlıkla savaşan 32 milyon kişi olmasına rağmen soya ve mısır gibi büyük sermayenin kontrolünde olan ürünlerin ihracat için üretilmesi biyoteknolojinin yoksullara yardım etmek ve açlığı gidermek gibi iddiaları ile çelişmektedir.

Diğer yandan GM teknolojisinin eşitsiz dağılımı nedeniyle azgelişmiş ülkelerin Kuzey pazarlarından yararlanabilme şansları sınırlanmaktadır. Sebze ve meyvelerin bozulma sürecini yavaşlatma çalışmaları ürünlerin pahalıya mal olmasına neden olmakta ve bu da azgelişmiş ülkelerin yarışabilme kapasitesini kısıtlamaktadır. Dolayısıyla uluslararası pazarlar korporat sermaye ile bağlantısı olmayan çiftçiye giderek kapanmaktadır. Diğer yandan GM teknolojisini kullanarak uluslararası pazarlara üretim yapan ülkeler de kendine yeterliklerini yitirip bağımlı bir konuma düşmektedirler. Örneğin 1995'te Kenya 10 milyon sterlin değerinde taze fasulyeyi İngiltere pazarına göndermiş ama bu da içpazarda darlık yaratarak gıda güvensizliğine katkıda bulunmuştur. Böylesi has-

sas dengeler üzerine kurulmuş olan gıda güvenliği GM teknolijisi ile daha da bozulmaya namzettir. En verimli topraklarda GM'nin tercih ettiği ürünlere öncelik verilmekte, geleneksel ürünlerden yaşamlarını sürdüren insanlar geçim kaynaklarını giderek kaybederek yoksulluk girdabına sürüklenmektedirler. Örneğin GM sonucu geliştirilen ve yağ üretiminde kullanılan 'rapeseed' adlı bitkinin sabun ve kozmetik sanayiinde kullanılan 'lauric asid' ihtiva ettiğinin keşfedilmesi nedeniyle bu bitkinin üretilmesine hız verilmiş ve geleneksel olarak 'lauric asid'in üretildiği hindistan cevizi ve palm tohumunun üretimi kesintiye uğratılmıştır. Filipinler hindistan cevizi yağı üretiminde dünya birincisiydi ve dünya ihtiyacının üçte ikisini tek başına üretmekteydi. Nüfusun %30'unun geçim kaynağı olan bu ürün dalı GM nedeniyle şimdi değerini yitirme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Aynı şekilde GM tarafından geliştirilen suni tatlandırıcıların giderek artan kullanımı da şeker üretimini ve üreticilerini zor durumda bırakmaktadır. Yüksek 'fructose' içeren bir şurubun GM'nce geliştirilip kola gibi içeceklerde kullanılması bunun bir örneğidir. Bu da gelişmekte olan ülkelere milyonlarca dolara malolmaktadır. Örneğin Karaib ülkeleri ürettiği şekerin % 70'ini ihraç ederek ekonomilerini bu gelirle yönlendirmektedirler. 1980'den beri dünya şeker fiyatları hızlı bir düşüşe geçerek 'altın ürün' adı verilen şekeri adeta 'yoksulluk ürünü'ne dönüştürmüştür. Filipinler'in gelir kaynaklarında GM'nin gelişmesiyle 1980 ile 1987 yılları arasında inanılmaz düşüşler olmuş ve sadece şeker ihracatı 600 milyon dolardan 50 milyon dolara düşmüştür. GM teknolojisi yatırımlar için daha az sermaye, iş olanaklarının kaybolması, yoksulluk ve gıda güvensizliği anlamına gelmiştir.

GM, Batı pazarları için bir çok yeni ürünün gelişmesine yol açarken azgelişmiş ülkelere faydalı olan pek az ürün geliştirilmiştir. Sınırlı kaynaklar aç ve perişan insanlara faydalı olmak için seferber edilmiştir. En önemli gelişme kuraklığa dayanıklı tohumların geliştirilmiş olmasıdır. Kuraklığa toleransı yöneten gen, keşfedilerek izole edilmiş ve bu geni bastırma tekniği geliştirilerek bitkinin su kaybı sınırlanmıştır. Dolayısıyla bitki daha az suyla daha fazla yaşama olasılığına kavuşmuştur. Sulama ve yağmur olmadığı zaman bile bitkinin ölmesi engellenmiştir. Bitki kuraklığa tahammül edebilse bile bu, ürün verimliliğinin artması anlamına gelmemektedir. Fakat kuraklığa dayanıklı genin kaşifi Petter McCourt (1998) kuraklık nedeniyle çiftçilerin ürünlerini tümüyle kaybetmektense en az bir kısmını kurtarmayı tercih ettiklerini söylemektedir. Bu da özellikle azgelişmiş ülkelerde geçimlik üretim yapan çiftçiler için çok yararlı bir şey. GM teknolojisi ile gıda bitkilerinin besleyici niteliklerinde de önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu da yetersiz ve dengesiz beslenmenin yoğun olduğu azgelişmiş ülkeler açısından olumlu bir gelişme. Örneğin A vitamini eksikliğinden muzdarip 200 milyon yetişkin vardır ve 14 milyonun üstünde çocuk, göz hastasıdır. Bu rakamlar Rockefellor Pirinç Biyoteknoloji Programı tarafından genetik olarak üretilen bir pirinç türünün tüketilmesi ile ciddi boyutlarda

azaltılabilir. Bununla beraber bir hayır kurumu olan Oxfam adına Spinney (1998) tarafından yazılan bir raporda GM'nce geliştirilen ürünlerin insan sağlığı açısından zararlı da olabileceği belirtilmektedir. Spinney'e göre genetik yapısı değiştirilerek üretilen 'rapeseed' ve pirinci görüntü olarak normallerinden ayırdetmek mümkün değil. Dolaysıyla bilinmeden normalden fazla A vitamini içeren ürün tüketilirse bu, ciğerlerde tahribat yapabilir.

Genetik olarak değiştirilen ve yüksek protein ihtiva eden gıdalar üzerinde de çalışmalar hızlı bir şekilde süregitmektedir ve bunların piyasaya sürülmesi an meselesidir. Çocuk felci ve çiçek hastalıklarına karşı aşıları içeren meyve ve sebzeler üzerinde de çalışmalar devam ediyor. Örneğin ucuz yoldan çocukların korunması için Hepatit B'ye karşı bir muz tipi yaratmak amacıyla muzun genetik yapısı değiştirilmektedir. Genetik mühendislerince üretilen gıdaların potansiyel olarak yararları çok fazla görünüyorsa da, bu üretilen gıda maddelerinin dengeli bir şekilde, yoksul, aç ve dengesiz beslenmiş kitlelere dağıtılmamaları durumunda onların faydalarından kimlerin yararlanacağı meçhuldür.

Böylece Nuffield Konseyi'nin önemini belirttiği ikinci sorunsala gelmiş bulunuyoruz: Azgelişmiş ülkelerin Ulusaşırı Şirketler (UŞ - biyokimya şirketleri) tarafından ticari olarak sömürülmesi sorunsalı. Önce de belirtildiği gibi GM teknolojisinin mülkiyeti sınırlı ellerde yoğunlaşarak azgelişmiş ülkeleri açık bir eşitsiz yarışma ile başbaşa bırakmıştır. Nuffield Konseyi'nin 'Genetik Yapıları Değiştirilmiş Ürünler: Ahlaki ve Toplumsal Sorunlar' adlı biyo-etik raporu (1999) özellikle büyük şirketlerin son yıllarda GM gıdalarının piyasaya sürülmesi için gösterdikleri çabaları sergilemektedir. Bunun sonucunda agro-kimya şirketlerinin GM üzerine yaptıkları yatırımların oranlarını nasıl artırıp pazar pozisyonlarını nasıl sağlamlaştırdıklarını belirten rapor, azgelişmiş ülkeler daha şimdiden GM teknolojisine yüksek fiyatlar biçen ve bunların patent hakkını ellerinde tutan UŞ'lerin baskısını boğazlarında hissetmektedir demektedir. GM teknolojisinde sermayenin özel şirketlerde yoğunlaşması kamu sektörü alternatifini ortadan kaldırmıştır. Örneğin Hindistan hükümeti ulusal biyoteknoloji alanında araştırma ve geliştirme çalışmalarını hızlandırmak için çaba sarfetmişse de bir çok sorunla karşılaşmıştır. Hint hükümeti UŞ'lerin biyoteknolojiye hakim olmaya başlamalarına ciddi bir şekilde karşı durmuş ve bu sektöre 4 milyon dolarlık bir fon ayırmıştır. Örneğin Hindistan'ın Bitki Genleri Ulusal Araştırma Merkezi (NCPGR – National Centre for Plant Genome Research) nohut genleri üzerine bir dizi araştırma planlamış ama yetenekli araştırmacıları bu merkeze çekmeyi beceremeyişti. Bunun temel nedeni de Hindistan'ın Banglore kentinde bulunan dev Amerikan biyoteknoloji şirketi Monsato'nun varlığıdır. Yetenekli Hint gen araştırmacıları daha iyi maddi olanaklar sağlayan bu şirketi tercih ederek devletin araştırma merkezini kaliteli insan gücünden mahrum etmiştir.

Tohum piyasasında kamudan tohum sağlayamaz duruma düşen üreticilerin

GM tarafından üretilen tohumları almamak için direnmesi düşünülemez. Bu, özellikle, azgelişmiş ülke hükümetlerinin çalışanlarına daha iyi koşullar bahşeden UŞ'lerle rekabet edemez durumda olduğu haller için geçerlidir. Bu durumda tohum piyasasına hakim olan UŞ, geleneksel tohumların giderek yok olmasına yol açmakta ve çiftçileri ticari tohum ve kimyasal girdileri büyük şirketlerden almaya zorlayarak tam bir bağımlılık yaratmaktadırlar.

Azgelişmiş ülkelerde GM ürünlerini benimsemek, bu ülkelerin gıda güvenliğini, diğer olumsuzlukların yanısıra yaratacağı işsizlik nedeniyle de, tehlikeye atacak boyutlara gelmiştir. UŞ ise GM'nin emekten tasarruf yapacağı konusunda böbürlenmektedirler, ki bu da bir atasözümüzü hatırlatmaktadır: Koyun can derdinde kasap mal derdinde. Doğacak işsizlik zaten çok ciddi boyutlara ulaşmış olan yoksulluğu artıracak ve A.K. Sen'in (1997) deyimiyle insanların 'gıda hakkı'nı derinden zedeleyecektir.

VI. Patent hakkı

GM kimi çevrelerce, 21. yüzyıl boyunca dünyamızın gıda sorununu çözmek için zorunlu olarak görülen Yeşil Devrim ile eşdeğer tutulmaktadır. Ama bu, gelişmiş ülkelerdeki saldırgan patent hakkı savunmaları yüzünden başarısızlığa mahkûm bir argümandır (Pearce, 1996). Çünkü GM, tarımın, UŞ'lerin kontrolünde kârların artırılması amacıyla daha da sanayileşmesi ve yoğunlaşması anlamına gelmektedir. Bitki yaşamının patentlere tabi olması ile GM'nin ürettiği yeni türlerin gıda güvenliği konusundaki etkinliği arasında sıkı bir bağ oluşmuştur. Bitki yaşamının patente bağlanması GATT'ın Uruguay görüşmeleri ve antlaşmasında (1986-94) önemli meselelerden birisini oluşturmuştu (Watkins, 1992; UNCTAD 1994; Low, 1995; Debroy, 1996; Yigletu, 1997). Görüşmeler bitki çeşitleri üzerindeki patent sorununu ticarete ilişkin entelektüel haklar (TRIPS) çerçevesinde kabul etmek yolunda bir karara vardı. TRIPS, Dünya Ticaret Örgütü (WTO) üyelerinin patentler konusunda uymaları gereken standartlar ve kuralları belirlemektedir. Bu, azgelişmiş ülkeleri biyoteknoloji şirketlerinin üretim ve patent haklarına uymaya mecbur kılmaktadır.

TRIPS antlaşmaları uluslararası antlaşmalardaki önemli rolleri açısından azgelişmiş ülkelerdeki çiftçilerin hakları için bir tehdit olmanın yanında onların tarımdan karınlarını doyurabilme kapasitelerini de, yani gıda güvenliklerini de, tehlikeye sokmaktadır. Çünkü TRIPS, azgelişmiş ülke çiftçilerinin nesiller boyu yetiştirmekte oldukları ürün ve üretim süreçleri üzerinde biyoteknoloji şirketlerinin hak sahibi olmalarına olanak sağlamaktadır. Bitkilerin genlerini değiştirerek veya yeni süreçler geliştirerek genetik mühendisliği şirketleri bitki yaşamını patent altına alma gücüne sahiptirler ki bu da doğadaki tür çeşitliliği (*biodiversity*) üzerinde ve son kertede de gıda güvenliği üzerinde olumsuz etkiler yaratma gücüne sahiptir.

TRIPS açıkça bir bitki üzerinde patent hakkı elde edilince patent sahibinin bu sözde 'yeniliğin' nasıl ve kimler tarafından kullanılacağı konusunda kesin söz hakkına sahip olmasını sağlar. Global pazarların liberalleşmesiyle birleşince bu, bilgi ve yeniliklerin özelleştirilmesi ve dışlayıcı tekellerin oluşması anlamına gelir ki artık UŞ'ler, doğanın biyolojik kaynaklarını kendi ticari çıkarları için çok rahat bir şekilde değiştirip, dönüştürüp satabilirler. Bu, azgelişmiş ülkeler için çok vahim sonuçlara gebedir çünkü dünyanın biyolojik çeşitlilik kaynaklarının yüzde doksanı bu ülkelerdedir ve yerel halkların çoğunluğu yaşamlarını ve yiyecek geeksinmelerini bu kaynaklardan sağlamaktadır. Eğer bitkisel yaşamı patent altına alma eğilimi süregiderse azgelişmiş ülke çiftçilerinin yüzyıllardır ürettikleri ürünleri üretme hakları gasbedilecektir. Çiftçiler pahalı anlaşmalara sürüklenerek, tarım yapabilmek için Ulusaşırı Şirketler'e patent parası ödeme durumuna düşeceklerdir. Öyle ki TRIPS ile UŞ'lere tüm dünya üzerinde kimi ürünlerin patent hakkı verilmektedir. Yani belli bir ülke patent antlaşmasını imzalamamış olsa bile istese de istemese de bu patent hakkından etkilenecektir ve dolayısıyla patent hakkını ödemeyen bir ülke GM teknolojisini kullanmışsa ürettiği ürünü ihraç edemeyecektir. Dolayısıyla bir çiftçinin ticaret yapma hakkı uluslararası meta pazarları kendisine kapalı olduğu için sınırlanmış olacaktır.

Bu süreçlerin en belirgin sonucu tarımsal ürün maliyetlerinin yüksekliği olacaktır ki bu da tarımı bir çok küçük, yoksul ve marjinal çiftçi için bir yaşam kaynağı olmaktan çıkaracaktır. Bir tahmine göre daha şimdiden Güney, genetik yapısı değiştirilmiş ürünler için yılda 5.4 milyar dolar patent hakkı ödemektedir. 1995 yılında patent ve lisans hakları azgelişmiş ülkelere toplam 60 milyar dolara malolmuştu (Nuffield Council on Bioethics, 1999).

TRIPS'in kuralları patent için müracaat eden şirketlerin patent çıkarmak istedikleri ürünün kaynaklarına sahip olan ülkeye veya yerel topluluğa danışmasını veya o ülke veya topluluğa kaynaklarından dolayı pay vermelerini öngörmemektedir. TRIPS kuralları patent çıkarılan ürün ile ilgili olarak ürünün ana bilgilerini temin eden yerel halkların bilgilerine saygı niteliğinde bile olsa bir atıfta bulunmamaktadır. Azgelişmiş ülkeler hem doğal ve biyolojik kaynaklarının Kuzey tarafından özelleştirilmesine hem de bilimsel bilgilerden yararlanmada dışlandıklarına şahit olmaktadırlar. Doğal kaynaklar ile yerel bilgi ve becerilerin GM tarafından sınırsız bir şekilde sömürülmesi, çiftçilerin ve hükümetlerin siyasal ağırlıklarını da etkilediği için insan haklarına aykırıdır. TRIPS biyolojik kaynaklar üzerinde azgelişmiş ülkelerin ulusal ve yerel egemenlik haklarını yerleştirmeyi amaçlayan Birleşmiş Milletler Konvansiyonu'na da aykırıdır.

Azgelişmiş ülkelerin gıda güvenliklerini sağlama çabalarında uluslararası yapı ve kurumların hemen hemen hiçbir yardım ve katkısının olmadığı aşikâr. Patent ve biyolojik kaynakların uluslararası ticaretinde bir adaletsizlik ve hak-

kaniyetsizlik hakimdir. TRIPS de bu dengesizliğin üzerine tuz biber ekerek adeta biyolojik kaynak kullanımında bir 'biyo-korsanlık' yaratmıştır. 'Biyo-korsanlık' deyimi biyolojik kaynakların gayri ahlaki (*unethical*), haksız yere ve karşılığı verilmeden azgelişmiş ülkelerden ticari amaçlarla deney yapmak için adeta gaspedilme sürecini ifade etmek için Nuffield Vakfı tarafından yaratılmıştır (Nuffield Foundaton on Bioethics, 1999). Action Aid (Eylem Yardım) adlı bir sivil toplum örgütünün araştırmacılarından Isabel McCrea, TRIPS'in azgelişmiş ülkelerin yanıbaşında bekleyen bir facia olduğunu söylerken, hem çiftçilerin yeni cins ürünleri yerel ortamlara uyum sağlatabilme hem tarımda türlerin çeşitliliği (*agrodiversity*) ve hem de gıda güvenliği açısından bir yorum yapmaktadır (Action Aid, 1999c).

Bitkileri patent altına alma senaryosu bilim dünyasında da büyük şaşkınlık ve kızgınlıklara neden olmuştur. Dünya bilimcileri kendi yayın organı olan *Institue of Science in Society*'de 1999'da yaptıkları açıklamada, TRIPS'in patent haklarına izin vermesini, azgelişmiş ülkelerin entelektüel ve genetik kaynaklarının talan edilmesini onaylayan bir korsanlık eylemi olarak nitelendirmektedir. Hindistan'daki *neem* ağacı Ulusaşırı Şirketler'in yaptıkları biyo-korsanlığın en bariz örneğidir. *Neem* ağacı tarihsel olarak Hindistan toplum ve kültüründe çok önemli bir yere sahip olup ilk çağlardaki yazılı kaynaklar *neem* ağacından 'her derde deva' diye bahseder (Southbound, 1999). Yerli halk tarafından asırlar boyu yapılan deneyler ve sınama yanılmalar sonucu *neem* ağacının hastalıkların tedavisinde, tarımda ve yakıt olarak nasıl kullanılacağı konusunda devasa bilgiler üretilmiştir.

Yıllar yılı Hint köylüleri *neem* ağacından tarım haşerelerine karşı, pahalı araç gereç kullanmadan, bir sıvı elde edip onu 'pesticid' olarak kullanmışlardır. Sıvıyı bitkiden elde etmenin geleneksel ve yerel yöntemi ile elde edilen girift karışımlar haşerelerin *neem* bitkisinden elde edilen toksik maddelere bağışıklık kazanmasını engelleyebilmektedir. *Neem*den elde edilen pesticidlerin daha modern yöntemlerle elde edilen pesticidlerden daha güçlü ve etkili olduğu kanıtlanmıştır. *Neem* bitkisinin haşereleri kaçırma özelliği ve bu bilgi ve beceriye ulaşabilmek için asırlar boyu birikimli olarak gösterilen çabalar, ve bitkiden pesticid elde edildiğinin bilgileri ilk kez 1928 yılında Hintli bilim adamları tarafından açıklanmıştı. 1960 ve 1970'li yıllarda Hint bilim adamları *neem*den kimyasal maddeler edinme sürecini stabilize etme tekniklerini geliştirdiler ve bu konuda çok emek sarfedildi. Tüm bunlara rağmen, ulusaşırı kimya şirketi WR Grace Co.'ya GATT ve WTO (Dünya Ticaret Örgütü) tarafından geliştirilen TRIPS nedeniyle *neem* ağacından pesticid elde etme sürecini patent altına alma izni verilmiştir. *Neem*den pesticid elde etme tekniği bu şirketin bir icadı değildir, yapılan düpedüz hırsızlık ve soygundur.

WR Grace Co. kendi pesticid çıkarma tekniğinin gerçek bir icat olduğunu iddia ederek patent hakkını almaya hak kazanmıştır. Gerçi WR Grace Co.'nun

kullandığı teknikler Hint tekniğinden daha da moderndir ama bu asırlardır Hint köylülerinin kullandığı süreçlerin biraz değiştirilmiş bir biçiminden başka bir şey değildir. Dolayısıyla Hint bilim adamlarının, çiftçilerinin ve siyasal aktivistlerinin 'ulusaşırı şirketlerin, asırlar boyu yerlilerin emek ve deneylerinin birikimsel bir sonucu olan *neem* sıvısını elde etme tekniğine el koymaya hakkı yoktur' biçiminde ifade edilen bu biyo-korsanlığa karşı feveran etmesi gayet doğaldır.

Bu patentleme sorununda Hintliler yalnız değildirler. Eylem Yardım (Action Aid) adlı sivil toplum kuruluşuna göre 35 ülkeden iki yüzün üstünde örgüt Amerikalıların *neem* ağacını patent altına alma girişimine ciddi bir şekilde karşı çıkmışlar ve bu ağacı ve ondan elde edilen ürünleri Hintlilerin asırlardır kullandıklarını ısrarla vurgulamışlardır. Bu karşı çıkış bir anlamda yerli halklarla UŞ arasındaki savaşımın sembolik bir yansımasıdır (Southbound, 1999).

Öngörülen patent hakkına göre, Hint köylüleri kendi geleneksel sıvı elde etme tekniklerini kullanmayı bırakıp WR Grace Co. şirketine de patent parası vererek onun teknolojisini kullanmalıdır. Bu Hint köylülerini ve özellikle de yoksul köylüleri *neem* ağacını kullanma becerilerinden mahrum ederek ürün verimliliklerini düşürecek ve de üretim maliyetlerini yükseltecektir. Daha şimdiden bir çok Hint köylüsü, WR Grace Co. Tarafından, dedelerinden gelen bilgi ve becerilerini kullanamaz duruma düşürülmüş ve bu işleri bırakmışlardır. *Neem* tohumunun geleneksel köy topluluklarından bir Amerikan şirketine kaydırılması uzun dönemde halkın bu bitkiye ulaşımını tümüyle şirketin denetimine verecektir ki bu da nüfüsu 900 milyondan fazla olan Hindistan'da milyonlarca insanın gıda güvenliğini tehlikeye sokacaktır (Shiva, 1999).

TRIPS vesilesiyle gündeme gelen ve sanki Kuzey sömürgeciliğinin yeni bir dalgası gibi hissedilen ve azgelişmiş ülkelerden biyolojik kaynakların gaspedilmesine yolaçan patent hakkının ikinci bir örneği de Basmati tipi pirinçten verilebilir. Türkiye'de yasemin pirinç olarak bilinen basmati pirinci Hint çiftçileri tarafından asırlardır üretilmektedir. 1997'de, bir Amerikan şirketi olan Ricetec Inc.'e, basmati pirinç ürün ve bitkisinde entelektüel mülkiyet hakkı (*intellectual property rights*), yani patent hakkı verilerek bu şirketin basmati pirinç üretimine dünya boyutunda hakim olma yolu açılmıştır. Ricetec Inc., Hint çiftçilerince öteden beri üretilen bazı pirinç çeşitlerini sözde koruması altına alarak ileride tüm çeşitler üzerinde söz sahibi olma korkusunu yaymıştır. Şirket bu eylemini 'yeni' ve 'kendisinin geliştirdiği cinsler' üzerinde sürdürdüğünü iddia etmektedir. Aslında şirketin yaptığı, basmati pirinci ile yarı cüce pirinç cinsinden melez bir ırk yaratmak, pek de yeni bir şey değildir. Bu sözde koruma altına alınan pirinç tipine hem basmati hem de yeni bir tip pirinç denmemesi gerekir. Ama Amerikan Patent Şubesi (American Patent Office) bu gerçeği gözardı etmiş ve adı geçen şirkete basmati pirinç patenti vererek onun Hint çiftçilerinden patent hakkı istemekte ısrar etmesine yol açmıştır. Hindistan'ın Rajistan

bölgesinde bir çiftçi kuruluşu çalışanı olan Damodar Pareek 'çiftçiler yiyecek üretimini bırakmak zorunda kalacaklar ve küçük köylüler tümüyle silinip giderken geriye sadece zengin köylüler ayakta kalacaklardır' derken çok ciddi bir sürece parmak basmıştır (Action Aid, 1999b).

Doğal olarak, bitki yaşamının patent altına alınmasıyla gıda güvenliği Hindistan'ın dışındaki diğer ülkelerde de ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Bolivya'da *quina*, Andes yerlilerince asırlardır üretilen yerel bir üründür. 1994 yılında bir Amerikan şirketine yerli *quina* bitkisinden türetilen bir cins için patent bahşedilir. Dolayısıyla Bolivyalı çiftçiler bitki üzerindeki kontrollerini kaybederler. Artık kendi tohum üretme hakları kalmadığı gibi bu ürünü Amerikan pazarlarına ihraç etme haklarından da olurlar. Bu bitki yüksek protein ihtiva etmesi nedeniyle Amerikan pazarına tanıtılmış fakat kontrolü Bolivyalı köylüler değil de patent sahibi Amerikan şirketi elde etmiştir. Bolivyalılar patent ödemeden bu ürünün ticaretini yapmaktan men edilmişlerdir.

Kısacası UŞ'ler, azgelişmiş ülkelerin bilgi ve biyolojik varlıklarını tekelleri altına alarak ve GM'yi de araç olarak kullanarak sermaye birikimlerini hızlandırmaktadırlar. Kuzey ülkeleri ve özellikle ABD, uluslararası yasalar çıkması için baskı yaparak patent ve TRIPS gibi araçlarla kitlelerin gıda güvenliğini tehlikeye sokmaktadırlar.

VII. Yokedici teknoloji (*terminator technology*)

TRIPS'in harekete geçirdiği ve entelektüel mülkiyet hakları ile de desteklenen tekelci süreçler nedeniyle çiftçiler patentli ürünleri üretebilmek için tohumlarını her yıl satın almak zorunda kalmaktadırlar. Bu yapılmadığı takdirde patent yasasına karşı gelinmiş olmaktadır ki bu da ürünlerin uluslararası pazarlarda satışını olanaksız hale getirmektedir. Patent altındaki tohumların izinsiz üretimi ve kullanımına son vermek, ve geniş pazarları tekellerine almak için GM şirketleri, gen kullanılmasını sınırlayıcı teknoloji adlı (GURT - Gene Use Restriction Technology) popüler olarak yokedici veya mahvedici teknoloji olarak bilinen bir teknoloji geliştirmişlerdir.

Yokedici teknoloji bitki tohumlarının biyoloji mühendisliği yoluyla doğurganlıklarını kör ederek bitkilerin yeniden üretilmesini engellemektedir. Bitkinin tohumuna kendi embriyolarını öldürecek toksik bir madde içeren bir gen katmak yoluyla, takma adı 'intihar tohumu' olan tohumlar üretilmektedir. Dolayısıyla bu tohumdan yetişen bitkinin kendi tohumu ekildiğinde tohum güvermemektedir (Christian Aid, 1999). Gerçi bu tohumlar henüz laboratuvarların dışına çıkmamıştır ama piyasaya sürüldüğünde gıda güvenliği açısından mahvedici etkisi çok açıktır. Çünkü dünyadaki tüm çiftçilerin kendi tohumlarını üretebilme kapasitesini tümüyle yok edici bir özelliktedir, ki şu anda 1.4 milyar çiftçi kendi tohumunu kendisi üretmektedir. Örneğin Hindistan tarı-

mında hasattan bir sonraki yılın tohumunu saklamak can alıcı bir öneme sahiptir; 945 milyon nüfusun yüzde yetmişi geçimini tarımdan sağlarken tarımla uğraşanların da yüzde doksanı kendi tohumunu üretip saklamaktadır. Özellikle yoksul köylülerin bu olanağını yok etmek toplumun tümünü tehdit eder bir niteliktedir (Christian Aid, 1999).

Köylünün iki seçeneği vardır bu durumda: Ya tohumları satın alacaksın veya ölmeye mahkum olacaksın (Mack, 1998). Gıda güvenliğinin dışında yokedici teknolojinin bir de biyolojik türlerin çeşitliliği ve bitkiler açısından bir etkisi var. Azgelişmiş ülkelerde köylüler gelecek yılın tohumunu üretip saklamanın dışında uygun tohumları seçmek, onların, içinde bulundukları doğa koşullarına uyum sağlamalarını gerçekleştirmek gibi işlevler de üstlenmişlerdir ki bu da doğada biyolojik çeşitliliği (*biodiversity*) destekleyerek tek ürün üzerinde yoğunlaşmanın sakıncalarını ortadan kaldırmaktadır (Shand, 1998).

Yokedici teknoloji ise çiftçiler arası tohum değişimini ortadan kaldırarak yeni geliştirilen tohumların yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Çok geniş alanların tek bir genotip bitki tarafından örtülmesi belli zararlı haşerelerin gelişmesine uygun koşulları hazırlayarak ürünlerin bu haşerelere maruz kalması olasılığını artırmaktadır. Daha az tür çeşitliliği daha az gıda güvenliği anlamına gelir ki bu da Gıda ve Tarım Örgütü FAO'nun genel müdürünün 'biyo çeşitlilik insanlığın sürekliliği için temel koşuldur' sözüyle taban tabana zıttır. Biyolojik çeşitliliğin azalması yönünde olan genel eğilim GM tarafından hızlandırılmıştır. Örneğin Hindistan ve Brezilya, dünyanın mevcut biyolojik çeşitliliğinin büyük boyutlarına sahiptirler ama Monsato, Astra Zeneca ve Del Monte gibi dev Ulusaşırı Şirketler'in hedefleridirler. Bu ülkelerdeki bir sürü bitkinin nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Uluslararası Kırsal Gelişim Vakfı (RAFI – Rural Advancement International Foundation) biyo çeşitlilikteki azalmada bitirici teknolojinin rolünün çok büyük olacağını vurgulamaktadır (RAFI 1999a; 1999b). Tohum çimlenmesinin genetik olarak engellenmesi gen çeşitliliğini azaltarak gıda güvenliğini çıkmaza sürükleyebilir diyen RAFI raporu, gıda bitkilerinde yüzde 75 ile yüzde 90 arasında bir nesil tükenmesi olabileceğini öngörmektedir. Bu kayıp, iklim ve çevresel değişikliğe de yol açacağı için tarımı bu değişen koşullara uydurabilmede de büyük sorunlar yaşanabilir. Dünyada 1.4 milyar kişinin kendi tohumlarını üretip bunları yerel koşullara adapte ettikleri göz önünde tutulduğunda ve bir çok insanın günlük diyetlerinde yabani bitki ürünleri olduğu dikkate alındığında, sorunun ciddiyeti daha da açıkça ortaya çıkar.

Özellikle küçük çaplı tarım, kros döllenme nedeniyle yokedici teknolojinin tehdidi altındadır. Bitki polenleri gerek haşereler ve gerekse rüzgâr yoluyla başka bitkilere taşındığı için GM'nce üretilen ve içlerindeki toksik madde nedeniyle tohumları kısırlaşan bitkilerin polenleri çevredeki diğer bitkilere taşındığında geleneksel ürün tiplerini de zehirleyerek onları da kısırlaştırabilir. Dola-

yısıyla kendi tohumlarını yetiştirip yerel çevreye adaptasyonunu sağlayan çiftçilerin de bir yıl sonraki tohumları bozularak bir facianın önü açılabilir. Guelph Üniversitesi'nde Bitki Bilimleri profesörü olan Ann Clarke, bu korkuların gerçek temellere dayandığını belirterek, GM'nin ürettiği kısırlaştırıcı özellikler, polenler yoluyla pekâla diğer bitkilere sirayet edebilir, demektedir (Farmer's Weekly, 1999). Bunun sonuçları azgelişmiş ülkeler için bir yıkım olur. Başlangıçta GM tohum çeşitlerini kesinlikle isteyerek kullanmayan çiftçilerin geleneksel ürünlerini ve doğadaki yabani çeşitleri de mahvederek gıda güvenliğine büyük darbe vurabilir. Çiftçiler bu kros döllenmeyi tohumlarını ektikten sonra keşfedebilirler ki o zaman da iş işten geçmiş olur.

Biyoteknoloji devlerinden Monsato (1998) şirketi çiftçilerin yokedici tohumları ekip ekmeme özgürlüğü vardır derken meselenin ciddiyetini hiç dikkate almamaktadır. Canavar tohumları kullanmama özgürlüğünü kullanan çiftçi, komşusu bu tohumları kullandığı için ürününü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla bu yokedici tohumlar yüzünden giderek UŞ'lerin geliştirdiği ve icazet verdiği etrafındaki çeşitli bitki yaşamını yokederek bir çeşit sömürgeci yayılma ile biyolojik çeşitliliği yoketme eğilimini hızlandırarak, uzun dönemde insanoğlunun geleceğini tehlikeye sokmaktadır. GM'nin bu olumsuz uzun dönemli etkileri büyük sermayenin renkli reklamları sayesinde gözlerden gizlenmekte ve canavar tohumlar insanlığın kurtarıcısı olarak empoze edilmekte ve kimi çiftçiler gelirlerini artırmak için bunları kullanmaya ikna edilebilmektedir.

Birleşmiş Milletler Gıda Örgütü FAO'daki Afrika delegasyonu Monsato şirketinin reklam kampanyasını şiddetle eleştirmiştir. Haziran 1998'de 'Doğanın Hasadının Devam Etmesine İzin Verelim' başlıklı kamu açıklamasında Afrika delegasyonu, 'GM ürünleri biyolojik çeşitliliği, yerel bilgi ve beceriyi ve çiftçilerimizin binlerce yıldır geliştirdikleri sürdürülebilir tarımı mahvederek gıda güvenliğimizi tehlikeye atabilir' diyerek kaygılarını dile getirmiştir (Christian Aid, 1999). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) da tohum şirketlerinin yanlış yönlendirici reklam kampanyalarını eleştirmiş ve uygulama kuralları geliştirmiştir ama şimdiye dek bu kurallar şirketlerce dikkate alınmamıştır.

Bir kez reklam programlarına azgelişmiş ülke hükümetleri de katılınca zaten yoksul ve bilgiden yoksun olan köylüler kolayca ikna edilebilmektedirler. Örneğin Zimbabwe hükümeti geçimlik için mısır üretimi yapan çiftçileri açık döllenme yapan melez mısır tiplerini ekmeye zorlayarak ikna etmiştir. Bu süreçte hükümet ucuz kredi ve kırsal yayım programlarından yararlanmıştır. Benzeri süreçler Şili ve Filipinler'de de yaşanmış ve köylülerin geleneksel tohumları hükümet sertifikalı tohumlarla değiştirilmiştir.

Azgelişmiş ülke çiftçilerinin seçme özgürlükleri fazla seçeneğin olmaması nedeniyle de sınırlanmaktadır. Küresel tohum pazarlarında hızlı bir tekelleşme cereyan etmektedir. Monsato Şirketi'nin azgelişmiş ülke pazarlarındaki payı bu-

nun bir örneğidir. Arjantin'de Monsato, mısır tohumu pazarının yarısını elinde bulundurmakta ve çok yakında da soya fasulyesi tohumunda Brezilya pazarının yarısını kontrol edeceğini ileri sürmektedir. Azgelişmiş ülke çiftçilerinin seçim yapmalarında eğer yeni çeşitlere geçmezlerse kendi geleneksel ürünlerinin artık ekonomik olmayacağı ve kendilerinin de yeniliklerin gerisinde kalacağı korkusu çok önemli bir yer tutmaktadır. Fakat tohum pazarındaki tekelleşme yüzünden her iki halde de çiftçiler kaybetmeye mahkum görünmektedirler. Mahvedici teknolojinin ticari olarak uygulanmaya geçmesiyle de bir çok çiftçinin tekelci kontroller yüzünden borç girdabına gireceği beklenebilir.

Yokedici teknoloji ile birlikte giden ve bitki davranışını kontrol eden bir GM dizaynı da çiftçileri Ulusaşırı şirketlere tümüyle bağımlı kılacak bir özelliktedir. Şu anda İngiltere'nin en önde gelen agro-kimya şirketi olan Astra Zeneca genetik olarak değiştirilmiş öyle bir tohumun patentine sahiptir ki bu tohum eğer belli kimi kimyasal maddelerle birlikte kullanılmazsa çimlenip güvermemektedir. RAFI de şu ifşaatı yapmaktadır: Astra Zeneca Şirketi genetik olarak öylesine programlanmış tohumlar geliştirmiştir ki bu tohumlar belli bir kimyasal sprey ile püskürtülmediği takdirde bitkinin bodur kalmasına, isteyerek ürün vermemesine veya belli hastalıklara direnç göstermemesine neden olmaktadır. Yani tohumlar adeta hırçın bir çocuk gibi istediğini elde edemeyince kendinden bekleneni yani sağlıklı büyüyüp ürün vermeyi reddetmektedirler. RAFI bir de Astra Zeneca'nın akıllı ve hırçın tohumlarının tam ürün olgunlaşıp hasada yakın bir zamanda kendisine gene belli kimyasal maddeler verilmediği taktirde sararıp solup boynunu bükme özelliklerinde tohumlar ürettiğini ifşa etmektedir (RAFI, 1999b). Dolayısıyla tam ürün zamanına yakın çiftçiler bu hırçın tohumlar tarafından yeni kimyasal girdiler almaya zorlanmaktadırlar. Gerçi Astra Zeneca bu hırçın tohumları pazara sürmeyeceğini beyan ediyorsa da böyle tohumları geliştirdiğini de inkâr etmemektedir.

Yokedici teknolojinin yoksul çiftçi, biyo-çeşitlilik ve gıda güvenliği için arzettiği ciddi tehlikeler, Uluslararası Tarım Araştırmaları Danışma Grubu'nu (CGIAR - Consultative Group on International Agricultural Research) bu teknolojiyi kendi ürettiği tohumlarda yasaklamaya sevketmiştir. CGIAR'ın resmi bir açıklamasında örgütün kendi geliştirdiği tohumlarda tohum çimlenmesini engelleyici gen naklini kullanamayacağı vurgulanmıştır (RAFI, 1998). Fakat gene de Isabel McCrea gibi bilim adamları ve Pat Mooney gibi bir tarım örgütünün başkanı yokedici teknolojinin tarımı yakın bir gelecekte kontrol altına alacağından şiddetle korkmaktadırlar (Action Aid, 1999c; Farmers Weekly, 1999; RAFI 1998).

Şu anda yokedici teknoloji sadece tütün ve pamukta kullanılmaktadır ama biyo-teknoloji şirketleri Asya, Afrika ve Güney Amerika pazarlarını hedef almaktadırlar ve dolayısıyla diğer ürünler de araştırmaların odak noktasını teşkil etmektedir. Teknolojinin mevcut hızı onun yakında pirinç, buğday ve soya fa-

sülyesinde de kullanılmaya başlanacağının sinyallerini vermektedir. Durum böyle olursa azgelişmiş ülkelerde kendi tohumunu üreterek bir sonraki yıla saklayan 1.4 milyar yoksul çiftçinin geleceğe güvenle bakması hayal olacaktır.

Agro-kimya şirketleri yokedici teknolojiyi patent haklarına tam anlamıyla uyulmasının bir sigortası olarak geliştirdiklerini ileri sürmektedirler. Örneğin Monsato'ya göre bu tohumlar sayesinde artık üretici şirketler patenti kendilerine ait olan tohumların kaçak olarak üretilip saklanması tehlikesini önleyecek ve artık polislik yapmak zorunda kalmayacaklardır. ABD Ziraat Bakanlığı sözcülerinden Melvin Oliver yokedici teknoloji, Amerikan teknolojisinin izinsiz kullanılmasını engelleyici bir mekanizmadır diyerek bu teknolojiyi savunmaktadır (Nuffield Council on Bioethics).

Tüm bu iddialara rağmen böylesine ölümcül bir teknolojinin geliştirilmesinin arkasında paranın yattığı gün gibi aşikârdır. Delta Pine Şirketinin müdürü Murray Robinson, yokedici teknolojinin kendi şirketine son kertede yılda bir milyar dolar kazandıracağını tahmin etmektedir (RAFI, 1999b). Bu da azgelişmiş ülkelerde milyonlarca küçük ve yoksul köylünün gıda güvenliğini tehlikeye sokarak yapılmaktadır.

VIII. Sonuç

Mevcut haliyle genetik mühendisliği, azgelişmiş ülke yoksullarının gıda sorunlarıyla savaşında onlara yardımcı olmaktan çok uzaktır. GM, üretimi artırıcı yöntemler ile yoksulluğu giderici yöntemler arasında bir bütünleyicilik sağlayamamıştır. Bunun sonucunda da azgelişmiş ülkelerde yiyecek üretimi artsa da bu daha çok sayıda insanı doyurmak açısından başarılı olamayacaktır. GM'nin mülkiyet özellikleri, ürettiği teknolojileri köylülere yüksek kâr amacıyla pahalıya verdiği için gıda güvenliğini engelleyici niteliktedir. Dolayısıyla yoksullar aslında bu teknolojinin kurbanları olmaktadırlar.

GM endüstrisinin, elindeki bilgileri patentlemeye gitmesi de azgelişmiş ülkelerde yoksulluğu pekiştirici eğilimler taşımaktadır. Patentleme, çiftçileri, bir zamanlar kendileri için bedava olan tarımsal teknoloji ve yöntemlere yüksek fiyatlar ödemeye zorlamaktadır. Bunun ötesinde yokedici teknoloji hem birçok geleneksel bitki türlerini yoketme özelliğine diğer yandan da bu özelliği nedeniyle köylülerin geçim kaynağı ürünleri yokederek onları açlığa mahkum etme özelliğine sahiptir.

Eğer azgelişmiş ülkelerde gıda güvenliğini sağlama ve yoksulluğu giderme iddiaları samimi ise GM teknolojisi sıkı bir denetim altına alınmak zorundadır ve GM şirketleri de para ve kâr hırsından vazgeçmek zorundadır. Ama GM araştırma ve geliştirmeleri özel şirketlerin tekelinde olduğu müddetçe bu beklentinin gerçekleşmesi hayalden başka bir şey değildir. Bu araştırma ve geliştirme çalışmaları toplumsal ahlâk ve sorumluluklara sahip kamu kuruluşlarının

elinde olursa ve aynı zamanda hükümetler kırsal alanda yoksulluğu giderici önlemler alırsa o zaman belki gıda güvenliğini sağlamada ümitvar olunabilir. Şimdiki koşullarda ulusaşırı şirketlerin tekelinde olan GM ürün araştırma ve geliştirme çalışmaları, sermaye birikiminden başka bir dinamik ile hareket ettirilmemektedir ve bu böylece devam ettiği müddetçe de biyolojik yaşamın çeşitliliğini sürdürecek ve global düzeyde yoksulluğu giderecek politikaları beklemek, safdillik olur.

KAYNAKÇA

Action Aid (1999a) "British Gene Giant Could Impoverish Third World Farmers", http://www.actionaid.org.

Action Aid (1999b) "Campaign Letter: Can You Believe What's Happening in the Developing World?", http://www.actionaid.org.

Action Aid (1999c) "Patents on Food Security", http://www.actionaid.org.

Aydın, Z. (1997) "Famine Causation: A Critical Reappraisal", *METU Studies in Development*, 24 (3): 295-317.

Barraclough, S. (1991) *An End to Hunger: The Social Origins of Food Strategies*, Zed Books, Londra.

Bernstein, H. vd. (der.) (1990) *The Question of Food, Profits Versus People?* Earthscan Publications, Londra.

Brittenden, W. (March 22, 1998) "Terminator Seeds Threaten a Barren Future for Farmers", *The Independent on Sunday*.

Carney, D. (1998) *Sustainable Rural Livelihoods: What Contribution Can We Make?* DFID, Londra.

Christian Aid Report (1999) "Selling Suicide", http://www.biotechk...m/showlip.php371491.

Debroy, B. (1996) *Beyond the Uruguay Round*, Zed Books, Londra.

Devereux, S. (1993) *Theories of Famine*, Harvester Wheatsheaf, New York ve Londra.

Dreeze, J ve Sen, A.K. (1991a) *The Political Economy of Hunger*, 3 cilt, Clarendon Press, Oxford.

Dreeze, J ve Sen, A.K. (1991b) *Hunger and Public Action*, Clarendon Press, Oxford.

Evening Standard (11 May, 1999) "Genetic Engineering: Sifting the Facts from the Fiction", http://www.monsanto...9-eveningstand.html.

Farmers' Link (1998) *Smart Plants*, Farmer's Link, Norfolk.

Farmers Weekly, (1999) "Beware! It's the Terminator", *Farmers Weekly*, vol. 130, no. 13.

Food for Our Future, http://www.foodfuture.org.uk.

Glaeser, B. (1987) *The Green Revolution Revisited*, Unwin Hyman, Londra.

Grigg, W. (1985) *The World Food Problem*, Basil Blackwell, Oxford.

The Guardian (1 May, 1999) "Scientists Say Food Supplies Hinge On Genetic Engineering", http://www.monsanto...10599-Guardian.html.

Harf, H.E ve Trout, T. (1986) *The Politics of Global Resources: Population, Food, Energy and Environment*, Duke University Press, Durham.

Hobbelink, H. (1991) *Biotechnology and the Future of World Agriculture*, Zed Books, Londra.

Institute of Science in Society (1999) "World Scientist Statement, Calling for a Monratorium on G.M Crops and Ban on Patents", http://www.twnside.../title/world-cn.htm.

James, C. (1998) *Global Review of Commercialised Transgenic Crops 1998*, ISAA Briefs no. 8, Ithaca, International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications, New York.

Khor, M. (1999) "A World Fight Against Biopiracy and Patents on Life", http://www.southbou...wn/title/pat-ch.htm.

Lappe, F.M., Collins, J., Rosset, P., (1998) *World Hunger 12 Myths*, Earthscan Publications, Londra.

Low, P. (1995) *Trading Free: The GATT and the US Trade Policy*, Twentieth Century Fund Books, New York.

McCourt, P. (1998) University of Toronto Press Release.

Monsanto (1998) "Monsanto Company Statement: New Seed and Gene Protection Methods: Monsanto's position", http://www.monsanto.co.uk/.

Nature Biotechnology (1999) "India Sequences Chickpea", *Nature Biotechnology*, vol. 17, no. 3.

Nuffield Council on Bioethics (1999) "Genetically Modified Crops: The Ethical and Social Issues", http://www.biotechk...m/showlip.php371491.

Patnaik, U. (1990) "Some Economic and Political Consequences of the Green Revolution in India", H. Bernstein (der.) *The Food Question: Profits Versus People?* içinde, Earthscan Publications, Londra.

Pearce, F. (1996) "Greedy Patenting Could Starve Poor of Biotechnology Promise", *New Scientist*, vol. 152, no. 2056.

Pearse, A. (1978) "Technology and Peasant Production: Reflections on a Global Study", *Development and Change*, 8: 125-59.

RAFI (1999a) http://.rafi.org.html.

RAFI (March, 1999b) "News Release: Traitor Technology: "Damaged Goods" from the Gene Giants", http://www.rafi.org/pr/release30.html.

RAFI (November, 1998) "News Release: Terminator Seeds Rejected by Global Network of Agriculture Experts", http:www.rafi.org/pr/release23.html.

Rissler, J. ve Mellon, M. (1996) *The Ecological Risks of Engineered Crops*, The MIT Press, Cambridge, ABD.

Sen, A. (1981) *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford.

Sen, A. K. (1997) *Poverty and Famines*, Oxford University Press Inc.

Shiva, V. (1991) *The Violence of the Green Revolution: Ecological Degradation and Political Conflict*, Zed Books, Londra.

Southbound (1999) "More than 200 Organisations from 35 Nations Challenge U.S Patent on Neem", http://www.southbou...n/title/neem/ch.htm.

Shand (1998) "Terminator Seeds: Monsanto Moves to Tighten its Grip on Global Agriculture", *Multinational Monitor Magazine*, http://www.thirdwor...eeds.Monsanto2.html.

Shiva, V. (1999) "The Neem Tree – A Case History of Biopiracy", http://www.southbou...wn/title/pir-ch.htm.

Spinney, L. (1998) "Research Paper for Oxfam GB: Biotechnology in Crops: Issues for the Developing World", http://www.oxfam.or...gmfoods.htm.

Swaminathan, M.S. (1999) "Genetically Modified Plants: Implications for Environment, Food Security and Nutrition", http://www.mssrf.org.

Tudge, C. (1988) *Food Crops for the Future*, Basil Blackwell, Londra.

University of Toronto (October, 1999), "Press Release: Plant Geneticist Identifies Drought Tolerant Gene", http://www.monsanto.co.uk

UNCTAD (1994) *The Outcome of the Uruguay Round: An Initial Assessment*, UNCTAD, Cenevre.

US Government Staff (1997) "Discussion Paper on International Food Security", http://www.fas.usda...ummit/discpapr.html.

Watkins, K. (1992) *Fixing The Rules: North-South Issues In International Trade & The GATT Uruguay Round*, Catholic Institute For International Relations, Londra.

Yigletu, A. (1997) "Global Agricultural Trading System in the Post GATT Era: Implications for Developing Countries", *Scandinavian Journal of Development Alternatives*, 16 (3-4): 104-19.

Türkiye'de işadamı-devlet ilişkileri perspektifinden MÜSİAD

Aydın Uğur - Haluk Alkan***

Bir işadamı örgütü olarak Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (MÜSİAD) incelemek, öncelikle bu oluşumun ülkedeki geleneksel işadamı-devlet ilişkileri içinde anlamlandırılmasını, daha sonra da Derneğin sosyo ekonomik profil olarak temsil yapısının ortaya konulmasını zorunlu kılar. MÜSİAD kamuoyunun gündemine girmeye başladığı 90'lı yılların ikinci yarısından itibaren genellikle üyelerinin dindar kimlikleri ile tanımlanmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. "Müslüman" ifadesinin siyasal bir kimlikle özdeşleştirildiği bu zaman dilimi içinde MÜSİAD, Refah Partisi'nin bir yan örgütü olarak algılanmış ve bu açıdan analiz edilmeye çaba harcanmıştır. RP-DYP koalisyon hükümeti döneminde Derneğin hızla siyasal merkeze çekilmesi ve 28 Şubat sürecinden sonra yaşanan bir dizi gelişme de bu genel algılamayı iyice güçlendirmiştir. Ünlü "İrticai Şirketler" listesi ile başlayan bu süreç, bu gün bir işadamı derneğinin hakkında, Cumhuriyet'in ilkeleri aleyhine bir siyasal parti ile ortak hareket etme suçlamasıyla DGM'de kapatılma davasının açılması ile devam etmektedir. Makalenin amacı MÜSİAD oluşumunu daha genel bir perspektif içinde değerlendirerek, siyasal açıdan Derneğin konumunu ortaya koymaktır. Bu doğrultuda MÜSİAD'ın da içinde hayat bulduğu işadamı-siyasal alan etkileşiminin genel niteliklerine değinecek, işadamı örgütlerinin hem kendi aralarında hem de siyasal otoriteler karşısındaki davranış eğilimlerinin özelliklerini belirleyeceğiz. MÜSİAD'ın örgütsel temsil işlevinin boyutlarını ortaya koyacak, tüm bu perspektif içinde Dernek stratejisini siyasal alanla etkileşimi içinde ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

İşadamları-siyaset ilişkilerinin geleneksel yapısı açısından konuya bakıldı-

(*) İstanbul Bilgi Üniversitesi, İletişim Fakültesi.

(**) K.Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF. Kamu Yönetimi Bölümü.

ğında, öncelikle karar alma süreçlerinden dışlanmanın işadamları için hiç de yeni bir olgu olmadığı gerçeği ile karşılaşılır. Genel Kurmay tarafından açıklanan irticai şirketler listesinden sonra, günlük gazetelere tam sayfa ilanlar veren MÜSİAD üyesi şirketlerin kendilerini tanımlama üslupları ile 1979 yılında TÜSİAD'ın verdiği gazete ilanları hükümetin tepkisini çektiğinde Dernek üyelerinin yine gazetelere verdikleri firma ilanlarındaki üslupları şaşırtıcı derecede birbirlerine benzemektedir.[1] İşadamı örgütlerinin temsilcilerinin savcılık soruşturmasına uğramaları da Türk siyasal tarihi açısından yeni bir gelişme değildir. 1960 ihtilalinden sonra ünlü Balmumcu sakinleri arasında dönemin TOBB Başkanı Hayri Terzioğlu da bulunmaktaydı; yine TÜSİAD'ın iki başkanı Cem Boyner ve Halis Komili, başkanlıkları döneminde hükümetle ters düştüklerin için savcılık soruşturmasına uğradılar. İşadamı-siyaset ilişkilerinin bu özelliği o kadar belirleyici bir olgudur ki, 1997 yılının başlarında gözler MÜSİAD'ın üzerine çevriliyken bile, TÜSİAD yönetimince gündeme getirilen "Demokratikleşme Perspektifleri" raporu, Genel Kurmay'ı ve siyasal otoriteleri memnun etmediği için ağır eleştirilere uğramış, bunun üzerine rapor Dernek yönetiminde tartışmalara neden olmuş ve Yönetim Kurulu'nu güç durumda bırakmıştır.[2] Bütün bu çerçeve bize bir işadamı örgütünün konumu analiz edilirken ekonomide siyasal otoritelerin belirleyici rolünün ve onaylayıcı tutumu-

1 İlanlarda, yapılan ihracat,istihdam edilen işçi sayısı, ödenen vergi miktarı gibi sayısal veriler yolu ile ülke ekonomisine yapılan katkılar vurgulanmaktadır. Yine bu ilanlarda yanlış anlaşılmaktan, ülke sevgisinden ve kazançlarının meşru yollarla sağlandığından bahsedilmektedir. Örnek için Bkz. *Milliyet* 14 Eylül 1979; *Yeni Yüzyıl* 16 Haziran 1997; Ayrıca liste için bkz. *Yeni Şafak* 7 Haziran 1997; *Yeni Yüzyıl* 12 Haziran 1997.

2 Raporun TÜSİAD içinde nasıl bir sorun oluşturduğunun en açık göstergesi Derneğin 27. Genel Kurulu sırasında yapılan tartışmalardır. Genel Kurulda YİK üyesi Asım Kocabıyık, raporun hazırlayıcıların gözlüğü ile sorunları yansıttığını belirterek YİK'e danışılmadan raporun kamuoyuna yansıtılmasından dolayı Yönetim Kurulunu eleştirdi. Rahmi Koç ise raporun kamuoyunun gündemine gelmeden önce kendilerinin düşüncesinin alınması gerektiğini, toplantının yapıldığı gün bile raporu henüz okuyamadığını belirterek tartışmalara katılmadı: *Radikal* 24 Ocak 1997. Rapora açık destek veren Halis Komili bile MGK konusunun raporun öncelikli meselesi olmadığını belirtti: *Yeni Yüzyıl* 24 Ocak 1997. Ancak Demokratikleşme Raporu ile ilgili örgüt içi tartışmalar Genel Kurulla bitmemiştir. Rahmi Koç 27. Genel Kurul sonrasında Dernek yönetimine bir mektup göndererek rapordaki görüşlere katılmadığını ifade etti. TÜSİAD'ın önde gelen isimlerinden Aydın Bolak da aynı günlerde yönetime bir mektup göndererek rapor konusundaki eleştirilerini dile getirdi. Bolak raporun bu şekliyle TÜSİAD raporu olamayacağını, ancak Yönetim Kurulunun düşüncelerini belirten bir rapor olarak değerlendirilebileceğini belirtiyordu. Rahmi Koç da "*Yönetim Kurulunun YİK'in görüşlerini yansıtmak üzere seçildiğini*" ve kendi başına hareket edemeyeceğini sert bir dille ifade etti: *Radikal* 1 Şubat 1997. Nisan ayındaki YİK toplantısına da aynı hava hakim oldu ve RP-DYP Koalisyon Hükümetine yönelik eleştiriler ile Demokratikleşme Perspektifleri Raporunun ayrıntılarında yazarların sorumlu olduğu yönündeki eğilim toplantıda ağırlığını hissettirdi. Kayhan MGK'nın sivil yönetim boşluğunu doldurduğunu belirterek, raporun ayrıntılarının değil genel çerçevesinin tartışılmasının yararlı olacağını belirtti. YİK toplantısının sonucunda da "ayrıntılarla" ilgili konularda yazarların sorumluluğu vurgulandı: *Milliyet* 9 Nisan 1997. Rapor Koç grubunun, Aydın Bolak, Halit Narin, Asım Kocabıyık, İlhan Şencan, Necmettin Gökçe, Turgut Yılmaz ve Uğur Ekşioğlu gibi üyelerin sert muhalefeti ile karşılaştı. Genç yöneticiler, Derneği zor şartlardan bugüne getiren kıdemli üyeler karşısında "kolaycılığa kaçmakla" suçlandılar; Halit Narin'e göre TÜSİAD yöneticileri; "*Sürgünde demokrasiyi savunan Şah'ın oğullarına benziyorlar*"dı: *Milliyet* 28 Nisan 1997.

nun göz önünde bulundurulmasının gereğini göstermektedir.

Konunun diğer bir boyutu Türkiye'de işadamı örgütleri arasında çatışmacı bir eğilimin geleneksel olarak varlığı ile ilgilidir. Korporatif temsilin üst örgütü olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) genel olarak ticari çıkarların baskın konumda bulunduğu ve örgütsel işlevselliği gittikçe KOBİ düzeyindeki firmalara bağımlı duruma gelen bir yapılanmadır. Bu doğrultuda, özellikle 1980'li yıllardan günümüze, büyük sanayiciler karşısında fazlaca siyasal renge boyanmış biçimde bir meşruiyet savaşımı vermektedir. TOBB yönetimi 1995-1997 yılları arasında TÜSİAD'ın Ekonomik ve Sosyal Konsey'de boykot edilmesini sağlamış, 1991'den sonra DYP ile geliştirdiği kapalı ilişkileri örgütsel çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Benzer biçimde Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) 60'lı yılların ikinci yarısından sonra işçi sendikalarına karşı katı tutumu ile sivrilmiş bir işadamı örgütüdür.[3] Konfederasyon yönetimi, 1970'li yılların başlarından itibaren daha ılımlı bir tutum sergileme çabası içerisinde bulunan TÜSİAD kurucularına karşı açık bir karşıtlık sergilemiştir. Yakın tarihimizde, TOBB-TÜSİAD, TÜSİAD-TİSK, Sanayi Odaları-TOBB arasında yaşanan, siyasal otoritelerin de rol oynadığı bir çok çatışma örneği bulmak mümkündür. Siyasal merkezin ekonomideki belirleyici rolü bu çatışmacı eğilime eklendiğinde, ortaya siyasal merkezi önceleme, siyasal otoritelere kendi örgütsel çıkarlarını kabul ettirmek yolu ile diğer örgütlerin dışlanmasını sağlama amacının ağır bastığı bir davranış eğilimi ortaya çıkmaktadır. Konumuz MÜSİAD olunca, bu örgütün siyasal alanla ilişkilerinin seyrinin ortaya konulmasında da, oluşumun diğer işadamı örgütleri üzerindeki etkilerinin belirlenmesi genel bir analiz açısından zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü yön; MÜSİAD'ın sosyo ekonomik arka planının genel çatışma eksenleri içindeki konumunun belirlenmesidir. Konu bu açıdan güncel tartışmalarla da yakından ilintilidir. Derneğin üye bileşimi, başlıca talep eksenleri ve bunların örgüt stratejisi üzerindeki etkileri ele alınıp incelenmelidir.

Kısaca özetlersek; MÜSİAD öncelikle siyasal merkezin ekonomide belirleyici rol oynadığı geleneksel düzlemde hayat bulup gelişme gösteren bir örgüt olarak ele alınıp incelenmelidir. İkinci olarak her işadamı örgütü gibi MÜSİAD da rakip bloklar ile mücadele etmekte olan bir dernektir. Dolayısıyla talep bileşimi olarak MÜSİAD'ın nasıl algılandığı önem kazanır. Son olarak da örgüt stratejisine etki eden ve bizzat Derneğin kendi sosyo ekonomik profilinden kaynaklanan özellikler analiz edilmelidir. Aşağıda bu parametreler ışığında MÜSİAD'ı incelemeye çalışacağız.

3 Bkz. Bianchi, 1984: 264-268.

Ekonomide siyasal belirleyicilik, çatışmacı karakter ve işadamı örgütleri

Türkiye'de işadamı-siyaset ilişkilerinde belirtilmesi gereken ilk nokta; siyasal merkezin ekonomik çıkar grupları üzerinde belirleyici ve yönlendirici bir rolünün bulunduğudur. Kökenini, 1848 Ticaret Antlaşması ve devamında gelişen sosyo ekonomik değişimlerin, Balkan Savaşı'nın ve I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı kayıpların oluşturduğu süreç içerisinde, ekonomide Türkleşmenin sağlanması noktasındaki siyasal kararlılık merkezî politikalara hakim olmuştur. Bu kararlılık yeni Türk Cumhuriyeti'nin siyasal elitleri tarafından da devralınmış ve özellikle 1930'lu yıllardan itibaren devlet eliyle ekonomi yeniden yapılandırılmıştır. Doğal olarak daha başlangıçta işadamı grupları siyasal kurumsallaşmayı belirleyen bir toplumsal güç olmaktan çok, varlıkları siyasal merkezin kararlılığına bağlı bulunan bir grup olarak şekillendiler. Dolayısıyla devletin işadamı gruplarının şekillenmesindeki görünür ağırlığı, gerek işadamı örgütlerinin kurumsallaşmalarında, gerekse kurumsal davranış eğilimlerinin şekillenmesinde belirleyici faktörü oluşturmuştur.

Tarihsel açıdan konuya bakıldığında siyasal otoritelerin yönlendirici etkisinin ilk izlerini, İttihat ve Terakki yönetiminin azınlıkların kontrolündeki Dersaadet Ticaret Odası'na karşı İstanbul Esnaf Cemiyeti'ni örgütlemesinde bulmak mümkündür. Cemiyet korporatif nitelikte yapılandırılmıştı ve sermayenin Türkleştirilmesi noktasında en önemli örgütsel kanalı oluşturdu (Toprak, 1995; Öncü, 1984). Cumhuriyet'le birlikte siyasal otoriteler, bu gelenekten gelen, İstanbul ve İzmir gibi gelişmiş şehirlerde üslenmiş bulunan ve dış pazarı tanıyan Türk tüccarlarını muhatap aldılar. 1922 yılında kurulan Türk Ticaret Birliği, İstanbul Esnaf Cemiyeti'nin taşıdığı amaçlar doğrultusunda yapılandırıldı. Bu kuruluşun da temel amacı devletin sağladığı imkânlar ışığında gayrimüslimlerden boşalan yerlerin Türk girişimcileri tarafından doldurulmasını sağlamaktı (Boratav, 1974: 25-26). 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi ve ticaretle ilgili talepler genellikle bu örgüt tarafından seslendirildi ve bu talepler siyasal otoriteler tarafından da kabul gördü. Bu arada ülkenin en gelişmiş işadamı örgütü olan Dersaadet Ticaret Odası milli bir karakterde İstanbul Ticaret Odası olarak yeniden yapılandırıldı ve uzun yıllar (1950'li yıllara kadar) ülkede işadamları ve devlet arasında önde gelen talep iletme kanalını oluşturdu.

1947 devalüasyonu siyasal otoriteleri odaların organize ettiği bazı baskılarla karşı karşıya bıraktı ve hükümetin odaları daha hiyerarşik bir biçimde örgütlemesinin de dinamiğini bu gelişme oluşturdu.[4] 1950 yılında ülkedeki tüm odalar TOBB çatısı altında merkezî bir biçimde yeniden yapılandırıldılar ve gerek

4 Süreç için bkz. Saybaşılı, 1976a.

TOBB kanalı ile gerekse doğrudan Bakanlık kanalı ile iki yönlü bir vesayet sistemi altına alındılar. 1960'lı yılların sonlarında daha sonraları TÜSİAD oluşumu ile sonuçlanacak olan Sanayi Odaları Birliği muhalefetine kadar ülkedeki işadamlarını temsil eden tek mekanizmayı da Odalar Birliği hiyerarşisi oluşturdu.

Siyasal belirleyiciliğin işadamı örgütlenmeleri üzerindeki belirleyici rolünden hareket edilerek, ülkemizde işadamları ile devlet arasındaki ilişkilerin çatışmasız bir seyir takip ettiği söylenemez. Bu arka plana rağmen, siyasal otoriteler ile çeşitli çıkar gruplarının zaman zaman karşı karşıya geldikleri de görülmüştür. Bu gibi durumlarda genellikle siyasal otoriteler ekonomide cezalandırıcı politikalara başvurma ve/veya daha kolay anlaşabileceği yeni bir işadamı grubunu öne çıkartarak muhatap almayı yeğlemişlerdir. Yukarıda Odalar Birliği'nin uzun yıllar ülkedeki tek temsil örgütü olarak belirleyici bir rol oynadığına değinmiştik, dolayısıyla siyasal iktidarlar bu hiyerarşinin üst yönetiminde daima söz sahibi olmak istemişler ve odalara kendi çıkarları doğrultusunda müdahale etmişlerdir. 1960 askeri müdahalesinden kısa bir süre sonra odalarda CHP yanlısı yönetim değişikliklerine gidilmiş, DP ile güçlü ilişkileri bulunduğuna inanılan yöneticiler görevlerinden uzaklaştırılmışlardır (Saybaşılı, 1976b:127). 1965 yılından sonra Odalar Birliği yönetimi üzerinde Adalet Partisi gücünü tekrar pekiştirmiş, 1973 yılında kurulan CHP-MSP koalisyon hükümeti döneminde, iktidar partilerinin oda yönetimlerine yönelik girişimleri Odalar Birliği ile hükümet arasında açık bir çatışmanın yaşanmasına neden olmuştur.[5] 1986 yılında ise bu sefer AP'nin devamı olarak güç kazanan DYP'nin Odalar Birliği'nde nüfuz kurmasını önlemek amacıyla ANAP hükümeti 3277 sayılı Kanunla odaların seçim sistemini tamamen değiştirmiştir. 1991 seçimleri öncesinde de odalar bu sefer bir DYP darbesine sahne olmuş, Yalım Erez'in çabaları sonucunda odalarda yeniden DYP yanlısı bir denge oluşturulmuştur.

Yukarıdaki durum gönüllü işadamı örgütleri açısından da geçerlidir. TÜSİAD ülkede güçlü bir teknokrat yürütmenin, merkez sağ ve sol partilerin uzlaşmasına dayalı olarak kurumsallaşması talebini 1970'li yılların ikinci yarısından bugüne dile getirmektedir. Derneğin bu yöndeki girişimleri zaman zaman siyasal iktidarla ayrılığa düşmesine ve çatışmasına neden olmaktadır. TÜSİAD kuruluşundan kısa bir süre sonra CHP-MSP koalisyonuna bu amaçla açıktan cephe almış, daha sonra da CHP ile koalisyona yanaşmayarak küçük sağ partilerle hükümet kuran AP yönetimine karşı da mücadele etmiş, hatta 2. MC hükümetinin düşmesinde aktif rol oynamıştır.[6] 1983 seçimleri öncesinde MDP-HP formülünü destekleyen Dernek, ANAP'ın seçimden tek parti olarak çıkmasından

5 Bkz. *Devir*, 15-22 Nisan 1974, Sayı 76, s. 5. ; *Devir*, 22-29 Nisan 1974, Sayı 77, s. 35-36.

6 TÜSİAD yönetimi, AP yönetimini bu yönde baskı altında tutmak amacıyla 1977 yılında Parti içindeki MC karşıtı gruba açık destek vermiştir. Aynı şekilde AP'den ayrılan milletvekillerinin 1978 yılı Ocak ayında Ecevit azınlık hükümetine destek vermeleri de büyük sanayiciler tarafından olumlu karşılanmıştır (Barkey, 1984: 60).

sonra bu Parti ile zaman zaman sorunlar yaşamıştır. Özellikle değişim talebini daha çok öne çıkaran genç liderler döneminde (1987-1999)[7] siyasal alanla çatışmalar sık sık yaşanır olmuştur.

Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki; bu çatışma dönemlerinde işadamı örgütleri arasında dayanışma istisna, örgütler arası çatışma genel bir görünümdür. 1979 yılında Ecevit azınlık hükümetine karşı TOBB ve TÜSİAD'ın oluşturdukları muhalefet bloku ve RP-DYP koalisyon hükümetine karşı (MÜSİAD'ı dışarıda tutarsak) 28 Şubat'tan sonra oluşturulan TOBB-TİSK ve TÜSİAD bloku dışında genellikle işadamları arasında parçalanma ve çatışmacı bir görünüm hakimdir. TOBB büyük sanayicilerin kendi hiyerarşisinden bağımsız olarak hareket etmesine hiçbir zaman sıcak bakmamıştır. TÜSİAD'ı bir çıkar grubu kendilerini de tüm işadamlarının resmi üst örgütü olarak görme eğilimindedir. 1969 yılında dönemin AP hükümetinin sanayicilerden yana aldığı ekonomik kararlara karşı açıktan cephe alarak hükümetin bu kararlardan dönmesini sağlamış, 1970'li yıllarda açıktan AP yanlısı bir tutum takınarak TÜSİAD'ın partiler üstü politikası ile zaman zaman çatışmıştır. TOBB-TÜSİAD çekişmesi özellikle 80'li yılların sonlarından itibaren daha açık ve sürekli bir görünüm almıştır. Yalım Erez 1992 yılında bu çatışma nedeni ile ihraç/istifa arası bir biçimde TÜSİAD'tan ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Yine TÜSİAD yönetimi DYP-SHP koalisyonuna yönelik olarak gündeme getirdiği her eleştiride karşısında hükümetten önce TOBB yönetimini bulmuştur. Belirttiğimiz gibi işadamı örgütleri arasında siyasal kabule ulaşmakta diğer grubu dışlama eğilimi oldukça güçlüdür ve istinasız her grup için bu eğilimin örneklerini bulmak mümkündür.

Konumuz açısından buraya kadar ele aldığımız çerçeve içinde ülkemizde işadamı örgütleri ve siyaset ilişkilerinin başlıca belirleyici özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: Öncelikle siyasal merkezin belirleyici bir rolünün bulunması ve dağıtım kanallarını politikaları ile yönlendirebilmesi işadamlarının algılama ve davranış eğilimlerinde derin bir yer edinmiştir.[8] İkinci olarak gerek işadamı örgütleri arasında, gerekse siyasal otoritelerle olan etkileşimlerde çatışmacı bir

7 1987 Genel Kurulu ile yönetime gelen genç ekip; Ömer Dinçkök, Cem Boyner, Bülent Eczacıbaşı, Halis Komili, Güler Sabancı gibi isimlerden oluşuyordu. Özal hükümetinin kapalı hükümet etme yöntemine bir tepki olarak TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi, daha sert bir muhalefet yürütme taraftarı olan genç işadamlarının yönetime geçmesini uygun bulmuştu (Heper, 1991b: 171). Ancak gençler ile YİK arasında, sonuncusu Demokratikleşme Perspektifleri Raporunun yayınlanmasından sonra yaşanan, bir dizi sorun tüm bu dönem boyunca zaman zaman kendini gösterecektir (Ayrıntı için bkz. 2 nolu dipnot). 1998 yılında ise gençlerin yürüttüğü stratejilerin hükümet ilişkilerinde gerilim yaratmasına bir tepki olarak TÜSİAD daha statükocu bir yönetime devredilmiştir. E. Yücaoğlu'na göre Türkiye'nin önünün açılması; Bakanlar Kurulu'nun 20-25 kişi ile sınırlandırılması, bakanların milletvekilliğinin sona ermesi, milletvekillerinin dokunulmazlığının sınırlandırılması, yönetimde devamlılık ve etkinliğin sağlanması ve Cumhurbaşkanının hükümet krizleri uzadığında parlamentoyu feshetme yetkisinin olması gibi bir dizi yeni yasal düzenlemelerin yapılmasına bağlıdır (Yücaoğlu, 1999).

8 Türkiye'de işadamı-siyaset ilişkilerinde devletin belirleyici rolü ve bu rolün işadamları üzerindeki etkileri için bkz. Heper, 1991a; Buğra, 1995; Bianchi, 1984; Keyder, 1995; Öncü, 1980.

görünüm ilişkilere hakimdir. Devletin ekonomide oynadığı rol bu duruma eklendiğinde, ortaya siyasal kabule ulaşmaya çalışan, kendi içlerinde çekişme halinde bulunan ve bu nedenle siyasal iktidarlar tarafından zaman zaman öne çıkartılan, zaman zaman dışlanan bir etkileşim biçimi çıkmaktadır. Her siyasal iktidar kendisi ile daha uyumlu bir işadamı grubu ile çalışmayı yeğlemekte ve bunu kurumsallaştırmaya çaba harcamaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak siyasal alandaki sancılı değişimler katlanarak işadamları dünyasına yansımakta, hatta kriz doğurmaktadır. 60'lı yıllar boyunca ticari yapının sanayileşmeye dönüşümü süresince, 24 Ocak 1980 sonrasındaki liberal uygulamalar karşısında koruma altındaki sanayiciler ile dışa açılma yanlısı sanayi işletmeleri ve hizmet sektörü arasında siyasal alandan kaynaklanan çatışmalar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. 1990'lı yılların başından bu yana siyasal anlamıyla İslâm'ın kamusal alanda görünür olduğu ve bunun yönetim üzerinde etkilerinin hissedildiği bir ortamda da böyle bir dönüşümün iş dünyasına benzer yansımalar yapması kaçınılmazdır. Üstelik dönüşüm, yeni bir işadamı grubunu beraberinde bu sürece dahil ediyorsa, yansımanın daha hissedilir yaşanacağı kolaylıkla söylenebilir. Şimdi MÜSİAD oluşumunu bu perspektif ışığında daha yakından ele alabiliriz.

Çatışmacı ilişkiler, siyasal kabule ulaşma ve MÜSİAD

İşadamı Örgütleri-siyaset ilişkileri açısından MÜSİAD oluşumuna baktığımızda öncelikle konunun iki boyutunun bulunduğunu belirtebiliriz. Bunlardan ilki İslâm ve sermaye etkileşimi ile ilgilidir. İkinci boyut ise mevcut işadamı örgütlerinin MÜSİAD'ın arka planını oluşturan talep bileşimini temsil etme noktasında işlevsel olmamaları ile şekillenir.

Ekonomik gelişmeler geleneksel toplum yapıları üzerinde önemli değişimlere neden olmaktadır. Bu ortamda dinin nasıl bir işlevi olduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Temel olarak dinin gelişmeler karşısında yeni anlamlandırma çerçeveleri geliştirerek toplumsal uyumu kolaylaştırıcı ya da tam tersine değişime direncin kaynağını oluşturan bir faktör olarak uyumu zorlaştırıcı rol oynamasına birçok örnek bulmak mümkündür. Bu konunun ayrıntılarına girmek ise çalışmamızın sınırlarını oldukça zorlar. Türkiye'deki gelişmeler göz önüne alındığında, dinin ekonomik alanla bağlantısının giderek zayıflayan bir olgu olmaktan çok, toplum içinde yeni anlamlandırma ve uyum sağlama eğilimlerinin geliştirilmesinde işlevsel bir rol oynadığı söylenebilir. Bu, İslâm dünyasında da hakim bir eğilimdir; İslâm bankacılığı, İslâm sigortacılığı veya İslâm borsası adı altında uygulamaya konulan modellerin temelinde gelişmeleri dışlama eğiliminden çok, bu gelişmeleri dinsel açıdan meşru bir zemine çekme arayışı yatmaktadır. Dolayısıyla konu muhafazakâr iş çevreleri olduğunda meşruiyet sağlayıcı bir arayışın bu kesim içinde bir biçimde bulunduğunu belirtebiliriz.

Zaten günümüzde dinsel eğilim nedeniyle bir işadamı örgütünün kapatılmasından bahsediyorsak, bir noktada bunu kabul ediyoruz demektir. Toplumsal gelişme evrimimiz göz önünde bulundurulduğunda belirtilen grupların dinamik bir süreç geçirdiklerini ve ifade edilen kimlikleri ile birlikte ekonomik dağılımdan daha büyük bir pay talep etmeye yöneldiklerini söyleyebiliriz. İlginç bir biçimde bu gruplar dışsal etkenlerle erimek yerine, zaman içinde güçlenmek biçiminde bir seyir izlemişlerdir. Yine zaman içinde bu kesimler, eğitim seviyelerindeki yükselme, iletişim teknolojilerindeki artış, ülke ve dünya konjonktüründe dinin yeni boyutları ile gündeme gelmesi ve siyasal gelişmeler sonucu giderek ortak bir çıkar grubu perspektifi geliştirebilmişlerdir. Buna bağlı olarak ekonomik dağılımda devletin etkin rolü, yukarıdaki meşruiyet arayışı ile birleşince dindar sermaye içinde dinsel açıdan meşru ekonomik aktivitilerin kurumsallaşması yönündeki bir siyasal kararlılık talebinin zamanla güçlendiğini belirtebiliriz. MÜSİAD din ve sermaye etkileşimi açısından, siyasal merkeze yönelik kimlik onayı talebinin beslediği bir meşruiyet arayışının üzerinde kurumsallaşmış bulunmaktadır. "Bir aşrı aşan kültür ve ekonomideki gerilemeyi önce durdurmak, sonra da pozitif istikamette ilerletmek"[9] amacının çatışmacı işadamı-siyaset etkileşimlerine yeni bir boyut eklemesi ise kaçınılmazdır.

Belirttiğimiz gibi konunun ikinci boyutu mevcut işadamı örgütlerinin bu sosyo ekonomik profili ne oranda temsil edebilecekleri ile ilgilidir. MÜSİAD üyesi işadamları büyük çoğunlukla küçük ve orta boy işletmelerden, ticari kuruluşlardan ve serbest meslek sahibi girişimcilerden oluşmaktadır. Odalar Birliği hiyerarşisi göz önüne alındığında bu tip bir profilin ağırlıklı olarak küçük ticaret ve sanayi odalarının içinde üstlenmiş bulunduklarını söyleyebiliriz. Dindar sermayenin Odalar Birliği kanalını etkin bir biçimde kullanabilmesi için öncelikle ticaret ve sanayi odaları yönetimlerinde belli bir güce ulaşmış olmaları gerekmektedir. Ancak burada etkinlik sağlamak TOBB hiyerarşisini çıkarların temsilinde kullanılabilir yapmamaktadır. Bu etkinlik beş eşit konseyden biri konumunda bulunan ve TOBB çatısı altında örgütlenmiş bulunan Ticaret ve Sanayi Odaları Konseyi'ne taşındığında bu sefer de ortaya diğer konseylerle olan güç etkileşimi sorunu çıkmaktadır. TOBB içinde yönetimde söz sahibi olmak büyük oranda Ticaret Odaları Konseyi başta olmak üzere, Sanayi Odaları Konseyi ve Borsa Konseyi ile belli ittifaklar gerçekleştirmekten geçmektedir. Oysa sosyo ekonomik yapı olarak MÜSİAD üyelerinin ticaret ve sanayi odalarının genel dağılımı içinde güçleri sınırlı kaldığı gibi, bunu başarabilseler bile, çıkar olarak çatışma içinde bulundukları büyük ticaret odaları, onların etkinliğindeki ticaret borsaları ve sanayi odaları, aralarında ittifak oluşturarak böyle bir gelişmeyi dizginleyebilecek güçtedirler.[10] Dolayısıyla dindar Anadolu ser-

9 *Kitle*, Şubat 1993, sayı 1: 20.

10 İTO'nın 1996 seçimlerinde bu tür bir ittifak ile MÜSİAD'ın girişimi dizginlenebilmiştir. Bkz. *Cumhuriyet* 25 Kasım 1995.

mayesinin oda örgütlenmeleri yolu ile çıkarlarını ifade edebilmeleri ve etkili bir baskı grubu oluşturmaları çok zor ve ancak uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşebilecek bir olgudur.

Buna karşılık ulusal düzeyde faaliyet yürütme kapasitesine sahip bulunan işadamı dernekleri ağırlıklı olarak, ulusal (TÜSİAD'da olduğu gibi) veya yerel düzeyde (ESİAD örneğinde olduğu gibi) büyük sanayiciler tarafından oluşturulmuş bulunmaktadırlar. Bu nitelikleri ile zaten sosyo ekonomik profil olarak MÜSİAD oluşumuna yön veren toplumsal dinamiklerin karşısında konumlanmaktadırlar. TÜSİAD ve bölgesel düzeyde kurulmuş bulunan SİAD'lar katı bir üyelik sistemi altında çalışırlar ve çıkarları üst düzey sanayicilerin çıkarları ile örtüşmüş birer baskı grubu niteliğindedirler. MÜSİAD kurucularının, birisi dışında, diğerleri küçük ve orta boy işletmelerin sahipleriydiler.[11] Doğal olarak TÜSİAD benzeri oluşumlar böyle bir talep bileşimini karşılayabilecek örgütsel bir çerçeveye sahip değillerdi.

Dolayısıyla MÜSİAD sosyo ekonomik arka plan olarak daha başlangıçta ülkenin önde gelen işadamı örgütlerinin karşısında konumlanıyordu. Onlar odalar hiyerarşisini; "hükümete resmî destek veren, tabandan kopuk büyük holdinglerin kontrolü altındaki kuruluşlar"[12] olarak görüyorlar, TÜSİAD'ı ise; "yalnızca kendi kâr ve çıkarını düşünmekle" suçluyorlardı.[13]

Devletin ekonomideki önceliği ve çatışmacı bir zeminde hareket etme zorunluluğu MÜSİAD'ın stratejisini de yakından etkilemektedir. Her şeyden önce Grafik 1'de gösterildiği gibi, MÜSİAD üyeleri içinde devlet kavramını tarihsel gelenek ve kontrol eden merkezî güç olarak algılama eğilimi oldukça güçlüdür (Şekil 1). Yine MÜSİAD üyeleri bağlı bulundukları derneğin örgütsel konumunu, ekonomik çıkar, kamuoyunu yönlendirme, hatta manevi boyut ile ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmekten daha çok "ülke kalkınmasında işadamlarının üzerine düşen görevleri yerine getirmek"le ilintilendirmektedirler (Şekil 2).

Devlete bakış algılaması, Derneğin sahip olduğu talep bileşimleri ile yakından bağlantılıdır. MÜSİAD belirtildiği gibi küçük işletmelerin ağırlıkta olduğu bir üye bileşimine sahiptir. Derneğin 1995 tanıtım kataloğunda yer alan 1900 firmanın sadece 20'si 500'ün üzerinde işçi çalıştırmaktadır. Bu firmaların 1500'ten fazlası 1-49 işçinin çalıştırıldığı küçük işletmelerdir. Avrupa Birliği standartları ile işletme büyüklüklerine bakıldığında[14] küçük işletmelerin Der-

11 Erol Yarar (Atom Kimya A.Ş.), B. Ali Bayramoğlu (Filiz Çay San.A.Ş.), Abdurrahman Esmerer (Elif Ambalaj San. A.Ş.), Natık Akyol (Mina Elektronik San. A.Ş.), Şekib Avdagiç (Avitaş-Avdagiç Polyester San. A.Ş.), Mehmet Gönenç (Onur Porselen Ltd.Şti), Mahmut Ensari (Merkez Dış Ticaret Ltd.Şti.), Arif Gülen (Atlas Deri ve Tekstil Ltd.Şti.), Halil Ayan, Cihangir Bayramoğlu (Bak Otomotiv San. A.Ş.), Mehmet Turgut (Turgutoğlu Ticaret) ve Ahmet Yıldırım (Hanedan Restaurant).

12 *MÜSİAD Bülten*, Yıl 3, Sayı 9, Kasım 1995: 8-9.

13 Cihangir Bayramoğlu, MÜSİAD 94 Firma Tanıtım Kataloğu'ndaki sunuş yazısından.

14 Bkz. Ege - Acar: 24.

Şekil 1
Devlet Kavramına Bakış

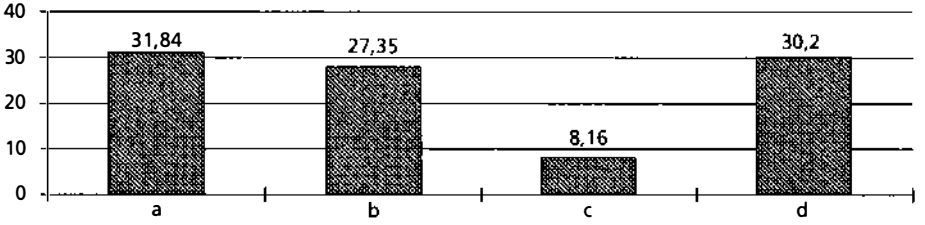

a) Topluma kimliğini kazandıran tarihsel bir gelenek
b) Toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş bir aygıt
c) Bireyin ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş bir aygıt
d) Bütün karar alma süreçlerini kontrol edebilen merkezi yapı

Kaynak: Alkan, 1998: 431

Şekil 2
MÜSİAD Üyelerinin Kuruluş Amacı Profili

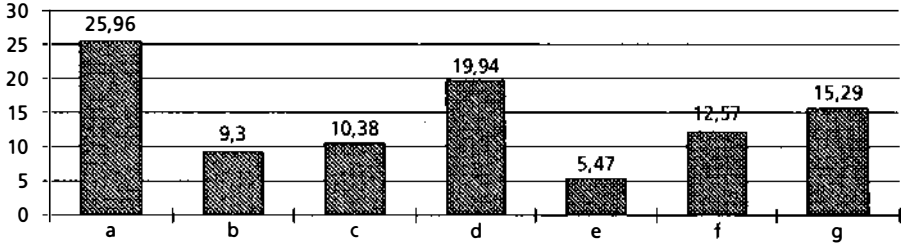

a) Ülke kalkınmasında, işadamlarının üzerlerine düşen görevleri daha etkin olarak gerçekleştirmek
b) Karma ekonomik düzenden, piyasa ekonomisine geçişte karşılaşılan sorunlara çözümler üretmek
c) İşadamlarının, çıkarlarını siyasal ve bürokratik kurumlarda daha etkin olarak savunmak
d) Ekonominin yanısıra sosyal ve siyasal açılardan da ülkenin karşı karşıya bulunduğu sorunlarda işadamlarının etkin bir rol oynamasını sağlamak
e) Kamuoyunda işadamlarına yönelik yanlış algılamaların önüne geçmek
f) Küçük ve orta ölçekli işletmelerin güçlendirmek
g) Ekonomik kalkınmayı manevi boyutlarıyla ülkenin gündemine getirmek

Kaynak: Alkan, 1998: 387

nek içindeki oranı %92'yi bulmaktadır. Bu profil MÜSİAD'ın temsil ettiği sosyo ekonomik arka planın fazlasıyla siyasal kararlara gereksinim gösterdiğini ortaya koymaktadır. MÜSİAD üyeleri altyapı yatırımları ve teşvik uygulamalarında devletin belirli bir rol oynamasını talep etmektedirler (Şekil 3). Üye bileşimine genel olarak baktığımızda MÜSİAD içinde Anadolu'da çok ortaklı holdingleşmelerin, küçük işletme ve esnafın, sanayileşmiş bölgelerde ve yine KOBİ düzeyindeki işletmelerin bir araya geldiklerini belirtebiliriz. Dolayısıyla MÜSİAD; temellerini ülkenin sosyo-kültürel dokusundan alan ortak bir düşünce eğiliminin ekonomik alanda çıkarlarını bütünleştirmek, dağılımdaki payını etkinleş-

Şekil 3
Devletin Ekonomideki Rolü

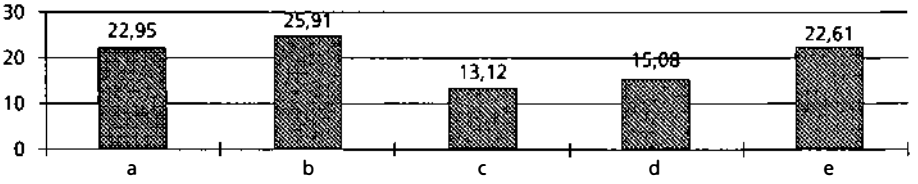

a) Devlet sadece altyapı hizmetlerini yerine getirmeli
b) Altyapı hizmetlerinin yanında etkili bir teşvik sistemi uygulamalı
c) Özel sektörün henüz yetersiz olduğu alanlarda hizmeti bizzat yerine getirmeli
d) Sosyal güvenlik, eğitim ve sağlıkla ilgili hizmetleri düzenleyip üstlenmeli
e) Güvenlik ve milli savunma dışındaki tüm alanları özel sektöre bırakmalı

Kaynak: Alkan, 1998: 438

Şekil 4
Talep Aktarma Profili

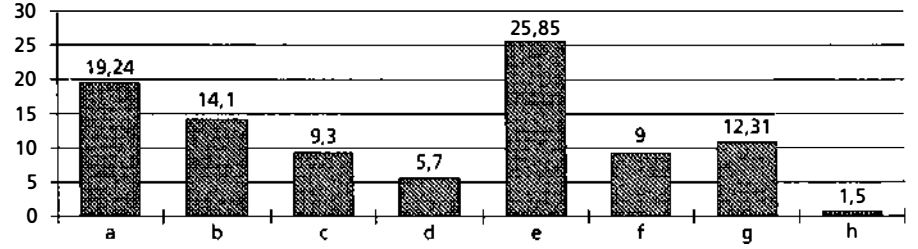

a) Bürokratlar
b) Milletvekilleri
c) İlgili bakan veya kabine üyeleri
d) Başbakan
e) Üyesi bulunduğum derneğin yöneticileri
f) Belediyenin ilgili birimleri
g) Bağlı bulunduğum oda yönetimi
h) Ankara'daki Hemşehri Derneği

Kaynak: Alkan, 1998: 417

tirmek, paylaşım alanını genişletmek için oluşturulmuş bir örgüt olarak karşımıza çıkmaktadır.

MÜSİAD kuruluşundan kısa süre geçmesine rağmen, yaygın örgütlenme stratejisinin de yardımıyla üye sayısını, dört bin gibi, bir işadamı derneği için oldukça kabarık bir sayıya ulaştırmış bulunmaktadır. Bunda, temsil edilen sosyo ekonomik grubun taleplerini otoritelere iletme mekanizmasına duydukları gereksinimin de belirleyici bir rolü olmuştur. MÜSİAD üyelerinin talep aktarma profiline bakıldığında Derneğin bu konudaki işlevselliği kendisini çok açık bir biçimde göstermektedir (Şekil 4). Dernek muhafazakâr işadamı kimliğinin şekillendirdiği dağınık talepleri bir bileşim halinde otoritelere ve kamuoyuna aktarmak, belki de uzun yıllar kamusal alanda görünür olamamış bir sosyo ekonomik grubu merkeze taşımak gibi bir işlevi üstlenmiş bulunmaktadır.

Şekil 5
Siyasal ve Bürokratik Birimler Tarafından Dikkate alınma Profili

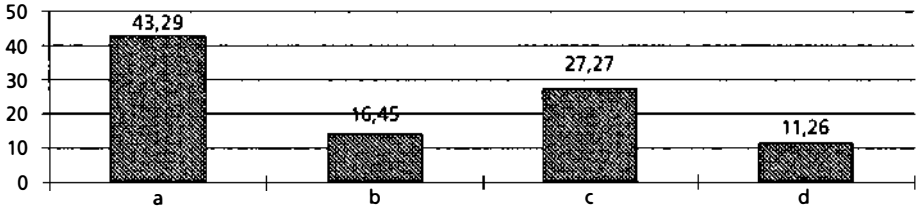

a) Genel olarak izleniyor, fakat somut sonuçlar doğurmuyor
b) Ekonomik ve sosyal politikalarda somut kararlara dönüşüyor
c) Dernek faaliyetlerinin etkinliği siyasal iktidarın tavırlarına fazlasıyla bağlı
d) Dikkate alındığını düşünmüyorum

Kaynak: Alkan, 1998: 398

Bu profil üyelerin siyasal ve bürokratik birimler karşısında sahip oldukları yoksunluk duygusu ile pekişmektedir. Siyasal merkeze verilen öncelik ve siyasal kararlara duyulan gereksinime rağmen otoritelerden olumlu bir karşılık alınamadığı algılaması üyeler arasında oldukça güçlüdür (Şekil 5). Burada somut sonuçlara ulaşamama ve etkinliği siyasal iktidarın tavırlarına bağlama algılamalarının öne çıkması; beklenti ve pratik arasındaki açık farkı gözler önüne sermektedir.

Belirtildiği gibi; genel olarak ülkemizde işadamı-siyaset ilişkilerinin şekillenmesinde rol oynayan en belirleyici unsur, siyasal otoritelerin ekonomide öncelikli konumlarının bulunmasıdır ve siyasal kararlar bütün işadamı grupları açısından hayati önem taşımaktadır. Bu MÜSİAD için olduğu kadar, TÜSİAD, bölgesel SİAD'lar, TOBB hiyerarşisi, büyük ticaret odaları ve küçük Anadolu odaları için de böyledir. Aynı zamanda işadamı grupları arasında, geleneksel olarak çatışmacı bir eğilim varlığını sürdürmekte, bu çatışma devletin ekonomideki etkinliğine koşut olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla bu arka plan MÜSİAD oluşumunu ve stratejisini de yakından etkilemektedir.

Öncelikle, MÜSİAD birbirlerinden farklı alanlarda gelişme gösteren, dinin meşruiyet sağlayıcı rol oynadığı bir algılama düzleminde muhafazakâr sermayenin talep bileşimleri üzerinde kurumsallaşmıştır. Sosyo ekonomik arka planı ağırlıklı olarak küçük ve orta boy işletmeler ile ticari gruplara dayanmaktadır. Ulusal ve uluslararası pazarlara açılma sorunları bulunan çok ortaklı Anadolu holdingleri, Anadolu esnaf ve tüccarı ile küçük işletmeler Dernek içindeki başlıca ekonomik grupları oluşturmaktadır. MÜSİAD bu talep bileşimleri üzerinde yaygın bir üyelik stratejisi ile merkez ve şubeler düzeyinde örgütlenmiştir. Dolayısıyla MÜSİAD'ın üzerinde hayat bulduğu farklı çıkarların taleplerini birleştirmesi ve her grubun taleplerinin gerçekleşmesine hizmet edecek bir örgüt

stratejisini geliştirmesi gerekmektedir. Böyle bir çıkar bileşiminin ne odalar hiyerarşisi içinde, ne de TÜSİAD ve bölgesel SİAD'ların çatısı altında temsil edilmesi mümkün değildir. Üstelik MÜSİAD oluşumunun sahip olduğu talep perspektifi bu örgütler tarafından sıcak karşılanmadığı gibi, Dernek de geleneksel eğilimin bir devamı olarak kendi konumunu her iki grubun karşısında şekillendirmiştir.

İkinci olarak MÜSİAD'ın sahip olduğu üyelik profili siyasal kararlara fazlasıyla bağımlı, devleti önceleyen, ancak siyasal ve bürokratik birimler karşısında yoksunluk duygusu içinde olan bir bileşime sahiptir. Dolayısıyla Dernek yönetimi üyelerinin önde gelen talep kanalı olma özelliğinin bir sonucu olarak siyasal kabule ulaşma noktasında da sorunlar yaşamaktadır. Sürece daha geç bir zaman diliminde katılmış bulunan MÜSİAD siyasal otoritelere kendini kabul ettirmek noktasında daha büyük zorluklar yaşamaktadır.

MÜSİAD'ın örgütlenme stratejisi

MÜSİAD'ın örgütlenme stratejisine bakıldığında, Derneğin farklı çıkar gruplarını aynı çatı altında temsil etme ile dinsel meşruiyet arayışını karşılama gibi ikili bir amaç taşıdığı söylenebilir. Dernek bu doğrultuda yaygın bir üyelik stratejisi takip etmiş, üye sayısını dört yüzlerden altı-yedi yıllık bir süre içerisinde on katına çıkarmıştır. Derneğe büyük firmaların yanı sıra, küçük işletme sahipleri, hatta avukat, diş tabibi gibi serbest meslek sahipleri üye olabilmektedir.[15] Sektörel düzeydeki bu görünüm, yönetsel açıdan da söz konusudur; MÜSİAD İstanbul'daki merkezinin dışında 23 il ve 4 ilçe düzeyinde şube örgütüne sahiptir.[16] Bu örgütlenme stratejisi MÜSİAD'a "en büyük" işadamı derneği olarak bir meşruiyet zemini sağlarken farklı çıkar bileşimlerini uzlaştırma sorununu da beraberinde getirmiştir. MÜSİAD bu sorunu, Merkez Yönetim Kurulunun şube organları üzerinde imtiyazlı bir konum elde etmesiyle aşmış görünmektedir. Yönetim Kuruluna Dernek kurucuları hakim bulunmaktadır ve bu yolla merkezkaç eğilimler dizginlenmektedir. Zaman içinde TÜSİAD'ın yaşadığı evrime benzer şekilde kurucu üyelerin Derneği perde gerisinden yönlendirebilecekleri daha stratejik bir konum edineceklerini söyleyebiliriz.[17]

MÜSİAD içinde ulusal ve uluslararası düzeyde genel ekonomik dağılımdan daha çok pay almak isteyen Anadolu holdingleri ile büyük şirketlerin ve KOBİ düzeyindeki kuruluşların başlıca talep eksenlerini oluşturduklarını belirtebili-

15 Örneğin 1998 sonu itibariyle ile Derneğe 12 Avukat üyedir.

16 Adana, Ankara, Antalya, Balıkesir, Bartın, Bursa, Bandırma, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elazığ, Eskişehir, G.Antep, Gebze, İçel, İstanbul, İzmir, İnegöl, Kayseri, Kocaeli, Konya, Kdz. Ereğli, Malatya, K.Maraş, Sakarya, Samsun, Ş.Urfa.

17 Derneğin 1999 yılı genel kurulunda 9 yıldır Dernek Başkanlığını yürüten Erol Yarar'ın başkanlık görevini diğer bir kurucu üye olan Ali Bayramoğlu'na devrederek, oluşturulan Yüksek İstişare Konseyi başkanlığı görevine getirilmesi bunun ilk adımı olarak değerlendirilebilir.

riz. Dolayısıyla MÜSİAD daha genel açılım stratejileri geliştirmek, aynı zamanda yerel düzeyde faaliyet gösteren küçük işletmelerin taleplerini karşılamak gibi iki yönlü bir talep baskısının altındadır. Yukarıda Derneğin otoritelere talep iletmede oynadığı işlevsel rolü görmüştük; bu profil Derneğin sosyo ekonomik arka planının doğal bir sonucudur. Dernek kuruluşundan kısa bir süre sonra dış piyasalara açılma beklentisi içinde olan büyük işletme sahibi üyeleri için Asya, Uzak Doğu ve Afrika'ya iş gezileri düzenlemiş; bu etkinliklere paralel olarak önceleri iç pazara yönelik, sonraları hem ulusal hem de uluslararası düzeyde iş fuarlarını organize ederek farklı talepleri karşılama yönünde çaba harcamıştır. Farklı çıkar bileşimlerini aynı çatı altında kaynaştırma çabasının son aşaması; yukarıdaki etkinliklerin, dünyada Müslüman işadamları arasında bir işbirliği platformu oluşturmayı amaçlayan Uluslararası İş Forumu organizasyonu kapsamında yürütülmesidir.[18] Örgütün faaliyet profiline genel olarak bakıldığında açılım beklentisi içinde olan farklı çıkar gruplarının taleplerinin karşılanması ve bu taleplerin İslâm ekonomik entegrasyonu söylemi ile birbirleriyle kaynaştırılması çabasının belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir.

MÜSİAD'ın örgütlenme stratejisinin anlaşılmasında talep bileşimlerinin baskısı kadar üzerinde durulması gereken diğer bir boyut; dile getirilen ekonomik politika talepleri ve İslâm'ın bu talep bileşimleri arasında oynadığı kaynaştırıcı roldür. MÜSİAD söylemine genel olarak bakıldığında bile ekonomik kaygıların düşünsel yapıyı ne boyutta dönüştürebileceğinin birçok örneği bulunabilir. Öncelikle MÜSİAD, Uzakdoğu kalkınma modellerinden esinlendiği ithal ikameci bir ekonomi politikasının beklentisi içindedir. Kore örneğinden alınan ve Dual Ekonomi Modeli olarak isimlendirilen bu yaklaşımın ilk özelliği dış pazarı önceleyen korumacı bir sistem olmasıdır. Model dış pazardaki değişmelere paralel olarak rekabetçi bir yerli sanayinin oluşturulmasını amaçlamaktadır. Modelin ikinci özelliği güçlü bir devlet yönlendiriciliğine gereksinim göstermesidir. Devlet dış pazarda rekabet eden bir sanayinin oluşması için ilgili tüm alanları kontrol eden bir otorite olarak ortaya çıkar. Ancak bu korporatist ilişki biçimi, Avrupa'daki benzerlerinden farklı olarak işçi sendikalarını dışlayıcı bir özellik taşır. İşçilerin konfederasyonların veya şemsiye örgütlerin altında organize olmalarına pek sıcak bakılmaz. İşçi-işveren ilişkileri genellikle işyerine sadakat ölçüsünde belirlenen işyeri sendikacılığı düzeyinde kalır; "En hayırlı kazanç, işverenine saygılı işçinin kazancıdır".[19] Bunun karşılığında patron "müşfik baba" rolündedir ve bütün bu model dinsel argümanlarla örülerek takdim edilir. İslâm ekonomik birliği, güçlü devlet beklentisini Osmanlı geçmişi ile

18 Uluslararası İş Forumu'nun (IBF) kökeni 1995 yılında Pakistan'da düzenlenen Pakistan 1. Uluslararası İş Forumu toplantısına gitmektedir. MÜSİAD bu forumun uluslararası nitelik kazanmasında rol oynamış ve 1996 yılından itibaren gönüllü olarak toplantıların düzenlenmesini üzerine almıştır. 1996-97-98 toplantıları Dernek tarafından İstanbul'da gerçekleştirmiştir. Halen başkanlık ve sekreterya işlerini MÜSİAD yürütmektedir.

19 Erol Yarar'ın bu sözlerini aktaran; Kıvanç, 1997: 52.

ilintilendirme ve ekonomik sorunlarda yer yer dinsel reformculuğa kaçan dinî söylem bu eğilimin belirleyici göstergeleri olarak öne çıkar. MÜSİAD'ın "homo Islamicus"u;[20] "kazanan, yatırım yapan ve israf etmeyen" yeni bir Müslüman tipidir.[21] Bu tip gerektiğinde "enflasyon kadar" veya "zorunluluk" nedeniyle faizi ekonomik bir faktör olarak kullanabilen girişimci bir tiptir.

Yukarıdaki çerçeve içinde MÜSİAD'ın sosyo ekonomik bir toplumsal dönüşüm ile, ekonomik gelişmelere uyumun dinamiğini oluşturduğu bir düşünsel arka plana oturduğunu belirtebiliriz. Aşağıda konunun bu yönünü siyasal etkileşim boyutu ile birlikte ele almaya çalışacağız.

MÜSİAD ve siyaset

Yukarıdaki siyasal ve sosyo ekonomik arka plan göz önüne alındığında MÜSİAD yönetiminin pragmatik ve sağa yakın bir strateji üzerinde yoğunlaşacağını tahmin edebiliriz. İddia edildiği gibi MÜSİAD, RP'nin bir yan örgütü olarak doğmamıştır. Daha köklü dinamiklerden beslenmektedir ve talep bileşimine bakıldığında RP'nin kamuoyu önüne getirdiği projelerin bu talepleri karşılamayacağı, hatta yer yer çelişeceği söylenebilir. MÜSİAD yönetimi kuruluşunu takip eden günlerde siyasal yelpazenin sağ kanadından muhafazakâr kimlikleri ile tanınan politikacılarla diyalog kurmak yolu ile iktidara yakın bir konum elde edebilmenin arayışında olmuştur ve siyasal arenadaki şekillenişe paralel olarak stratejisini geliştirmiştir. Üye bileşimi açısından RP, MHP, BBP, İslâmi cemaatler, hatta ANAP'a yakın karma bir profil sergileyen MÜSİAD gibi bir derneğin tek partiyi merkeze alan bir stratejiyi takip etmesi oldukça güçtür. Zaten, tek bir cemaatin veya siyasal partinin yan örgütü olarak doğan işadamı örgütleri yakın pratiklerinde MÜSİAD kadar başarılı bir profil sergileyememişlerdir (Can, 1997:63).

MÜSİAD 1994 yerel seçimlerine kadar ağırlıklı olarak muhafazakâr milletvekilleri ile diyalog kurmaya çaba harcadı. Bu dönemde siyasal alanla ilgili görünür bir nüfuz etme gücüne ulaşamadılar. Dönemin MÜSİAD için en önemli gelişmesi; Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la ölümünden kısa bir süre önce başlayan diyalogdur. MÜSİAD'ın kamuoyu gündemine girmeye başladığı dönemde siyaset-işadamı ilişkileri açısından hâkim görünüm DYP-TOBB ekseninde gelişme gösteren kapalı ilişkilerin ekonomiyi yönlendirmesiydi. ANAP yönetimi Cumhurbaşkanı Özal ile çekişme halindeydi ve Parti yönetimi TÜSİAD'ın hükümet karşıtı muhalefetini desteklemekteydi. Bu siyasal ortamda Özal'ın MÜSİAD'ı muhatap alması anlamlıdır. Büyük olasılıkla Özal, DYP-TOBB ilişkisi ve ANAP-TÜSİAD etkileşimi karşısında MÜSİAD'ı kendi işadamı örgütü olarak sürece sokmayı planlamaktaydı. Cumhurbaşkanı ile MÜSİAD arasındaki ilişki-

20 Tabir, Hüner Şencan (der.), *İş Hayatında İslâm İnsanı*, İstanbul: MÜSİAD 1994'den alınmıştır.
21 MÜSİAD 1998-1999 Tanıtım CD-ROM'u.

lerin gelişimi gerçekten dikkat çekicidir; 1993 yılı Mart ayında bir MÜSİAD heyeti Özal tarafından kabul edilmiş, Cumhurbaşkanı'nın kısa bir sonra gerçekleştirdiği ünlü Orta Asya gezisine Derneğin "heyet" düzeyinde katılımı sağlanmıştır. Özal, gezi dönüşünde, MÜSİAD tarafından verilen bir iftar yemeğine katılarak "Bosna Hersek Politikası" konulu bir konferans vermiştir. Ölümünden çok kısa bir süre önce MÜSİAD'ın Kayseri ve Denizli şubelerinin açılışını bizzat yapma teklifini kabul etmiş, ancak ani ölümü buna izin vermemiştir.

MÜSİAD'ın karar alma süreçlerine yakın bir konum elde etme arayışını bu ilk dönemde Derneğin siyasal partilerle geliştirmeye çaba harcadığı ilişkilerde de gözlemlemek mümkündür. E. Yarar'ın ifadesiyle; "ekonomik alandaki her düzenlemenin hükümetten geçtiği"[22] bir ortamda bir işadamı derneğinin siyasal iktidara cephe alması mümkün değildi. MÜSİAD yönetimi RP'den daha çok, ANAP ve DYP'li muhafazakâr milletvekilleri ile yakın diyalog geliştirmeye özen gösterdi. Bu eğilimin en açık göstergesi ANAP ile yakın ilişkilere sahip bulunan Ekinciler ve Cevahirler grubundan Derneğe üye alınmasıdır. MÜSİAD gerek bu şirketler, gerekse milletvekilleri yolu ile hükümete ve güçlü partilere ulaşmayı ilk dönem boyunca sürekli olarak denedi.

1994 yerel seçimleri MÜSİAD ile RP arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemi başlatmıştır. Yerel seçimlerden RP'nin güçlenerek çıkması, Ankara ve İstanbul gibi iki büyük kentin bu partinin yönetimine geçmesi, MÜSİAD yönetimini gelişmeleri yeniden değerlendirmek zorunda bırakmıştır. Dernek yönetimi yeni siyasal gelişmeler ile kendi stratejisini uyumlaştırmak arayışına girmiştir. Yarar, bu gelişmenin RP için bir sınav olduğunu belirtti ve Parti yönetimine "Adil Düzen" in taşıdığı "sol" içerikten ve "müdahaleci" söyleminden duydukları rahatsızlığı dile getirerek, daha pratik projeler üretilmesi beklentisi içinde bulundukları mesajını iletti.[23] MÜSİAD, RP'nin söylemini "fazla teorik" buluyordu ve daha liberal bir söylemin geliştirilmesini talep ediyordu. Aynı zamanda, RP'nin tek başına iktidar olacağı bir hükümete karşı Dernek yönetimi başından beri soğuk bir tutum takınmıştır. Bunda Dernek özerkliğinin yitirileceği, bir yan örgüt konumuna düşüleceği, hatta Dernek kurucularının örgüt üzerindeki kontrollerini kaybedeceklerinden duydukları kaygıların büyük rolü bulunmaktadır. MÜSİAD yönetimi RP'nin muhafazakâr bir sağ blok içinde yer alarak hareket etmesini her zaman çıkarlarına daha yakın bulmuştur. Bu anlamda, BBP, MHP, YDP ve diğer küçük sağ partilerin oluşturacağı bir bileşimin hem RP'nin baskıcı bir politika takip etmesini engelleyeceğini hem de böyle bir hükümete daha kolay nüfuz edebileceklerini düşünmektedirler.[24]

MÜSİAD ile RP arasında kapalı ilişkiler 1995 genel seçimlerinden sonra RP-DYP koalisyon hükümeti döneminde kurulmaya başlanmıştır. Ancak sanıldığı

22 *Milliyet* 10 Ekim 1993.

23 *Ekonomik Trend*, 3 Nisan 1994.

24 *Milliyet* 6 Nisan 1994.

gibi ilişkiler çok hızlı gelişmemiş, üç aşamalı bir süreç içinde şekillenmiştir. Burada ilişkilere yön veren, bir organik bağımlılıktan çok karşılıklı çıkarlar olmuştur.

Öncelikle RP-DYP koalisyon hükümeti döneminde işadamı-siyaset ilişkileri daha başlangıçta sancılı bir zemine oturmuştu. TOBB ile yakın ilişkilere sahip bulunan DYP yönetimi gerek seçim öncesinde, gerekse kısa ömürlü ANAP-DYP koalisyon hükümeti sırasında büyük sanayicileri karşısına almış, TÜSİAD yönetiminin de dahil olduğu sert tartışmalar yaşanmıştı. TOBB yönetimi koalisyonun RP kanadına karşı soğuk bir tutum takındı, ancak Yalım Erez'in kişiliğinde DYP kanadı ile ilişkilerini 28 Şubata kadar iyi tutmaya özen gösterdi (Alkan: 351-352). RP yönetimi iktidarının ilk günlerinde TÜSİAD yönetimi ve büyük sanayicilerle iyi ilişkiler kurmayı denediyse de bunda başarı sağlayamadı. Koç Grubu en başından hükümete cephe almıştı, TÜSİAD yönetimi de oldukça soğuk bir tutum içindeydi ve RP'nin istediği desteği hükümete vermedi.[25] RP yönetimi Koç Grubuna karşı Sabancı Grubu ile iyi ilişkiler kurmaya çaba harcadı. İthal Oto Kararnamesi, hemen hemen tamamıyla Koç Grubunu cezalandırmaya yönelik olarak, Sabancı Grubunun lehine yumuşatıldı.[26] Ancak bütün bu girişimler RP yönetiminin beklediği sonuçları doğurmadı. Hükümetin DYP kanadının ekonominin yönetimindeki ağırlığı ve TOBB ile geliştirdiği kapalı ilişkiler de bu duruma eklendiğinde RP'nin özellikle ekonominin yönetiminde yalnız kalma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını belirtebiliriz. Üstelik RP kendisine bağlı bir sermaye örgütü oluşturabilmiş de değildi.

İkinci olarak RP'nin siyasal iktidara taşınması somut projeler üretme noktasında da bazı sorunlar doğurmuştur. Parti yönetimi, çok hukuklu, yer yer trampa ekonomisi düzeyinde kalan ve devlet müdahalesine fazlasıyla yer veren "Adil Ekonomik Düzen" projesinin bu koşullar altında uygulanamazlığı gerçeği ile karşı karşıya kaldı. Üstelik ekonomi politikalarında DYP etkisi Parti tabanında rahatsızlık doğurmaktaydı. RP iktidarında giderek kendi siyasal konumuna uygun, daha pratik ve uygulanabilir projelere gereksinim duymuş ve bu gereksinim MÜSİAD ile girilen ilişkilerde belirleyici faktörleri oluşturmuştur. Ekonomik yaşamın içinden gelen ve 90'lı yılların başından beri farklı çıkar gruplarını, geliştirdiği projelerle bir arada tutma çabası içinde bulunan MÜSİAD bu konuda RP'den daha ileri bir durumdaydı.

RP ile MÜSİAD arasında ilişkilerin gelişmesinde üçüncü yön MÜSİAD'la ilgilidir. RP'nin iktidara taşınmış olmasına, hükümetlerin ekonomik kararların alınmasında belirleyici rol oynadıkları bir ülkede MÜSİAD'ın kayıtsız kalması mümkün değildir. Dernek yönetimi, önceleri özerkliklerini daha rahat koruya-

25 *Yeni Yüzyıl* 21 Kasım 1996.

26 Hükümet tarafından Aralık 1996 tarihinde çıkartılan bir kararname ile Türkiye'de yatırım yapmış bulunan Hyundai, Toyota gibi firmalara gümrük indirimi sağlanırken, Renault firmasına AR-GE çalışmalarında kullanılmak üzere 4 yıl vadeli kredi verildi.

bileceklerini düşündükleri bir RP-ANAP hükümetinin kurulmasına yoğun çaba harcamış, bunun gerçekleşmemesi karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Ancak MÜSİAD yönetimi RP-DYP hükümetinin kurulmasından kısa bir süre sonra koalisyonun bir yüzünü (DYP yüzünü) görmezlikten gelmeyi kurumsal çıkarlarına daha uygun gördü. Dernek temsil ettiği grupların taleplerinin karşılanmasında RP ile kuracağı olumlu ilişkilerin öneminin farkındaydı ve aksi taktirde işlevini yitirmek tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Ayrıca RP'nin ekonomik alandaki yalnızlığı hükümet politikalarına nüfuz etme gücünü artırabilirdi.

Kapalı ilişkiler: Özelleştirme ve savunma sanayi

RP ile MÜSİAD arasındaki ilişkiler bu boyutuyla kendini ilk kez Başbakan Erbakan'ın Asya ve Afrika gezilerinde MÜSİAD başkanı E. Yarar'ın Türk işadamları heyetinin de başkanlığını yapmasıyla gösterdi.[27] RP yönetimi MÜSİAD tarafından üretilen projeleri sahiplendi ve bunları siyasal platformlara taşıdı. Gerek Asya, gerekse Afrika gezilerinde Erbakan tarafından bir hükümet projesi olarak sunulan, ama daha önceleri MÜSİAD tarafından Gümrük Birliğine alternatif bir model olarak geliştirilen, "Pamuk Birliği" projesi bunlardan biridir. Erbakan bu projeyi diplomatik düzeyde ziyaret ettiği ülkelerin başkanlarına sunmuş ve desteklerini istemiştir.[28] Proje; MÜSİAD'ın kendisini yakın hissettiği Uzakdoğu kalkınma modelleri ışığında geliştirdiği ve sonuçta İslâm ülkelerinin "İpek Yolu Birliği" adı altında bir ekonomik blok oluşturmalarının hedeflediği, daha kapsamlı bir projenin ilk adımını oluşturmaktaydı. Pamuk Birliği projesi Türkiye, Pakistan, Özbekistan, ve Türkmenistan'ın katılımıyla kurulacak bir pamuk birliğinin, orta vadede içine İran, Azerbaycan, Afganistan, Kazakistan, Tacikistan, Mısır ve Sudan'ı da alacak biçimde genişletilmesi temeline dayanmaktadır (Taşmacı-Olcay, 1996). Kökeni MÜSİAD'ın 1995 yılında kendi bünyesinde yaptırdığı araştırmalara dayanan proje İslâm birliği noktasında taşıdığı vurgu nedeniyle RP yönetimi tarafında kısa zamanda sahiplenildi ve siyasal alana taşındı. MÜSİAD tarafından geliştirilen "Medine Pazarı" tezi de dikkat çekici diğer bir örnektir. Medine Pazarı, Adil Düzenin aksine, İslâm dünyasında liberal bir ekonomik sistem geliştirilmesi amacı ile hazırlanmıştı. Düşüncenin temelini, İslâm dünyasında siyasal birliğin gerçekleştirilmesinin günümüz koşullarında imkânsız olduğu, bu nedenle önceliğin ekonomik alanda bazı ortak düzenlemelere gidilmesine verilmesi varsayımı oluşturmaktaydı. İslâm ülkelerinin liderleri siyasal açıdan birbirleri ile çekişme halinde bulunmakta, buna karşılık ekonomik ilişkiler konusunda daha yumuşak bir tutum sergilemekteydiler. Ekonomik ilişkilerin

27 Bkz. *Başbakan Necmettin Erbakan'ın Doğu Asya Gezisi* ve *MÜSİAD'ın Bosna Hersek Gezisi Raporu* (1996): 66-67.

28 *MÜSİAD Bülten*, yıl 5, sy. 16, Kasım-Ocak 1996-1997: 6.

sağlıklı bir zeminde geliştirilebilmesi ise ancak İslâm dünyasında özel sektör temsilcilerinin birbirleri ile etkileşime girebilmeleri ile mümkün olabilirdi. Dolayısıyla İslâm ülkeleri liderleri kendi ülkelerinde özel sektörü güçlendirici politikalara ağırlık vermeliydi ve bu yöndeki çabaları desteklemeliydi.[29] Bu proje, 1996 yılında MÜSİAD öncülüğünde 30 İslâm ülkesinin katılımıyla İstanbul'da gerçekleştirilen 2. Uluslararası İş Forumu toplantısında gündeme getirildi ve toplantıya katılan hükümet temsilcileri tarafından desteklendi. Özel sektörün öncülüğünde bir İslâm birliğinin gerçekleştirilmesi tezinin öne çıkması, MÜSİAD oluşumunun RP'nin ekonomik konularla ilgili yaklaşımlarındaki meydana getirdiği değişim konusunda ilginç bir örnektir ve MÜSİAD'ın örgütsel konumunu çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

MÜSİAD-RP ilişkilerinin ikinci boyutu, Derneğin temsil ettiği çıkar bileşimlerinin tatmini ile ilgilidir. Belirtildiği gibi, MÜSİAD bir yandan KOBİ düzeyindeki firmaların, diğer yandan ulusal ve uluslararası düzeyde açılım çabası içinde olan nispeten daha büyük çok ortaklı Anadolu holdinglerinin beklentileri üzerinde hayatiyet bulmuştu. Hükümetin KOBİ'lerle ilgili yürüttüğü politika bu yönü ile MÜSİAD'ın beklentilerine de uygun düşmekteydi. Büyük sanayicileri karşısına alan DYP yönetiminin KOBİ'lere dayanma stratejisi ile MÜSİAD'ın beklentileri çakışıyordu. Ancak konunun ikinci boyutu, yani ulusal pastadan pay almaya gelince RP yönetiminin hükümet içinde daha belirleyici rol oynaması daha çok önem kazanıyordu. Anadolu holdinglerinin büyük sanayici olabilmelerinin yolu, diğerlerinde olduğu gibi, siyasal iktidarın onları bu doğrultuda desteklemesinden geçmekteydi. Günümüz Türkiyesi'nde sermaye birikiminin, dolayısıyla yeni zenginlerin devlet eliyle oluşturulmasında hükümetlerin elinde iki stratejik alan bulunmaktadır; özelleştirilecek kamu iktisadi teşekkülleri ve savunma sanayinde özel sektörün konumunu güçlendirmek. Doğal olarak RP yönetimi de kendi işadamları grubunu oluşturmak için bu iki silaha sarılacaktı. Ancak bu konuda üretilecek politikalar KOBİ teşvikleri kadar risksiz değildiler ve RP'nin bu yönde attığı adımlar hükümetin sonunu getirecek bir sürecin köşe taşlarını oluşturdu.

Hükümetin kurulmasıyla birlikte, zaten büyük sanayiciler arasında özelleştirme kanalı ile yeni bir güç ekseni oluşturulacağından kaygı duyuluyordu.[30] MÜSİAD bu kaygıları haklı çıkaracak bir biçimde, 1996 yılının başlarından itibaren özelleştirme ihalelerine girmek amacıyla üyeleri arasında ortaklıklar oluşturmaya başlamıştır.[31] 1997 yılında ise büyük KİT'lerin özelleştirmelerine daha güçlü girebilmek için bizzat kendi bünyesinde Yatırım Holding A.Ş.'yi

29 Erol Yarar'ın Açış Konuşması, *MÜSİAD Bülten*, Fuar Forum Özel Sayısı: 40-41.

30 Memduh Hacıoğlu'nun ifadesiyle hükümet "alelacele davranıp, devletin varlıklarını *birilerine* peşkeş" çekecekti. *Yeni Yüzyıl* 1 Kasım 1996.

31 Erdemir ihalesi için Zonguldak'ta kurulan Batı Karadeniz A.Ş. MÜSİAD tarafından kurulan bölgesel ortaklıklara bir örnek olarak gösterilebilir.

kurmuştur. Dernek yöneticileri açık bir biçimde 28 TEDAŞ ihalesinin 25'ine katılıp, bunların en az 10'unu almayı hedeflediklerini kamuoyuna açıkladılar. Bu ortamda stratejik bir özelleştirme olan PETLAS'ı, MÜSİAD'ın güçlü üyelerinden Kombassan Holding'in alması büyük sanayiciler için hiç de sürpriz olmadı.

Yukarıda hükümetin elindeki ikinci dönüştürme gücünün savunma sanayi alanında özel sektöre devredilecek üretim ve hizmetler olduğunu belirtmiştik. Askerî lastik üreten PETLAS'ın Kombassan'a verilmesi bu açıdan da önemli bir göstergedir. 1997 yılı içinde Dernek savunma sanayi dosyasını açarak kamuoyunun gündemine getirdi. MÜSİAD, "partner ülkeler" ile işbirliğine gidilerek savunma sanayinde özel sektöre daha geniş fırsatlar tanıyacak yeni bir yapılanmaya gidilmesi konusunda hükümetin kararlılığı beklentisini bu dosya ile ortaya koyuyordu. MÜSİAD'a göre askerî malzeme üreten kamu kurumları özelleştirme yolu ile özel sektöre devredilmeli, ayrıca bir teşvik politikası uygulamak suretiyle özel sektör bu alanda özendirilmeliydi (Yarar, 1997:5). Gelişmeler Dernek taleplerinin hükümet düzeyinde yankı bulduğunu doğrular niteliktedir. Hükümet tarafından Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde 50 trilyon liralık bir bütçe ile çalışacak yeni bir sekreterlik oluşturularak uçak, tank ve diğer bazı silahların üretimi konusunda yerli sanayicilerle işbirliği içinde etüt çalışmaları başlatıldı.[32] Proje kapsamında MÜSİAD üyesi Kombassan Holding ve Kalyon Holding ile temasa geçilmişti. Bu ortamda hükümetin D-8 girişimi, partner ülke beklentisi içinde bulunan MÜSİAD yönetimi tarafından yakından desteklendi.

İşte 28 Şubat, konumuz açısından böyle bir siyasal ve ekonomik ilişki biçiminin arka planında şekillendi. MÜSİAD-RP ilişkilerinin gelişimine bakıldığında bu ilişkilerin bir merkez-yan örgüt ilişkisi olmanın ötesinde özellikler taşıdığı söylenilebilir. Dernek, RP'nin siyasal iktidara geçmesine kadar, parti yönetimi ile arasına mesafe koymaya özen göstermiş, siyasal karar alma mekanizmasında söz sahibi olmasından sonra ilişkileri yakınlaştırmıştır. MÜSİAD örgütsel çıkarları doğrultusunda siyasal iktidar ile yönlendirici-korporatist bir modelin kurumsallaşmasını istemektedir. Bu RP'nin müdahaleci söylemine ters düşmesine rağmen, Parti yönetimi MÜSİAD düzeyinde organize olmuş bir işadamı örgütüne ve daha somut projelere gereksinim duymaktadır. Etkileşim, işadamı gruplarının siyasal kararlılığa olan bağımlılıklarının yön verdiği geleneksel arka plan üzerinde gelişip şekillenmiştir.

28 Şubat sonrasında yaşanan süreci açıklamakta da aynı geleneksel arka planın belirleyici olduğunu/olacağını söyleyebiliriz. Öncelikle MÜSİAD, merkezden dışlandıktan sonra ve temsil ettiği sosyo ekonomik grupları yakından ilgilendiren politikalar karşısında, teknik talepleri bir kenara bırakarak daha genel

32 *Radikal* 26 Ocak 1997.

taleplere yönelmiş bulunmaktadır.[33] Türkiye'nin ilerleyebilmesi için artık; özgür ilim, özgür ticaret ve özgür siyasetin kurumsallaştırılması gerekmektedir.[34] Devlet yetkilerini ulusüstü entegrasyonlara, yerel yönetimlere, özel sektör kuruluşlarına ve sivil toplum örgütlerine terk etmelidir.[35] Kısaca MÜSİAD çıkarlarını kamusallaştırarak, merkezle yaşadığı sorunları genelleştirerek, örgütsel konumunu yeni koşullarda da sürdürmeye çaba harcamaktadır. Tıpkı 70'li yılların ortalarında ve 1987-1998 yılları arasında TÜSİAD'ın yaptığı gibi.

Sonuç

MÜSİAD ile ilgili analizimiz bizi iki boyut içinde özetlenebilecek şu sonuçlara götürmektedir: Öncelikle Derneğin kuruluş dinamiklerinin ve örgütsel stratejisinin şekillenmesinde Türkiye'deki geleneksel işadamı-siyaset ilişkilerinin belirleyici bir rolü bulunmaktadır; ikinci olarak MÜSİAD, temsil ettiği sosyo ekonomik gruplar üzerinde dönüştürücü bir işleve sahiptir. Dernek her şeyden önce bu iki faktörün belirleyici olduğu bir ortamda stratejisini belirleme ve yürütme uğraşı içerisindedir.

Türkiye'de işadamları, siyasal iktidarların kaynak aktarma ve dönüştürme işlevlerinin önemli ölçüde belirleyici olduğu bir ekonomik düzlemde otoritelerle etkileşime girmektedirler. Devlet ekonomik gruplar arasındaki çatışmalarda belirleyici rol oynayan bir kurumdur ve siyasal otoritenin kabulüne ulaşmak bu gruplar için oldukça önemlidir. Böyle bir etkileşim modelinde doğal olarak ideolojik kaygılar ikinci planda kalır ve örgütsel pragmatizm öne çıkar. Dolayısıyla bir işadamı örgütünün başarılı olabilmesi, sosyal arka planının izin verdiği ölçüde pragmatik bir stratejiyi geliştirebilmesine bağlıdır. MÜSİAD'ın kuruluşundan kısa bir süre sonra benzerleri arasından sıyrılarak, her dinî grubun kendi işadamı derneğini kurduğu bir ortamda, şemsiye örgüt konumuna gelmesinin nedeni de budur. Başka bir ifade ile MÜSİAD hem siyasal alana yönelik olarak, hem de kendini oluşturan eğilim ve talep farklılıkları arasında kendine özgü bir kurumsal pragmatizmi geliştirmiş bulunmaktadır. MÜSİAD, RP'nin bir yan örgütü olarak doğmadığı gibi, Partinin siyasal iktidara geçmesine kadar da kapalı ilişkiler geliştirmemeye özen gösterdi. 1980-1983 döneminde TÜSİAD'ın, 1991-1995 yılları arasında Odalar Birliğinin siyasal otoritelerle geliştirdikleri kapalı ilişkiler de hemen hemen benzer bir seyir takip etmiştir. Merkeze gelindikçe; taleplerin teknikleşmesi, projelerin hükümet politikası olarak kabulünün sağlanması ve rakip işadamı gruplarının karar alma mekanizmalarından dışlanması süreci yaşanır.

33 MÜSİAD'ın aksine ,TÜSİAD, bu dönemde genel talepleri seslendiren bir dernek olmayı ikinci plana iterek teknik talepler üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır.

34 *MÜSİAD Bülten*, Fuar-Forum Özel Sayısı, Yıl 6, Sayı 31, Eylül-Aralık 1998: 27.

35 MÜSİAD 1998-1999 Tanıtım CD-ROM'u.

MÜSİAD'ın göz ardı edilmemesi gereken ikinci yönü; üstlendiği sosyo ekonomik dönüşüm işlevi ile ilgilidir. Dernek her şeyden önce ekonomik bir çıkar grubudur ve ulusal ve uluslararası düzeyde açılım beklentisi içinde olan çok ortaklı firmalarla, daha küçük ve yerel işletmeler Dernek içindeki başlıca çıkar gruplarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Derneğin işlevselliği bu iki grubun taleplerini birleştirebilmesine yakından bağlıdır. İslâm bu çıkar grupları arasında kaynaştırıcı faktördür. Yıllık MÜSİAD fuarları, bir yandan küçük işletmelerin, diğer yandan holdinglerin açılım beklentilerini karşılamak üzere organize edilmekte, 1996 yılından bu yana organizasyonun IBF toplantıları ile birlikte yapılması bu çalışmaların İslâm birliği söylemi altında yürütülmesine imkan tanımaktadır. Dolayısıyla ekonomik beklentiler karşılanmakta ve etkinliklere dinsel meşruiyet kazandırılmaktadır. Başka bir ifade ile MÜSİAD ekonomik çıkarlar ile dinsel meşruiyet arayışı arasında, popülist olmayan ve doğrudan sivil toplum içinde yaşanan sıkıntılardan doğan bir dönüşüm işlevini üstlenmiş bulunmaktadır. Bu nitelik Derneği somut projeler üretmek konusunda zorlamaktadır ve MÜSİAD'ı RP'den ayıran temel farklılık da buradadır.

Tüm bu çerçeveden hareketle, MÜSİAD'ın üstlenmiş olduğu işlevlerin, yan örgüt tanımlanmasıyla karşılanamayacak sosyo ekonomik dinamiklerden beslendiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla RP'nin (veya Fazilet Partisi'nin) kapatılması ile veya MÜSİAD'ın kapatılmasıyla muhafazakâr sermayenin arayışının ve hareketliliğinin biteceğini söylemek oldukça güçtür. MÜSİAD'ı cemaat derneklerinden ayıran temel özelliği farklı çıkarlar üzerinde kurumsallaşabilmiş olmasıdır ve örgütsel işlevselliğini bu özelliğinden almaktadır. MÜSİAD'ın sivil toplumun içinden gelen, sosyal ve düşünsel yönden bir dönüşüm işlevine sahip bulunan bir işadamı derneği olarak ele alınması geleceği değerlendirmek açısından daha tutarlı bir yaklaşım olur.

KAYNAKÇA

Alkan, H. (1998) *Türkiye'de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamı Örgütleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Barkey, H. (1984) "Crisis of the Turkish Economy:1960-1980", A. Evin (der.), *Modern Turkey: Continuity and Change* içinde, Leske Verlag, Leverkusen.

Başbakan Necmettin Erbakan'ın Doğu Asya Gezisi ve MÜSİAD'ın Bosna Hersek Gezisi Raporu (1996) MÜSİAD, İstanbul.

Bianchi, R. (1984) *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton Univ. Press, Princeton.

Boratav, B.(1974) *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek, İstanbul.

Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*, F. Adaman (çev.), İletişim, İstanbul.

Can, K. (1997) "Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne Yaptı ?", *Birikim*, sayı 39.

Ege A.- Acar U. (1993) *Avrupa Topluluğu ile Gümrük Birliği Kapsamında Küçük ve Orta Boy İşletmeler*, KOSGEB Yayınları, Ankara.

Heper, M. (1991a) "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey", M. Heper (der.), *Strong State and Economic Interest Groups : The Post 1980. Turkish Experience* içinde, De Gruyter, New York.

— (1991b) "Interest-Group Politics in Post 1980 Turkey Lingering Monism", M. Heper (der.), *Strong State and Economic Interest Groups : The Post 1980. Turkish Experience* içinde, De Gruyter, New York.

Keyder, Ç. (1995) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul.

Kıvanç, Ü. (1997) "İslâmcılar ve Para-pul: Bir Dönüşüm Hikayesi", *Birikim*, sayı 39.

Öncü, A. (1980) "Chambers of Industry in Turkey; An Inquiry into State Industry Relations as a Distributive Domain", E. Özbudun-A. Ulusan (der.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde, Holmes-Meier Publishers, New-York,

— (1984) "Cumhuriyet döneminde Odalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul.

Saybaşılı, K. (1976a) "Türkiye'de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası", *METU Studies in Development*, sayı 13.

— (1976b) "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and The Turkish Cases", *METU Studies in Development*, Ankara, sayı 11.

Şencan H. (1984) *İş Hayatında İslâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul.

Taşmacı, M.-Olcay, Y.-Kavuncu O. (1996) *Pamuk Birliği*, MÜSİAD, İstanbul.

Toprak, Z. (1995) *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul.

Yarar, E. (1997) "Neden Milli Savunma Sanayi?", *Çerçeve*, sayı 19.

Yücaoğlu, E. (1999) "İşadamı ve devlet", *Görüş*, Ocak – Şubat, Sayı 38.

Bir Türk kimliği yaratmada Tercüme Bürosu ve kültür politikaları: Çevirilerin yerelleştirilmesi*

*Özlem Berk***

Tek-parti rejiminin sürdüğü 1923-1946 dönemi resmî ideolojinin bir parçası olan Batılılaşmanın kuvvetli etkisi altında kalmıştır. Modern, Batılı ve laik bir toplum yaratmak isteyen genç Cumhuriyet ilk yıllarında bir yandan eğitim, hukuk ve sosyal yaşam gibi alanlarda laikleşmeye, diğer yandan da "Türk"lüğün geliştirilmesine yönelik bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Genel olarak, dönemin aydın kesimi Batı dünyasını tek bir uygarlık olarak değerlendirmiş ve kendi ülkesini de bu uygarlığın içinde görmek istemiştir. Modernleşmenin kültürel bir olgu olduğuna inanılmış ve Batılılaşmayla eş(anlamlı) tutulmuştur. Böylece, Avrupa kültürünün bir parçası olmak isteyen Türkler için bu kültürün kaynaklarını öğrenmek bir zorunluluk olarak kendini göstermiştir.

Cumhuriyet döneminin ilk ciddi ve planlı çeviri etkinliği ve çeviri konusuna bilimsel olarak ilk yaklaşım devlet eliyle kurulmuş olan Tercüme Bürosu (1940-1967) tarafından yukarıda belirtilen politikalar etkisinde şekillenmiştir. Büronun en üretken yılları olan 1940-1946 dönemi aynı zamanda hâlâ tek parti rejiminin hüküm sürdüğü bu dönemin devlet politikalarını yansıtması açısından da bu yazının konusunu oluşturmaktadır.

Tercüme Bürosu

Cumhuriyet'in ilanından sonra bazı özel yayınevlerinin giriştiği çeviri projeleri çok uzun ömürlü olmamıştır. Remzi Kitabevi'nin 1937'de başlattığı *Dünya Muharrirlerinden Tercümeler* serisi herhalde bu alandaki en büyük girişim olmuş-

(*) Bu yazının son şeklini almasında yardım ve eleştirilerini benden esirgemeyen Betül Parlak'a teşekkür ederim.

(**) Muğla Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

tur. 1946 yılında bu serideki çeviri kitapların sayısı elliyi bulur. Türkiye'deki özel yayınevlerinin sayısının artması ise 1960'lı yıllarda başlar. Tercüme Bürosu'nda çalışan çevirmen ve yazarlar bu yıllarda kendi yayınevlerini kurarak Büro'da edindikleri deneyimleri bu özel yayınevlerine aktarırlar. Ancak incelediğimiz bu dönem boyunca hemen hemen tüm çeviri etkinlikleri Tercüme Bürosu tarafından gerçekleştirilmiştir.

Tercüme Bürosu'nun kuruluş kararı 1-5 Mayıs 1939 tarihinde Maarif Vekaleti'nin düzenlediği Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nde alınmıştır. Kongrenin açılış konuşmasını yapan dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel "Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu" olmak isteyen Cumhuriyet Türkiyesi'nin "medenî dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini" kendi diline çevirmek ve "âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek" zorunda olduğunu söyler (Birinci, 1939: 12). Yücel ayrıca böyle bir zorunluluğun kapsamlı bir çeviri girişimini gerektirdiğini savunur.

Bu çalışma boyunca, burada olduğu gibi gerek dönemin Maarif Vekili olarak Yücel'in gerekse de dönemin yazar ve çevirmenlerinin kültür ve çeviri üzerindeki görüşlerine sıkça yer verilecektir. Bu, çevirilerin bu dönemdeki rol ve işlevlerini incelerken çevirinin sosyo-kültürel bağlamını daha iyi gösterebilmek ve çeviri politikalarının anlam ve etkilerini ortaya çıkarabilmek amacıyla benimsenen betimleyici bir yaklaşım sonucudur. Buradaki amaç, tarihsel veriler yanında bunları çevreleyen söylemin ortaya çıkarılıp incelenmesidir. Dolayısıyla, önsözler, konuşmalar, gazete ve dergilerdeki yazılar, eleştiriler, kitap tanıtımları ve çeviriler üzerine istatistiksel bilgiler böyle bir yaklaşımın temel kaynaklarını oluşturmaktadır.

Bu yaklaşımın bir başka amacı da başlangıç normlarını ortaya çıkarmak olacaktır. Çeviri, bilindiği gibi artık sadece metinler ve dil sistemleri arasındaki ilişkiler çerçevesinde görülmeyip iletişimsel ve sosyo-kültürel bir bağlamda yer alan karmaşık bir işlem olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Buna göre çeviri, herbiri belli önyargı, ilgi ve çıkarları olan aktif sosyal aktörlerden oluşan -bunlar kişi ya da grup olabilir- bir ağı kapsar. Dolayısıyla, ithal edilme şekilleriyle[1] (bu örnekte; çeviri yaparak) ilgili başlangıç seçeneklerinin ve kararlarının ve yabancı dildeki bir metnin aktarımına olan yaklaşımın incelenmesi, Theo Hermans'ın da (1996:27) ileri sürdüğü gibi, yaygın olan normları belirlemek açısından asıl çeviri sürecinde neler olduğuna bakmak kadar önemlidir. Hermans'ın gösterdiği gibi normlar sadece asıl çeviri süreciyle değil tüm bir aktarma harekâtıyla ilgilidirler, çünkü çeviri süreci mutlaka pek çok başka kararın ardından gerçekleşir.

1 Çeviri, metinlerin kültürlerarası dolaşımını sağlayan pek çok olası seçenekten biridir. Diğer seçenekler, yabancı bir metni çevrilmemiş bir şekilde ithal veya ihraç etmek olacağı gibi André Lefevere'in (1985 ve 1992) yeniden yazım (*rewriting*) olarak tanımladığı özetler, açımlamalar, eleştirel yorum ve açıklamalar gibi değişik biçimler de olabilir.

Bu karar alma sürecini Neşriyat Kongresi'nde kurulan yedi encümenden biri olan Tercüme Encümeni'nde de görmek mümkündür.[2] Kongre'ye sunduğu raporda Tercüme Encümeni, çevirinin hem "memlekete medeniyet aleminin fikirlerini ve hassasiyetini getirmek", hem de "dilimizi zenginleştirmek" konusunda yararlı olacağını savunur (*age.*: 125-27). Encümen bu amaçla Maarif Vekilliği'nin "yüksek kaliteli" çeviriler üretecek özel yayınevlerini finansal olarak desteklemesini ve daimi bir çeviri bürosu kurulmasını sağlayarak bir çeviri programı yürütmesini önerir. Büro, burada toplanan malzemelerle sözlükler hazırlayacak, aynı zamanda bir çeviri dergisi çıkaracaktır. Encümen ayrıca Kongre'ye çevrilmesini gerekli gördüğü eserlerden oluşan bir listeyi de sunar, ancak bu listenin hiçbir şekilde sınırlayıcı nitelikte olmadığını da belirtir (*age.*: 277-85). Yukarıda sözü edilen raporda çevrilecek metinlerin seçimiyle ilgili yapılan iki saptama dikkat çekicidir. Birincisi, manzum eserler genellikle çevrilemez görüldüğünden bu tür eserlere listede az yer verildiğinin belirtilmesi, ikincisi de, özellikle "ümanist kültür"e ait eserlere önem verilmesinin istenmesidir. Bundan başka, eserlerin tam olarak ve mümkün olduğunca kaynak dilden çevrilmeleri önerilmiştir.[3] Listede "Şark muharrirlerinden" sadece yedi eser görülmektedir. İngiliz, Alman ve Rus yazınlarından seçilen eserler bunlara önceki dönemlere göre daha fazla önem verildiğini gösterse de Fransız yazını hâlâ ilk sırayı işgal etmektedir. Daha önce fazla ilgi duyulmayan Latin ve Yunan klasiklerinin ise bu listeye alınması yeni bir durumdur.

Tercüme Encümeni'nin raporunu takiben bir Tercüme Heyeti[4] kurulur ve heyet ilk toplantısını 28 Şubat 1940 tarihinde Ankara'da yapar (Tuncel, 1961: 8). Bu toplantıda tartışılan ilk konu izlenecek çeviri yöntemleriyle ilgili olmuştur. Katılımcıların bazıları çevirilerin asıllarıyla ve kaynak dilin özelliklerinin de gösterilebileceği dipnot ve açıklamalarla beraber yayınlanmasını savunurlar. Buna karşın, bazı katılımcılar da "ilmî" çeviriden çok Türk okuyuculara çeviri metni mümkün olduğunca tanış kılacak, dipnotlardan ve kaynak dilin özelliklerini göstermekten kaçınan "edebî" çevirilerin yanında yer alırlar. Bazı karşı görüşlere rağmen, aşağıda da görüleceği gibi, Tercüme Bürosu'nun ürettiği çe-

2 Başkanlığını Etem Menemencioğlu'nun yaptığı encümenin raportörü Mustafa Nihat Özön'dür. Üyeler ise şu isimlerden oluşmaktadır: Abdülhak Şinasi Hisar, Ali Kâmi Akyüz, Bedrettin Tuncel, Burhan Belge, Cemil Bilsel, Fazıl Ahmet Aykaç, Fikret Âdil, Galip Bahtiyar Göker, Halil Nihat Boztepe, Halit Fahri Ozansoy, İzzet Melih Devrim, Nasuhi Baydar, Nurettin Artam, Nurullah Ataç, Orhan Şaik Gökyay, Rıdvan Nafiz Edgüer, Sabahattin Rahmi Eyuboğlu, Sabahattin Ali, Sabri Esat Siyavuşgil, Selâmi İzzet Sedes, Suut Kemal Yetkin, Şinasi Boran, Yusuf Şerif Kılıçer, Yaşar Nabi, Zühtü Uray.

3 Kaynak dil, çevrilecek metnin (kaynak metin) yazıldığı dili belirten bir terimdir. Benzer şekilde, erek dil de kaynak metnin çevrildiği dili gösterir.

4 İlk toplantıda hazır bulunan isimler şunlardır: Halide Edip Adıvar, Saffet Pala, Dr. Adnan Adıvar, Bedri Tahir Saman, Avni Başman, Nurettin Artam, Ragıp Hulûsi Erdem, Sabahattin Eyuboğlu, Nurullah Ataç, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal, Sabahattin Ali, Cemal Köprülü, Abdülkadir İnan, Kadri Yörükoğlu.

virilerde bu ikinci yaklaşım ağır basmıştır. Toplantıda ayrıca yabancı dil sözlüklerinin çevirilerden önce mi yoksa yapılan çeviriler sonucunda mı hazırlanması gerektiği, çeviri metinlerin kontrolü, ve yabancı isimlerin çevriyazısı (transkripsiyon) sorunları tartışılır (Haberler, 1940: 112).

Adnan Adıvar'ın başkanlığında üç çeviri listesinin de hazırlandığı dört toplantı daha yapılır. İlk iki liste Maarif Vekilliğince çevrilip bastırılacaktır; üçüncü listedeki eserler ise Vekillikçe özel yayınevlerine önerilecektir.[5] Listeler kısadır, ancak ikinci listede yer alan Sadi'nin *Gülistan*'ı dışındaki tüm eserler Batı yazınından seçilmiştir. Nihayet, Tercüme Heyeti'nin son toplantısının ardından Tercüme Bürosu kurulur.[6]

Yukarıda sözü geçen listelerdeki çevrilecek eserlerin seçimi konusuna dönecek olursak üzerinde durmamız gereken nokta Yunan ve Latin klasiklerine verilen önem olacaktır. Bu metinler, özellikle Yunan klasikleri, Türkiye'nin parçası olmak istediği Batı kültürünün birincil kaynakları olarak görülmüştür. Dönemin amaçlarından biri de Türkiye'deki kültürel hayatı -temeli Yunan ve Latin yazını olan- Batı uygarlığının temel sanat eserleri üzerine kurmaktır. Yücel'in daha sonra Klasikler Serisi'ne yazdığı ilk önsözde söylediği gibi:

> Hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi, insan varlığının en müşahhas şekilde ifadesi olan sanat eserlerinin benimsenmesiyle başlar. Sanat şubeleri içinde edebiyat, bu ifadenin zihin unsurları en zengin olanıdır. Bunun içindir ki bir milletin, diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi; zekâ ve anlama kudretini o eserler nispetinde artırması, canlandırması ve yeniden yaratmasıdır (Yücel, 1941b).

Hasan Âli Yücel ve arkadaşlarının temel amacı, Vedat Günyol'un da belirttiği gibi bir Türk rönesansı yaratmaktı; bu da "hümanizma ruhunun benimsenmesine bağlıydı" (Günyol, 329). Dolayısıyla Yunan ve Latin kaynaklarına dönüşün kaçınılmaz olduğunda hemfikirdirler. "İçinde bulunmaya mecbur olduğumuz medeniyet dünyasının kökü, eski Yunandadır" der Yücel. Ama o, antik Yunanlıları yabancı olarak görmez, tam tersine, topraklarımızın altında ve üstünde bulunan bütün Yunan eserlerini her bakımdan benimser ve bunları "bütün dünyanın istifadesine açık malları" beller. Bu yüzden de "eski Yunanlıları belki vatandaşımız değil, fakat topraktaşımız hissetmeliyiz" der (Yücel, 1945: III). Sabahattin Eyuboğlu da benzer bir saptamada bulunur:

> ...Artık biz hem fatihtik hem de fethedilmiştik.(...) Biz bu toprakları yoğurduk yoğurmasına ama bu topraklar da bizi yoğurdu. Bu nedenle, en eskisinden en yenisine

5 Bu listeler için bkz. 'Haberler', 1940:113-14.

6 Büro'nun daimi üyeleri olarak seçilen isimler şunlardır: Nurullah Ataç (başkan), Saffet Pala (genel yazman), Sabahattin Eyuboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal, Nusret Hızır. Bir senenin sonunda Nurullah Ataç başkanlık görevini Sabahattin Eyuboğlu'na bırakır.

> kadar bu topraklar üzerinde ne varsa bizimdir. Ulusumuzun tarihi aynı zamanda Anadolu'nun da tarihidir. Bir zamanlar puta tapardık, sonra Hıristiyan olduk, daha sonra da Müslüman. Tapınakları da, kiliseleri de, camileri de bu halk yaptı. Bembeyaz tiyatroları doldurduğumuz gibi kervansarayları da biz doldurduk. Sayısız devlet ve uygarlıklar sırtımızda doğdu ve orada yok olup gitti. Türkçeye karar vermeden önce sayısız diller konuştuk... (Eyuboğlu, 1977: 11-12)

Yukarıda da görüldüğü gibi Batı yazınını, aynı zamanda kültürün başka biçimlerini dışardan getirmenin normları yetkeyi elinde tutanlar tarafından aktarımın gerçekleşmesinden önce belirlenmiştir. Batılılaşma hareketinin bir parçası olarak, sadece Batı dünyasından çeviri halinde yabancı-dil metinlerinin aktarılmasının değil kültürün başka biçimlerinin de getirtilmesinin özel bir önemi vardır. İstanbul'da *Darül Elhan*'ın isminin *Konservatuvar*'a çevrilmesi (1926) ve belediye konservatuarının yapısında Batı müziğine gittikçe artarak verilen önemle birlikte (Türk müziği bölümü 1927'de kapatılmıştı) meydana gelen yapısal değişiklikler, *Darülfünun*'un yerine İstanbul Üniversitesi'nin (1933) ve Ankara'da devlet konservatuarının kurulması (1936) Türkiye'de kültürel yaşamın diğer alanlarında meydana gelen gelişmeler olmuştur. 1923-1950 yılları arasında orkestralar, tiyatro, bale, opera gibi Batılı kültür kurumlarına büyük önem verilmiştir. Buna göre, gösteriler büyük ölçüde Batılı bestecilerin eserlerinden ya da Batılı oyunların çevirilerinden oluşmaktadır. 1941-1947 yılları arasında Carl Ebert'in yönetimindeki Devlet Tiyatrolarında 19 oyun sergilenir. Bunlardan sadece bir tanesi Türk olup diğerleri başta William Shakespeare'in *Julius Caesar*'ı, Johann Wolfgang von Goethe'nin *Faust*'u, Sophokles'in *Kral Oidipus*'u olmak üzere çeviri oyunlardır.

Buradaki vurgu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yerel (folklorik) sanat eserleri hemen hiç ortada gözükmezken Batı sanatının Türkiye'deki kültürel yaşamı etkisi altına almasında yatmaktadır. Ankara Radyosu bile Türk müziğinin teksesli yapısının genç Cumhuriyet için uygunsuz olduğu iddiasıyla Klasik Batı Müziği yayını yapmaya zorlanmıştır. Bir örnek vermek gerekirse Ankara Radyosu'nda 1947-1950 yılları arasında yayınlanan programların oranları şöyledir: Klasik Batı Müziği %34.70, Türk Müziği %28.05, İngilizce dil kursu %1.80, tarih %0.97, din %0.30 (Aktar, 1993: 51).

Kültürün değişik biçimlerinin alınmasıyla ilgili olarak yapılmış en önemli açıklamalardan biri de Yücel'in Devlet Konservatuarı'nın ilk mezuniyet töreninde söylediği sözlerdir:

> Biz, tiyatro ve opera şeklindeki temsil sanatını, bir medeniyet meselesi halinde alıyoruz. (...) Bir gün bizim gibi bütün insanlığın idrak edeceğine inanmış bulunduğumuz TÜRK HÜMANİZMASININ yepyeni bir safhası, Devlet Konservatuvarının bağrından doğmaktadır. Türk hümanizması, beşer eserine istisnasız kıymet veren, ona zamanda ve mekânda hudut tanımayan hür bir anlayış ve duyuştur. Hangi milletten

> olursa olsun insanlığa yeni bir düşünüş, yeni bir duyuş getiren her esere bizim yüreklerimizin besliyeceği his, ancak saygı ve hayranlıktır. Biz bu saygı ve hayranlık duygumuzu nazarî bir bakışla değil, *yaparak ve yaşıyarak, kendimizin kılarak* ifade ediyoruz. Müellif bizden olmayabilir, bestekâr başka milletten olabilir. Fakat o sözleri ve sesleri anlıyan ve canlandıran biziz. Onun için *Devlet Konservatuvarının temsil ettiği piyesler, oynadığı operalar bizimdir, Türktür ve millîdir.* Bizden olacak müellif ve bestekâr da ancak bu yolda yetişecektir. (...) Genç sanatkarlâr, (...) sanattaki muvaffakiyetlerinizle bütün dünyanın büyük saydığı insanları, Türk milletinin zekâ ve vicdanına ses olarak, söz olarak ve hayat olarak, sizler sindireceksiniz (Yücel, 1941a: 3-5; vurgu benim).

Yücel burada kültürel, sosyal ve tarihsel farklılıkları aşan, zamandan bağımsız ve evrensel bir liberal hümanizmayı savunuyor. Öte yandan yabancı eser, "yaparak" ve "yaşayarak" erek kültüre özgü değerlerle donanacak ve "Türk ve milli" olacaktır. Türkiye ve Batı dünyası arasındaki dinsel fark Yücel ve çağdaşlarının evrensel hümanizmanın ve antik Yunan yazını ve felsefesinin savunuculuğunu yapmasının bir başka nedeni olabilir. Asırlar boyunca Türkiye'nin modernleşmesi için Batı kültürünün benimsenmesi nazik bir konu olmuştur, zira Batı kültürü Hıristiyan değerlere sahipti, Türkiye ise Müslüman bir toplumdu. Yeni Cumhuriyet laik esaslar üzerine kurulmuş olsa da Türk toplumu kendini hâlâ büyük ölçüde dinle tanımlıyordu. Hıristiyanlık öncesi (pagan) döneme dönmek de, Kilise'nin egemenliğinden kurtulmuş Batı kültürünün büyüklüğünü vurgulamak da "medeni" Avrupa'nın kana bulandığı bir dönemde Türk aydınlarına bu problemi çözmek için iyi bir yol gibi gözükmüş olabilir.

Tercüme Bürosu 1940-1946 yılları arasında yaklaşık olarak beş yüz kitap çevirir ve yayınlar. Büro'nun kapandığı 1967 yılında ise binden fazla kitap yayınlanmıştır (Tuncor, 1989: 26-176). Büro başta Yunan, ardından Fransız klasiklerinin çevirilerine öncelik verir. Platon 1940'larda en çok çevrilen yazardır (34 kitap). Tercüme Bürosu'nun ve dergisinin rolü, çeviriyi tanımlamaları ve Büro'nun kapanmasından sonraki çeviri etkinliklerini de etkileyecek çeviri normlarını belirlemesi açısından büyük önem taşır.

Tercüme ve çeviri eleştirileri

Büro'nun resmi dergisi *Tercüme* 1940'da yayınlanmaya başlar ve yayın hayatı 1966'daki 87. sayısına kadar devam eder. *Tercüme*'nin ilk sayısına yazdığı önsözde Yücel çevirinin "mekanik bir nakil hareketi" olmadığını söyler ve devam eder:

> ...Herhangi bir eser, ana dile geçirilmiş sayılabilmek için bu işi yapanın, müellifin zihniyetini benimsemesi, daha doğrusu müellifin mensup olduğu cemiyetin kültür ruhuna gerçekten nüfuz etmesi lâzımdır. Böyle olunca da o cemiyetten alacağı mefhumlarla kendi cemiyetinin fikir hazinesini zenginleştirmesi tabiidir. Bunun içindir

> ki ana dilimizin, bu inzibatlı fikir çalışmaları ile, yepyeni tekâmül imkânları kazanacağına inanmaktayız. Her anlayış bir yaratma olduğuna göre, *iyi bir mütercim, büyük bir müellif kıymetindedir* (Yücel, 1940: 2; vurgu benim).

Yücel'in görüşüne göre, sonraki yıllarda Türkçe çevirilerde yaygın stratejinin akıcılık olmasıyla çevirmenler "yazarın ait olduğu toplumun kültür ruhuna nüfuz" etmeye ve yabancı metni, yazarın varolduğu yanılsamasını yaratıp kolayca okunabilir hale getirerek yerelleştirmeye çalıştılar.[7] Böyle bir süreçte çeviri metin özgün bir metin olarak, bu yerelleştirme sürecinde başarılı olmuş çevirmen de "büyük bir müellif" olarak görülüyordu. Aynı önsözde Yücel (1940: 2) *Tercüme*'nin amacını "bizzat tercümenin ne olduğu ve nasıl olması lâzım geleceği hakkında bizden başka milletlerin bu hususta neler yaptıklarını da görüp göstererek tercüme işine bir istikamet ve hız vermek" olarak ilan ediyordu. Buna göre, derginin işlevi öncelikle çevirinin *ne* olduğuna ilişkin yazılar, sonra da *nasıl* olması gerektiğine ilişkin örnekler yayınlamak olacaktı. Nitekim *Tercüme* iki bölümden meydana gelmiştir: ilk bölümde çeviri metinler çoğunlukla karşı sayfada yer alan kaynak metinlerle birlikte yayınlanıyordu. Eleştiriler ve çeviri üzerine kuramsal çalışmalar daha küçük harflerle ikinci bölümde bulunuyordu. Tercüme Bürosu'na katılan yeni üyeler, yapılan çeviriler, çevrilmesi istenen eserlerin yeni ya da ek listeleri ve Büro'nun toplantılarında aldığı kararlar da *Tercüme* dergisinin sayfalarında yer alıyordu. Çeviri metinlerin ve çeviriyle ilgili çıkan diğer yazıların yüksek oranı çeviri uygulamasına verilen önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Tercüme'nin daha ilk sayılarında çevirinin *nasıl* olmasıyla ilgili pek çok çevirmen görüşlerini yazmaya başlar. Bedrettin Tuncel (1940: 80) "yabancı dillere aşina muharrirlerimizi" seferberliğe çağırır, çünkü çeviriyi de "bir nevi telif" olarak görür. İzzet Melih Devrim (1940: 276) çevirmenin "aslın manasına ve ruhuna vereceği yeni şeklin (...) güzel olmasına dikkat etmeğe mecbur" olduğunu iddia eder. Ayrıca, iyi bir çevirmen "üslûp güzelliği ve hattâ sarahat sevgisiyle, bazen aslın zahiri şeklinden, kelime ve inşasından uzaklaşmakta" tereddüt etmemelidir. Devrim'e göre, amaç aslın uyandırdığı "zevk" ve "heyecan"ı kaybetmemektir ve bu da ancak çeviri "doğrudan doğruya kaleme alınmış" hissini verirse, yani özgün bir metin olarak okunursa mümkün olur (*age.*: 277). Nurullah Ataç, herhangi bir dilden Türkçe'ye kitap çeviren bir insanın herşeyden önce "Türkçenin icaplarını" düşünmesi ve bunlara uyması gerektiğini ileri sürmüştür: "Dili zorladığı takdirde söylediği anlaşılmaz; bu suretle

7 "Yerelleştirme"yi Lawrence Venuti'nin kaynak metnin yabancılığını erek dil okuyucuları için mümkün olduğunca azaltmak amacıyla saydam ve akıcı bir biçemin benimsendiği bir çeviri stratejisini olarak tanımladığı "domestication" ve "domesticating" terimlerinin Türkçe karşılığı olarak kullandım. Venuti'ye göre bu strateji, orijinal metnin yabancı özelliklerinden bir kısmını tutarak erek dildeki normları zorlayan bir çeviri stratejisi olan "yabancılaştırma"nın (foreignizing) karşısında yer alır (Venuti 1995).

metne sadakatsizlik etmiş olur." Ataç ayrıca Batı dillerindeki uzun tümceleri bölmenin çoğu zaman gerekli olduğunun altını çizer; "cümleyi kırmaya razı olmamak metne sadakatsizlik olur" (Ataç, 1941: 505-507). Son olarak, Sabahattin Ali (1941: 581) çevirmeni "cansız malzemeye [birtakım ölü kelimeler silsilesi], naklettiği dilde yeni bir hayat vermesini bilen kimse" olarak tanımlamıştır.

Bütün bu ifadelerde çeviri özgün bir eser olarak ele alınmış ve bu yüzden de yazınsal niteliklere sahip olması gerektiği düşünülmüştür. Çeviri metin erek dilin gereklerine ters düşmemeli ve anlaşılır olmalıdır. En önemlisi de özgün bir eser olarak okunabilmelidir. Akıcılık stratejisi sadakatle bir tutulmakta, aynı zamanda yazınsal bir eserin erek dildeki başarılı bir ürünü olarak da tanımlanmaktadır. Çevirmen özgün biçeme aşırı sadık olmamalı, erek dildeki kurallara uyup bunları zorlamamalıdır. Böylece, çeviri üzerine daha ilk çıkan yazılarda erek odaklı bir yaklaşım gözetilmiştir. Ancak böyle bir çevirinin nasıl elde edileceği sorusuna cevap pek de açık değildir. 'Üslûp güzelliği', 'mana ve ruh', 'aslın uyandırdığı zevk ve heyecan', 'sadakat' gibi ifadeler tanımlanıp açıklanmamış ve anlamları belirsiz kalmıştır. Bu konuda verilen tek pratik tavsiye ise cümle kuruluşu konusunda Ataç'tan gelmiş, ancak o da çeviri üzerine ayrıntılı kural ya da yöntemler sun(a)mamıştır.

Buna rağmen bu konular *Tercüme*'de çıkan eleştiri yazılarında daha fazla tartışılmamıştır. Bu eleştiriler kolayca yazarının çeviriyi (erek metni) kaynak metinle karşılaştırdığı bir yanlışlar listesi haline gelir. Bu tip yazılar kaynak metin hakkında bilgilerin ve zaman zaman da kısa bir özetinin bulunduğu bir girişle başlar. İkinci bölümde ise Türkçe'ye yanlış çevrilen sözcük ve tümceler ve çeviride atlanan yerler gösterilir. Çeviri metinde Türkçe'nin 'güzel' ya da akıcı olmadığı yerler de eleştirilir. Bununla birlikte, eğer eleştirmen bir parçanın doğru ve güzel çevrildiğini düşünürse bunu da söylemeyi ihmal etmez. Bu tip eleştirileri böyle bir eseri çevirmenin önemini belirtmekle ve çevirmenleri çeviriye ve yeteneklerini geliştirmeye cesaretlendirmekle bitirmek de az görünen birşey değildir. Çeviri eleştirisine bu basit yaklaşım Türk dilinin o dönemde hâlâ değişim ve gelişim sürecinde olmasıyla da açıklanabilir; nitekim dil konusundaki tartışmalar hâlâ çok canlıdır. Yabancı sözcüklerin karşılığını bulmak, dilbilgisi ve sözdizimi kullanımı ve yabancı isimlerin yazaç çevrisi (transliteration) hâlâ güçlük yaratmaktadır. Eleştirilerde tartışılan temel konu da böylece çeviri değil kullanılan dil olmaktadır. Bu çözümlemelerin çoğunda yazarlar çevirilere dilinin düzeyini belirlemek için bakmakta ve eksik ya da yetersiz Türkçe sözcük kullanımında yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmaya ya da uydurmaya çalışmaktadırlar. Ancak bu tür bir çeviri eleştirisi uzun yıllar boyunca bir kanon olarak devam etmiştir.

Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyuboğlu

Tercüme Bürosu'nun yukarıda değinildiği gibi bir devlet kurumu karakterine sahip olması Büro üyelerinin benimsediği genel bir çeviri politikasından bahsetmemizi sağlayabilir. Ancak böyle bir politikanın esas olarak çevrilecek metinlerin seçiminde geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Genç Cumhuriyet'in Batılılaşma programını takiben klasikler Batı kültürünün birincil kaynakları olarak görülmüş ve çeviri için ilk seçilen eserler arasında yer almıştır. Ancak çeviri sürecinde Büro üyelerinin Batı'yı algılamaları ve Türk toplumunu nasıl Batılılaştıracaklarına ilişkin sorulara kendi verdikleri cevaplar doğrultusunda farklı politikalar izlenmiştir. İki isim, Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyuboğlu, incelenen dönemdeki çeviri etkinliklerinde ön plana çıkmaktadır. Ataç ve Eyuboğlu Büro'nun ilk iki başkanı olmalarından başka dönemlerinin de en verimli iki çevirmeniydiler. Öz Türkçe kullanımına ve gelişmesine olan katkıları, eleştirmen ve denemeci olarak yazdıkları, çevirileri, sadece kendi dönemlerindeki değil onlardan sonra gelen kuşakları ve Türkiye'deki kültürel ve düşünsel hayatı da etkilemiştir.

Türk kültür tarihinde Ataç öncelikle Türk dilini sadeleştirme çabalarıyla tanınır. Türkçe kullanımı konusundaki sert eleştirileri yüzünden genç yazarlar üzerinde kuvvetli bir etki ve otoritesi olmuştur. Ataç yazılarında yabancı sözcük kullanımından kaçınmış, yabancı bir terimin (sözün/deyişin) Türkçe karşılığını bulamadığında ise genellikle uygun bir karşılık uydurmuştur. Bu yeni sözcüklerin (neologism) çoğu Türkçe köklerden türetilmiştir, ama tamamen Ataç'ın uydurduğu sözcükler de vardır. Ataç çoktan unutulmuş, dolayısıyla halkın büyük bir bölümüne yabancı olan pek çok Türkçe sözcüğü de eski Türkçe metinlerden bulup kullanır. Kullandığı bu yeni sözcüklerden kimi Türkçe'de yerini almış, kimi ise yaygınlaşmayıp unutulmuştur. Ataç ayrıca Türkçe sözdizim ve tümcebilim üzerinde de çalışır. Türkçe'de sözcük sırasının değil de soneklerin anlamı belirlemesi ona sözlü anlatımda zaten kullanılagelen değişik biçimlerde tümce kurabilme olanağını verir. Devrik tümce kullanımı başta çok eleştiri aldıysa da bu tür tümceler o zamandan bu yana yaygın olarak kullanılmaktadır. Ataç, Eyuboğlu'yla birlikte, ilk çeviri normlarını ve çeviriye karşı çevirileri yerelleştirme olarak tanımlayabileceğimiz ilk yaklaşımı belirlemiştir. İki çevirmen de özgün bir metin yazarmış gibi çevirilerini yapmışlardır, başlıca kaygıları da Türkçe'nin kullanımı olmuştur.

Ataç'ın öz Türkçe'yi savunmasında Yunan ve Latin dillerine olan hayranlığı da yatmaktadır. Ataç, her sözcüğün kökünün Türkçe olduğu bir dili yaratma gerekliliğine inanır. Ona göre, sözgelişi *demokrasi* sözcüğünü kullanmak Yunan kültürünü almak demek değildir çünkü Yunanlılar ve Yunan kültürünün mirasçısı olan diğer Avrupa kültürleri bu sözcüğün köklerini bilirler; oysa demokrasi sözcüğünün *demos* (halk) ve *kratos*tan (yönetim) gelen kökenini bil-

meyen Türkler bu sözcüğün gerçek anlamını da kavrayamazlar. Ataç bu yüzden bu kavramın Türkçe'de Türkçe köklerle yaratılmasını savunur ve *budunbuyrumculuk* ya da *budun-erki* gibi karşılıklar önerir (Belge, 1982: 90).

Batı Kafası adlı yazısında Ataç (1988: 138) Avrupalıların uygarlığa Yunanca ve Latince bilmekle ulaştıklarını ve Türklerin de bu "Batı ya da Avrupa kafası"nı okullarda bu dilleri öğrenerek edinebileceğini iddia eder. Bu tür görüşler Büro üyeleri arasında oldukça yaygındır. Cumhuriyet'in modernleşmesi için teknik ve sosyal reformların yeterli olmadığına, düşünsel alanda bir değişim için kaynaklarına giderek Batı kafasını kavramanın gerekliliğine inanılır. Bunun sonucu 1940'da bazı liselerde Latince'nin öğretildiği 'klasik bölüm' açılmış, ancak bunlar 1949'da, 1946 genel seçimlerinden sonra değişen politik güç dengeleri sonucu kapatılmıştır.

Ataç çeviri üzerine çevirinin birincil yerini ve Türkçe (erek) metnin sahip olması gereken yazınsal nitelikleri vurgulayan pek çok deneme ve makale yazdı. Ataç için çeviri "bir dilde düşünülmüş bir şeyi bir dilde tekrar düşünmek" (Ataç, 1941: 505) ya da "bir fikri, bir hissi ilk ifade edildikleri dilden başka bir dilde ifade edebilmek" demekti (Ataç, 1940: 2). Ataç ayrıca çevirmenlerin bir cümleyi kendi dillerinde nasıl ifade edeceklerini düşünmeleri gerektiğini söyler çünkü şu 'tercüme kokusu' denen şey okuyucuyu her zaman rahatsız eder (*age.*: 2). Bu tanımlamalara göre çeviri bir anlatı biçiminin başka bir dilin sınırları içinde tekrar yaratılması demekti. İyi bir çeviri erek dilin özellikleriyle çelişmemeliydi. Yine başka bir yerde Ataç şairin ve yazarın amacının "daima kendi dilinde zor olan veya öyle sanılan şeyleri" kolaylaştırmak olduğunu söyler: "Mütercim de bir şairdir, bir muharrirdir, onun da gayesi başka olamaz" (Ataç, 1941: 505).

Akıcı bir Türkçe kullanmak uzun yıllar boyunca bir çeviriden beklenen ilk özellik oldu. Çeviri, özgün bir metin olarak okunabildiği sürece 'iyi çeviri' olarak görülüyor ve metnin çeviri olduğunu gösteren her şey de başarısızlık sayılıyordu. Nitekim 'çeviri kokusu' deyimi bu yaklaşımın sonucu olarak eleştirilerde ve hatta üniversitelerin çeviri bölümlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, yerelleştirme sürecinin biçem düzeyinde oluşmasıdır. Çevirilerdeki kişi ve yer isimleri yazaç çevrisi yapılmadan aktarılmış, bunların söylenişleri ve diğer ek bilgiler dipnotlarda verilmiştir. Hakkı Calp'ın (1955: 76) Ataç'ın Lukianos çevirisi üzerine kaleme aldığı eleştiri yazısında dediği gibi: "Konuşmalardaki canlılık, espri, daha okurken anlaşılabilme, anlatıştaki çekicilik, akıcılık, aynı tesirli anlatış: öylesine başarı ki, adlar yabancı, bir takım görüşlerimize uygun olmıyan günümüzden uzak meseleler olmasa, çeviri olduğunu hissetmeden, düşünmeden okuyabilecektik". Halbuki Ataç ve onun yaklaşımını izleyenlerin amaçladığı tam da bu noktaydı: bahsedilen "görüşlerimize uygun olmıyan günümüzden uzak meseleler"i akıcı ve günlük bir dil kullanımıyla erek dile ve kültüre mal etmek.

Türkiye'de hümanist söylemin en önemli temsilcisi herhalde Sabahattin

Eyuboğlu olmuştur. Eyuboğlu, içinde değişik kültür ve uygarlıkların kaynaştığı ve buradan da dünyaya yayılmış olan bir 'Akdeniz kültürü'ne inanıyordu. Ataç'ın seçkinciliğine[8] karşın Eyuboğlu halkçı bir tavrı benimsemişti. Ataç 'uyanış'ı Batı kültüründe ararken Eyuboğlu, Doğu ve Batı arasında bir ayırım gözetmeden eski Anadolu kültürüne, yerel kültüre yöneldi. Eyuboğlu'nun çokça çevirdiği Montaigne, La Fontaine, Shakespeare, Hayyam, Mevlana, Rabelais, Thomas More gibi yazarlar onun için kaynak kültürlerinden bağımsız olarak aynı değerleri paylaşan Hümanizmanın en büyük temsilcileriydiler. Halkçılık ve hümanizmaya dayanan bu bakış açısı Eyuboğlu'nun çevirilerinin diline ve bunların algılanışına da yansır. La Fontaine çevirisinde kullandığı dil "Fransız XVIInci yüzyılının saray diline epey çalan tumturaklıca dili herkesin anlayabileceği yalın, temiz bir halk dili oluverdi" (Erhat, 1974: 57) sözleriyle övülür. Benzer şekilde, Güzin Dino da (1974: 109-110) Eyuboğlu'nun biçeminin özelliklerinden birinin "düşüncenin en gelişmiş bilgi ve kavramlarını en süssüz, en gösterişsiz, en basit konuşma dilinde dile getirmesi, Montaigne, La Fontaine ya da Rabelais gibi tepeden tırnağa Fransız olan yazarları, sanki kendilerini Türkçe yazmışlarcasına çevirmesi" olduğunu söylemiştir. Dino ayrıca Oktay Rifat'ın Eyuboğlu'nun La Fontaine çevirisinden söz ederken bunun "bir çevirinin ötesinde gerçek bir sanatsal yaratı" olduğunu ve "La Fontaine'in Esope karşısında eriştiği sanatsal yaratı düzeyine Eyuboğlu'nun La Fontaine karşısında eriştiği" yorumunu yaptığını da hatırlatmıştır.

Eyuboğlu'nun yolundan giden Azra Erhat, yine Eyuboğlu'yla çevirdigi Platon'un *Symposion*'unun (*Şölen*) Önsöz'ünde "Avrupa'nın ve Avrupa felsefesinin Eflatun'a ekledikleri lüzumsuz bir sürü kalıp" olarak gördükleri kavram ve terimlerden kaçındıklarını yazar ve şöyle ekler: "Zamanımızda yazılmış herhangi bir yapıt -bir roman demeye dilim varmıyor- gibi rahatça okunduğunu görürsek, onu dilimize çevirmekten duyduğumuz zevk iki misline çıkacaktır" (Erhat, 1995: 17-18). Tüm bu yorum ve eleştiriler kolayca anlaşılabilecek akıcı bir çeviriyi, yalın bir dili ve çeviri metinde 'doğal' ve 'çevrilmemiş' bir etkiyi övmekteydiler. Sonuç olarak bu tip çeviri ve çevirmenler özgün metinler ve yazarlar kadar değerli sayılmaktaydılar.

Öte yandan, Eyuboğlu'nun diğer çevirilerinde de kullandığı bu konuşma dili başkaları tarafından eleştirilir (Berk, 1978; Nutku, 1974; Özdoğru, 1964a, 1964b). *Shakespeare'e Saygı* adlı yazısında Nüvit Özdoğru, Eyuboğlu'nu *Macbeth* çevirisinde Macbeth and Lady Macbeth'i Türkçe'yi sıradan insanlar gibi konuşturduğu ve "kökeni Müslümanlık olan" sözcüklerle "çok yerel argo deyim ve kelimeleri" kullandığı için eleştirir. Özdoğru ayrıca Eyuboğlu'nu "kafi-

8 Ataç'ın *Prospero ile Caliban* başlığı altında 1955-1956 yılları arasında *Varlık*'ta yayınladığı bir dizi deneme herhalde yazarın en kuvvetli anti-popülist saptamalarını oluşturuyordu. Bu denemeler Ataç'ın alter-ego'su olan Allı'yla yaptığı ve aydınlar ve halk üzerine görüşlerini açıkladığı diyaloglarından oluşmaktadır.

ye, cinas, asonans, disonans, aliterasyon ve onomatope" gibi ögeleri çevirmemekle suçlar. Sonuç olarak, Özdoğru bu yaklaşımın sonucu geriye "hemen hemen yalnız Macbeth'in hikâyesi"nin kaldığını iddia eder: "Çeşitli kaynaklardan devşirme olan bu hikâye ise Shakespeare'in belki en az orijinal olan yönüdür" (Özdoğru, 1964a:26).

Özdoğru'nun eleştirisine cevap olarak kaleme aldığı ve çevirmenin yabancı metni manipüle etmesindeki rolünü vurguladığı yazısında Eyuboğlu çeviriyi bir yeniden yazım olarak değerlendirir ve işlevlerini erek kültürde yazınsal bir metin olarak görür. Eyuboğlu burada, her çevirinin bir yorum, dolayısıyla da değişken ve görece olduğunu savunur: "Su bile yansıttığı şeyi kırdıktan sonra dünyanın en değişken, en gelişken nesnesi olan insan kafası çevirdiğini nasıl param parça etmez! Eder ama en kötü çeviri bile bir şeyler aktarır bir insandan bir insana, bir çağdan bir çağa, bir dilden bir dile. O kadar ki en kaba yanlışlarla dolu çeviriler yeni düşünce akımlarına, yeniden doğuşlara yardım edebilirler, elverir ki çeviren canını, ciğerini koysun çevirdiğine, satılmaz bir saygısı ve sevgisi olsun gördüğü işe" (Eyuboğlu, 1964: 11). Eyuboğlu, daha sonra Shakespeare'in, oyunlarında insanların gerçek yüzlerini ortaya koyduğunu ve yarattığı karakterlerde insanlığın bütün özelliklerinin bulunduğunu iddia ederek kendini savunur. Ayrıca konuşma dilini kullanma kararını da sürdürür. *Macbeth*, Eyuboğlu'nun Shakespeare'den çevirdiği tek oyun değildir. Daha 1956'da Mîna Urgan'la birlikte *Troilus ile Kressida*'yı, *Macbeth* çevirisinin ardından da Remzi Kitabevi için *Hamlet*, *Julius Caesar*, *Antonius ve Kleopatra* ve *Atinalı Timon*'u çevirir. *Hamlet* çevirisine yazdığı kısa bir sonsözde Eyuboğlu benzer bir saptamada bulunur:

> Benim İngilizcem kitaptan, kendi kendime öğrendiğim yarım yamalak bir İngilizcedir. Onun için Fransızca, Türkçe bulabildiğim birçok çevirilere başvurarak çalıştım. En çok yararlandıklarım, Yves Bonnefoy, Fransois Victor Hugo, Orhan Burian, Halide Edip Adıvar-Vahit Turhan'ın çevirileri oldu. Bunların yardımıyla asıl metni kavramaya çalışıp, ondan sonra kendimce karşılıklar arıyordum. Böylece her çeviricinin, Shakespeare'i bir başka hale soktuğunu gördüm. Kim bilir ben de ne hale sokmuşumdur, ister istemez. (Eyuboğlu, 1996: 177)

Türk dilini sözcükbilim ve biçem olarak geliştirme gereksinimi, aynı zamanda da Batı kültürünün yerelleştirilmesi erek odaklı bir çeviri anlayışını da beraberinde getirmiştir. Değişik şair ve yazarların biçemlerini 'akıcı Türkçe' adı altında bir potada eriterek ayırt edilemez duruma getiren bu anlayış daha sonraki yıllarda eleştirilmeye başlanmış ve çevirmenler arasında fazla destek görmemeye başlamıştır.[9] Yine de bu yaklaşım çeviri normlarını 1960'lara kadar kuvvetli bir biçimde etkilemiştir.

9 Can Yücel (1926-1999), belki de bu yaklaşımın en uç şairi ve yazarıydı. Yücel'in isminin çevirilerinde "çevirmen" olarak değil de "Türkçe söyleyen" ya da "Türkçeleştiren" olarak geçmesi boşuna değildir.

Sonuç

Tercüme Bürosu'nun, özellikle 1940-1946 yıllarını kapsayan ilk döneminde, yürüttüğü çeviri etkinliğinin Türkiye'nin Batılılaşma sürecindeki rol ve işlevini konu alan bu çalışma yerelleştirmenin sözü edilen dönemdeki çevirilerin üretilmesinde etkin strateji olarak kullanıldığını göstermiştir. Bu yerelleştirme stratejisi, sadece çeviri normlarını belirlemesi, erek kültürün yazınsal sistemini dil ve konu olarak zenginleştirmesi açısından değil, aynı zamanda daha geniş bir sosyo-kültürel bağlamda, dönemin kültür politikalarının niteliğini göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Böyle bir yerelleştirmeyi gerçekleştiren faktörler de çevirinin oldukça karmaşık sosyo-kültürel bağlamını gözönüne sermesi açısından yerelleştirmenin kendisi kadar önemli sayılmalıdır. Bu bağlamda, çeviri tarihinin incelenmesi, bugünü göreceleştirmesi, geçerli modellerin tekrar değerlendirilmesine olanak vermesi ve kültürlerin imajlarının çevirilerle nasıl inşa edildiğini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Konu edilen dönemin politik, sosyal ve kültürel koşullarını incelemek, çeviri kararlarının (süreç öncesi ve sonrası) belirlenmesinde kaynak ve erek kültürler arasındaki güç dengelerinin nasıl etkili olduğunu da göstermektedir. Nitekim Türkler, 19. yüzyıldan başlayarak kaynak kültür olarak Batı'ya üstün bir statü vermiş ve bu da yerelleştirme stratejisinin temel sebeplerinden birisi olmuştur.[10]

Dönemin çeviri etkinliğinde ilk göze çarpan özellik, Tanzimat'la başlayan Türk Batılılaşma sürecinde Fransız kültürünün etkisini ve ölçüt kimliğini korumasıyla beraber, bu süreçte yeni bir ölçütün; antik Yunan ve Latin metinlerinin ortaya çıkmasıdır. Genç Cumhuriyet'in modern, Batılı ve laik bir Türk ulusu yaratma çabaları Avrupa'nın kültürel değerlerini reddederek değil, İslâm ve Doğu dünyasıyla bağlarını gevşetmesiyle ve kendine Avrupa kültür ve uygarlığı içinde bir yer istemesiyle temellenmiştir. Bu bağlamda, Cumhuriyet'in temellerinin Türkiye'deki sosyo-kültürel hayatın her alanını etkileyen Batı'dan yapılan çeviriler -çevirinin en geniş anlamıyla- üzerine kurulduğunu da söylememiz mümkün gözükmektedir.

Türk Hümanizması olarak da adlandırılan bu Batılılaşma sürecini gerçekleştirmek için Avrupa kültürünün temelleri olarak kabul edilen antik Yunan ve

10 Ancak burada altı çizilmesi gereken nokta, yerelleştirme stratejisinin baskın kültürlerde farklı sebeplerle kullanılmaya devam etmesidir. Venuti, ayrıntılarıyla yerelleştirmenin Anglo-Amerikan kültürde, bu ülkelerin [Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri] "saldırgan bir biçimde tekdilli, yabancıyı kabul etmeyen, yabancı metinleri görünmez bir şekilde İngiliz dilinin değerleriyle donatan ve okuyuculara kendi kültürlerini bir başka kültürde tanıyarak narsis bir deneyim sağlayan akıcı çevirilere alışkın" olmaları yüzünden egemen bir çeviri stratejisi olarak kullanıldığını göstermiştir (Venuti, 1995: 15). Oysa bu yazıda da gösterilmeye çalışıldığı gibi, 1940'ların Türkiyesi'nde bu yaklaşımın, Batı'yı ve Batı kültürünü Türk okuyuculara fazla yabancı olmayan, tanıdık bir biçimde sunarak aslında kendilerinin de bu kültür ve uygarlık dünyasından farklı olmadıklarını ve hatta bu dünyaya ait olduklarını inandırmak gibi bir amacı olmuştur.

Latin uygarlıklarına dönülmüştür. Ancak, Batı uygarlığının ölçütü sayılan Yunan ve Latin klasikleri genç Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde etkin olurken, Batı uygarlığının antik Yunan ve Latin'den bu yana geçirdiği düşünsel ve kültürel süreç atlanmış gözükmektedir. Böyle bir hümanizma anlayışında, dönemin yazar, çevirmen ve eleştirmenleri tarafından savunulan, ideal bir kültür kavramıydı; yani herkesin arzulaması gereken bir kanon. Çeviriler de, var olduğu düşünülen "evrensel gerçek ve değer"leri geniş halk kitlelerine ulaştırmaya yarayan araçlar olarak görülüyorlardı.

Yaratılmak istenen Türk Hümanizmasının aslında bu evrensel kültürü yerelleştirmek ve içselleştirmek, öznel bir boyutta hissederek ve yaşayarak kendi kültürümüze aktarmak biçiminde algılandığını Yücel'in Konservatuvar'ın mezuniyet törenindeki sözlerinde açık bir biçimde görmek olasıdır. Ancak, bu sözlerde evrensel ve insana ait tüm eserlerin istisnasız kabul edilip değerlendirildiği vurgusu olmasına rağmen, Batılılaşma süreci başında antik çağ Yunan yazını olan kısıtlı bir Batı kültürü ile sınırlı görünmektedir. Bu noktada aynı sözler, yazın yapıtının öznel algılama ölçütlerine göre değerlendirilip ait oldukları dönemin koşullarından ve bağlamdan soyutlandıklarını göstermektedir. Yazın yapıtlarının öznel algılanması ön plana çıkarılmış ve bunların yarattığı duygusal etkilenimin kültürel değişimi yaratacağına inanılmıştır. Bu ölçütler dahilinde aslında genç Cumhuriyet'in modernleşme sürecinde, en önemli sanat alanlarından biri olan yazından başlayarak tüm görsel ve işitsel sanat alanları dahil, sanatın yaratıcı ve dönüştürücü gücüne inanıldığı gözlemlenebilir. Öte yandan, özellikle görsel ve işitsel sanatlarda model oluşturmaya yönelik bu kültür politikasının başarısı, bu sanatların Türk toplumunca benimsenip benimsenmediği ya da Batılılaşma sürecinde onlardan yararlanılıp yararlanılmadığı bugün gelinen noktada yeniden değerlendirilip tartışılabilir.

Antik Yunan ve Latin eserlerinin aktarılmasında uygulanan yöntem bir yandan bunların, özellikle Ataç'ın çevirilerinde görüldüğü gibi, erek dilin ve kültürün özellikleriyle donanarak yerelleştirilmesi, öte yandan da Eyuboğlu'nun hümanizma (ya da Anadoluculuk) anlayışına uygun olarak, bu uygarlıkların kökenine Anadolu uygarlığının konulmasıdır. Ancak bu noktada, çokkültürlü bir Anadolu uygarlığının ya da Türklüğün yüceltilmesi gibi görünen yaklaşımın altında, özellikle antik Yunan uygarlığına verilen vurguyla bu uygarlıklar arasındaki farklılıkların değil benzerliklerin altının çizilerek Batılı bir kimlik yaratılmak istendiğini savlayabiliriz. Bahsedilen bu topraklardaki diğer kültür ve uygarlıkların gözardı edilmesi de bu bağlamda anlamlıdır.

Gerek çevrilecek eserlerin seçimi ve listelerin hazırlanması aşamasında, gerekse etkin çeviri normu olarak yazın yapıtının kültürel içselleştirmeye tâbi tutulmasının benimsenmesi yaklaşımında dönemin kültürünün, çeviri etkinliğine başlamadan önce etkin normlarını kuramsal açıdan belirlediği görülmektedir. Bunun dışında, eşsüremli gelişen normlar çeviri etkinliğinin genel sorunla-

rının o özel dönemde sahip olunan bakış açısı ile değerlendirilmesi sorununa indirgenmiş gözükmektedir. Kaynak dil - erek dil arasındaki farklılıklar, biçemin aktarılabilirliği sorunsalı ve bu bağlamda manzum eserlerden kaçınılması, Ataç ve Eyuboğlu'nun Türkçeleştirme tutumları, erek dilde yaratılmış gibi bir eser ortaya konulması ölçütü, bu yazın yapıtlarının aslında anlatısal şemalarının, yani olay örgüsünün aktarımına indirgenmesine neden olmuştur. Yazın ve çeviri eleştirisinde sık tartışılan biçem-içerik karşıtlığı içerikten yana bir tavır sergilenerek çözülmüş görünmektedir.

Özetle, 1940'larda Türkçe çevirilerin yerelleştirilmesi üstün kültür olarak algılanan ve aslında okuyuculara çok da yabancı görünmeyen kültürel bir "öteki", yani Batı yaratmayı amaçlamıştır. Çeviride akıcılık ve konuşma dili kullanımı (öz Türkçe), öteki kültürün (Batı kültürünün) 'doğallaştırılması' sonucunu yarattı. Kabul edilebilir çeviriler üretmekle çevirmenler Batı'yı erek kültüre tanış ve öğrenilebilir ve nihayet Türk toplumunu "medeni dünyaya" sokacak, en azından kültürel alanda ulaşılabilir bir uzam olarak sunmayı istediler. Böylece çeviriler, Türk dilinin sözcükbilim ve dilbilgisi açısından gelişmesine yardım ettikleri gibi kitlelerin "Batılılaşma"sında da dönüştürücü bir rol üstlendiler.

Bu yerelleştirme sürecinde çeviri iyi bir çevirmenin "büyük bir müellif" olduğu birincil bir etkinlik haline gelmiştir. Bu anlayışın eleştirisi bir sonraki kuşak tarafından 1950'lerden itibaren görülmeye başlanmış ve 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi yönetimine son veren çok partili sisteme geçişle güç dengelerinin değiştiği bu dönem sosyal ve kültürel hiyerarşileri de değiştirmiştir. Bu değişim süreci Hermans'ın (1996:40) "sosyal ve kültürel hiyerarşiler değiştikçe yeni değerler, ideolojiler ve yapılar hakim olur ve kontrolün, rekabetin ya da korumacılığın[11] yeni biçimleri ortaya çıkar, böylece çevirinin modelleri, normları ve kuralları da değişir" saptamasını örneksemesi açısından anlamlıdır. Sonuç olarak, yeni aydın ve çevirmen kuşağı değişen güç dengeleri ve değerler bağlamında bir öncekini taklitçi olmakla suçlarken sadakatin gerekliliğini savunarak çeviriyi yerelleştirmenin karşıtı olarak yabancılaştırıp yeni bir ulusal kültür ve yazın yaratmak istemişlerdir.

KAYNAKÇA

Aktar, C. (1993) *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, (çev.) Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Ali, S. (1941) "İkinci Dilden Tercüme Meselesi ve Bir Misal", *Tercüme*, 2 (7), 581-585.

Ataç, N. (1988) "Batı Kafası" Ataç, N. *Prospero ile Caliban* içinde, Can, İstanbul, 135-38.

11 "Korumacılık" burada Lefevere'in (1985 ve 1992) ortaya attığı "patronage" teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır. Lefevere "patronage"ı yazının okuma, yazma ve tekrar yazma (rewriting) edimine yardım edecek ya da engelleyecek güçler olarak tanımlamıştır. Bu güçler, kişilerden oluşabileceği gibi politik ya da dinsel kurumlar, sosyal sınıflar, yayıncılar ya da medya gibi grupları kapsayabilir (1992: 15).

Ataç, N. (1941) "Tercümeye Dair", *Tercüme*, 1 (6), 505-507.

Ataç, N. (1940) "Tercümeye Dair Notlar", *Ulus*, 4 Oct., 2.

Belge, M. (1982) "Türkçe Sorunu II", *Yazko Edebiyat*, 20, 80-98.

Berk, İ. (1978) "Çeviride Şiir Dili", *Türk Dili*, 38 (322),71-76.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları (1939), Maarif Vekilliği Yayınları, Ankara.

Calp, H. (1955) "Lukianos'dan Çeviriler", *Tercüme*, 11 (59), 74-84.

Devrim, İ. M. (1940) "Edebi Tercüme", *Tercüme*, 1 (3), 275-277.

Dino, G. (1974) "Sabahattin Eyüboğlu ve Türkiye'de Çeviri Hareketleri", (çev.) Özdemir İnce, *Türk Dili*, 38 (322), 104-111.

Erhat, A. (1974) "Ortak Çeviri", *Türk Dili*, 38 (322), 54-58.

Erhat, A. ([1961] 1995) "'Şölen' Üstüne Birkaç Söz" Platon *Şölen* [Symposion] içinde, (çev.) Azra Erhat ve Sabahattin Eyuboğlu, Remzi, İstanbul, 11-18.

Eyuboğlu, S. (1977) "Bizim Anadolu" Eyuboğlu, S. *Mavi ve Kara: Denemeler (1940-1973)* içinde, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 11-16.

Eyuboğlu, S. ([1965] 1996) "Çevirenin Sözü", Shakespeare, W. *Hamlet* içinde, (çev.) Sabahattin Eyuboğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 177.

Eyuboğlu, S. (1964) "Shakespeare'e Saygı", *Oyun*, 16, 11-14.

Günyol, V. (1983) "Türkiye'de Çeviri" Belge, M. (der.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 324-30.

"Haberler" (1940), *Tercüme*, 1 (1), 112-14.

Hermans, T. (1996) "Norms and the Determination of Translation: A Theoretical Framework" Álvarez, R. ve Vidal, M.C.Á. (der.) *Translation, Power, Subversion* içinde, Multilingual Matters, Clevedon, 25-51.

Lefevere, A. (1992) *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, Londra.

Lefevere, A. (1985) "Why Waste Our Time on Rewrites? The Trouble with Interpretation and the Role of Rewriting in an Alternative Paradigm" Hermans, T. (der.) *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation* içinde, Croom Helm, Londra, 215-43

Nutku, Ö. (1974) "Oyun Çevirilerinde Konuşma Dilinin Önemi", *Türk Dili*, 38 (322), 79-86.

Özdoğru, N. (1964a) "Shakespeare'e Saygı", *Oyun*, 13, 23-30.

Özdoğru, N. (1964b) "Macbeth Çeviricisine Cevap", *Oyun*, 16, 15-18.

Tuncel, B. (1961) "Hasan-Âli Yücel ve Tercüme", *Tercüme*, 15 (75-76), 1-9.

Tuncel, B. (1940) ',"Tercüme Meselesi", *Tercüme*, 1 (1), 79-82.

Tuncor, F.R. (der.) (1989) *Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası 1923-1985*, M.E.B, İstanbul.

Venuti, L. (1995) *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, Routledge, Londra ve New York.

Yücel, H.Â. (1945) "Yunan Özel Sayısına Önsöz", *Tercüme*, 5 (29-30), I-IV.

Yücel, H.Â. (1941a) "Devlet Konservatuvarı İlk Mezunlarını Verirken", *Güzel Sanatlar*, 3, 1-5.

Yücel, H.Â. (1941b) "Klasiklere Birinci Önsöz".

Yücel, H.Â. (1940) "Tercüme'nin İlk Sayısına Önsöz", *Tercüme*, 1 (1), 1-2.

Mühendisler ve mühendislik ideolojisi

*Murat Gümrükçüoğlu**

Ahmet Köse ve Ahmet Öncü Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği (TMMOB) adına yaptıkları "Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar" adlı araştırmada "kapitalizm karşısında Mühendislik ve Mühendisler"i mevcut üretim ilişkileri içinde uç konumda yer alan iki ideal mühendis tipi tanımlayarak inceliyor:

> Bir yanda işverenin beklenti ve rasyonelleri ile uyumlu olan Taylor perspektifli mühendis, diğer yanda ise işverenle çelişik konumda olan Veblen perspektifli mühendis. Doğal olarak ilk kategorideki mühendis kendisini, üretim sürecinde işverenin beklenti ve rasyonellerini temsil eden, diğer çalışanlardan bağımsız, ayrıcalıklı bir grup olarak görme eğilimindedir. İşverenle çelişik konumda olan ikinci tip mühendis ise, sermayenin toplumsal egemenliğine karşı politik bir bilinç geliştirerek, mühendisi sermaye karşısında emek cephesinin önderi konumunda algılayacak ve toplumsal değişim projelerinde aktif roller üstlenme eğiliminde olacaktır (Köse ve Öncü: 31).

Araştırmada elde edilen verilerin Türkiye'de azımsanmayacak bir mühendis kitlesinin sermayenin öznelliği ile özdeşleşme eğiliminde olduğuna, buna karşılık sermaye karşıtı öznellik taşıyan önemli bir mühendis kitlesinin de varolduğuna işaret ettiği belirtiliyor.

Araştırmanın 4. Bölümünde elde edilen bulgular değerlendirilirken şu sonuçlara da varılıyor.

> Mühendisler çalışmakta oldukları işletmelerin akılcılaştırılması sonucunda, mesleklerini sınıf konumlarından bağımsız olarak Taylorist bir bakış açısıyla yorumlamaya yönelmektedirler (*age.*: 153).

> Mesleki ideolojileri açısından, özel sektörde gelişmiş organizasyonlarda özellikle yönetim temelli kapitalist sınıf konumu ile orta sınıf konumunda yer alanların Taylo-

(*) Mühendis.

> rist yönelime yoğunlaştıkları, buna karşılık özel kesim gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumu ile kamudakilerin Veblencilikte öbeklendikleri görülmektedir (*age.*: 154).
>
> Veblenci yönelimin baskın olduğu kamu kesimindeki mühendisler arasında, beklenenin tersine sol siyasal ideolojik konumlanışların çok net olarak öne çıkmadığı görülmektedir (*age.*: 157).
>
> Türkiye'deki genel eğilim 'kapitalizmle özdeşleşmiş ideal özne' ya da bu konuma yakın (%39.3) bir kimlik etrafında şekillenmektedir (*age.*: 159).

Konuya açıklık getirebilmek için kısaca belirtmek gerekirse, çekirdekten yetişme bir mühendis ama aynı zamanda modern mühendisin de ilk örneklerinden ve prototipi olan Frederick W. Taylor, 19. yüzyılın sonlarında gözlem ve deneylerine dayanarak verimliliğin artırılabilmesi için işçinin daha sıkı bir denetim altına alınması gerektiği tespiti ile "Bilimsel Yönetim" ilkelerini geliştirmiştir. Buna göre kafa emeği ile kol emeği, planlama/tasarım ile uygulama birbirinden ayrılmalı, teknik iş bölümü en uç noktaya kadar ayrıntılandırılmalı, işçinin neyi nasıl yapacağı ayrıntılı talimatlar olarak yazılıp önüne konulmalıdır.

Üretim ve verimlilik artışı için üretim düzeyinde getirilen bu kapitalist rasyonelleşmenin kurbanı, makinanın uzantısı konumuna getirilen ve en temel insani fonksiyonları olan düşünme yetenekleri dumura uğratılan işçiler, sermaye adına uygulayıcıları ise başta mühendisler olmak üzere diğer uzman yöneticiler olmuştur.

Buna karşılık zıt bir mühendis/mühendislik tipolojisi oluşturduğu düşünülen Thorstein Veblen'in esasen Taylor'ın fabrika düzeyinde geliştirdiği rasyonelleşmeyi toplum için düşündüğü söylenebilir. Ancak Veblen'e göre, rasyonel bir sanayi toplumunun önündeki en ciddi engel bizatihi kapitalist sınıftır.

> Galbraith'in özlü ifadesi ile 'Veblen modern toplumda sanayi ve iş dünyası arasında, yani yetenekleri ile mal üretimine katılanlarla, asıl düşüncesi para yapmak olanlar arasında bir çelişki olduğunu' ileri sürmektedir. Servet peşinde olanlar kârlarını artırmak amacıyla gerekli gördüklerinde üretimi kısıtlamakta, yani üreticilerin yeteneğini sabote etmektedirler (*age.*: 59-60).

Veblen'in betimlediği dünyayı ideoloji kavramı etrafında yeniden değerlendirdiğimizde, bu dünyanın birbiriyle uyuşmaz iki temel ideoloji etrafında şekillendiği göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki paradan para kazanarak, çalışmadan yaşamayı temsil eden uğraşsızlık (servet) ideolojisi, diğeri ise üretim ve maddi refahı amaçlayan mühendislik ideolojisidir.

Taylor ve Veblen'in mühendise ve mühendisliğe biçtiği roller, Türkiye'de mühendislik pratiğini ve mühendislerin toplumsal/siyasal davranışlarını anlamak ve tartışmak için elverişli bir zemin oluşturuyor.

* * *

Türkiye'de 1970'lerde mühendis-mimar odalarında yükselen muhalif söylem ve eylem esas olarak mevcut kapitalist sistemin aksayan, üretimi ve üretkenliği kısıtlayan irrasyonel, "çarpık" yanlarının eleştirisine dayalı olmuştur.

Mühendisler açısından bakıldığında, Veblen'le büyük ölçüde buluşan bu dışavurumun, Türkiye sözkonusu olduğunda, 1960'larda sol akımları etkilemiş olan Kadrocu ve Latin Amerika kökenli Bağımlılık Okulu çerçevesindeki görüşlerin de etkisi altında olduğu söylenebilir. Özellikle toplumsal düzenlerin birer kalkınma yöntemi olarak ele alınması, kapitalizm içinde kalkınma imkânsız görüldüğünden kapitalizme karşı çıkılması, kapitalizm bağımlılık getirdiği için kalkınmanın tek yolu olarak bağımsızlığın savunulması ve nihayet kapitalist dünya sisteminin dışına çıkılmasının sosyalizm olarak nitelenmesi gibi hususlar bu çerçevede ifade edilebilir (Gülalp: 115-8).

Öte yandan 20. yüzyılda bilim ve teknolojinin üretici güçler içerisinde giderek önemli bir unsur haline gelmesinin teknisist ideolojiye ve mühendislik ideolojisine daha yaygın bir meşruiyet kazandırdığı söylenebilir. Bu ideolojiler, toplumsal bakımdan önemli pek çok kararın toplumun onayını almaya dönük demokratik hiçbir mekanizmaya gerek duymadan teknik kadrolar tarafından alınmasını meşrulaştıran, bu konuda ideolojik meşruiyet, konsensus sağlayan ideolojilerdir.

Azgelişmiş ülkelerde gerek emek gerekse sermaye sınıflarının yeterince güçlü olmamaları, dolayısıyla hegemonyalarını kuramamaları nedeniyle yaşanan istikrarsızlıklar, bizdeki Kadroculuk örneğinde olduğu gibi sınıflar üstü/dışı çözüm arayışları ile birlikte mühendislik ideolojisi ve teknisist ideoloji için de verimli bir zemin yaratmakta, istikrar içinde kalkınma, sınai ve teknolojik gelişme için gerekli kararların teknik düzeyde ve teknik kadrolar tarafından alınması gerektiği konusunda güçlü ve yaygın bir ideolojik konsensus oluşturabilmektedir.

Gerek Türkiye'deki, gerekse dünyadaki örneklerinden böyle bir konsensusun mevcut sisteme muhalif tezahürleri olabileceği gibi tümüyle sistemle bütünleşmiş bir siyasal toplumsal tavır/eylem olarak da tezahür edebileceğini biliyoruz. Bunlardan birincisine, yani verili düzeni ve menfaat ilişkilerini bilimsel/teknik eleştiri ve önerileri ile zorlayan muhalif tavra örnek olarak, kullandığı söylemle 1970'lerdeki TMMOB gösterilebilir.

Aynı şekilde Veblen düşünce ve ideolojisine yaslanan, kapitalistlerin bilim ve akıl dışı hırsları ile neden oldukları ahlaki, toplumsal ve ekonomik sorunları her türlü ideolojiden arınmış pozitif bilim ve tekniğin sözcüsü ve taşıyıcısı olarak çözmeye talip Amerikan Teknokrasi Hareketi de 1929-30 krizi döneminde muhalif bir ses olarak etkili olabilmiştir.

Bu türden mühendis/teknisyen hareketlerinin özellikle azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkan radikal söylem ve eyleminin öznel niyet olarak çok daha derin bir toplumsal dönüşümü/devrimi hedeflese de, aynı ölçüde ya da niyet edildiği ölçüde radikal toplumsal sonuçlar doğurmadığı söylenebilir. Nitekim sistemin akıldışı, bilimdışı işleyen yanlarını eleştirerek yükselen Amerikan Teknoloji

Hareketi, krizin New Deal politikaları ile aşılması ve daha rasyonel yollardan üretim ve verimlilik sorunlarının çözülmeleri ile önemini kaybedip gitmiştir.

TMMOB örneğinde ise, "çarpık" kapitalizmin eleştirisi, sanayileşmenin önündeki engellerin kaldırılması, vb. ile sınırlı bir sorunsalın içinde sıkışıp kalındığı, ve bu noktadan sorunların çözümüne talip olunduğu ölçüde, sanıldığının aksine hiç de sınıfsal ideolojik bir tutumla ya da yaklaşımla açıklanamayacaktır ve yalnızca bilim ve teknolojinin bilgisine sahip elitist teknokratlar olarak halkı kurtarmaya talip bir hareket şeklinde kalması sözkonusudur. Bunun ise demokratik, eşitlikçi ve özgür bir toplum özlemiyle bağlantısını kurmak kolay olmasa gerektir.

Teknisist ideolojinin ikinci türden tezahürü, yani sistemle bütünleşen siyasal/toplumsal tavır için Türkiye'nin gündelik siyasal yaşamı zengin örneklerle dolu. Bu örnekler teknisist ideolojinin ya da mühendis ideolojisinin toplumsal bedelini de göstermesi bakımından önemli.

> 1960'lı yıllarda Türkiye'de ilk mühendis kökenli iktidarın başa geldiğini görüyoruz. Bu Demirel iktidarıdır. Parlamento'daki yapıya baktığımızda 1920-1950 yılları arasında milletvekillerinin %1'inin mühendis kökenli olduğunu, çoğunluğun ise hukuk kökenli "hümanist aydınlardan" oluştuğunu görüyoruz. 1960'dan itibaren mühendis kökenlilerin parlamentodaki ağırlığı %12'ye çıkıyor. 1987'de ise parlamentoda mühendis kökenliler %30'a ulaşıyor. Bakanların çoğu mühendis olmak üzere ANAP iktidarı tam anlamıyla mühendis iktidarıdır. ANAP iktidarı sırasında mühendis ideolojisinin hakim olduğunu öne sürebiliriz. (...) ANAP iktidarının bir 'problem çözücü' olarak ortaya çıkmasında mühendislik ideolojisinin en tipik özelliği yatmaktadır. Siyaset anlayışları da bu temele oturmuştu. 'Biz problem çözeriz', 'Icraatlarla kendimizi tanımlarız', 'Ne probleminiz varsa verin çözelim, tartışmaya gerek yok' diyecek kadar ileri gitmişlerdi (Göle: 29-30).

Siyasal/toplumsal yaşamda bu tavır için hak, hukuk, demokrasi gibi hususların yalnızca bir ayak bağı, bir engel teşkil ettiği çok yakından biliniyor.

Almanya'da 1933 sonrası Nazi İktidarında mühendislerin kitlesel olarak teknik uzmanlıklarını diktatörlüğün hizmetine sunmaları da mühendislik ideolojisinin bu kategorideki çarpıcı örneklerindendir.

Üçüncü Reich döneminde, mühendisler yeni duruma kolaylıkla uyum sağladılar. Pek çok yeni iş fırsatının bu oportünist dönüşümde önemli bir rolü olduysa da politik yansızlık etiği ve teknokratik uzmanlıkları da diktatörlüğün gönüllü ve sadık hizmetkârları olabilmelerini sağladı. Teknokratik ve mesleki saygınlıklarının, gerektiğinde Nazi davası lehine politik fanatizmi maskelemeye hizmet etmek gibi bir avantajı da vardı (Meiksins ve Smith: 154-5).

* * *

TMMOB araştırması, Türkiye'deki mühendis ve mimarların en büyük bölümünün kapitalizmle özdeşleşmiş ya da özdeşleşme eğiliminde (%39.3) ve mesle-

ki ideoloji olarak da Taylorist yönelimde (%47.4) olduğunu tespit ediyor. Taylorist ya da Taylorist yönelimli mühendislerin "mesleklerine ve topluma karşı sorumluluklarının işverenin çıkarları ile çelişip çelişmediği" ve "mesleki konularda karar verirken öncelikle herhangi bir özel çıkarı değil, toplumun genel çıkarını kollamak ve korumak" hususlarında verdikleri cevapla tespit edildiği belirtiliyor.

Bu noktada, mühendisin, özellikle de "sol" görüşlü bir mühendisin söylem ve eyleminin bilinçli bir tutarlılık içinde olup olmadığını ayırt etmenin biraz güç olduğu söylenmeli. Net olarak Veblenci bir söyleme sahip, ama pratikte Taylorist davranan mühendislerin istisna olmadığını söyleyebiliriz. Bunun klasik mühendislik eğitimi ile edinilmiş daha düşük maliyetle daha fazla üretim elde etmek gibi bir misyonu olan tipik mühendis tavrı olduğu da söylenebilir. Yani gerçekte Taylorist yönelimli mühendis oranının tespit edilenden daha fazla olabileceği de düşünülebilir.

Ama gerek yönetici kadroların görece daha geniş bir mühendis kitlesini işçi sınıfı ve diğer emekçi sınıfların yanında toplumsal/siyasal muhalif bir eylemlilik için hareketlendirilebildiği 1970'li yıllarda olsun, gerekse –1980'lerdeki aradan sonra– tekrar hareketlenen 1990'larda olsun, hemen hiçbir etki/tepki yaratmayan bir iki istisna dışında, TMMOB'de Taylorizme ve burada mühendise verilen role itiraz edilmemiş olması ilginçtir ve önemlidir. Bu konuda TMMOB'nin Türkiye'deki mühendis kitlesindeki en yaygın mesleki ideoloji ile uyum içinde olduğu söylenebilir.

Türkiye'de Mühendisler Mimarlar araştırması, ortaya koyduğu pek çok değerli bulgunun yanında, önemli bir noktaya daha ışık tutuyor: Mühendis ve mimarlar toplumsal konum olarak kapitalist sınıfla işçi sınıfı arasında değişik katmanlar halinde yer alıyor olabilirler ama, bu sınıf konumları ile mesleki ideoloji ve siyasal/toplumsal ideoloji ve tutumları arasında deterministik bir bağ kurmak yeterince anlamlı sonuçlar üretmiyor.

Mühendislik mimarlık alanında demokratik, eşitlikçi ve özgür bir toplum hedefi için yapılabilecek bir mücadelenin mühendis ve mimarların iş süreçleri ve organizasyonlarındaki rolleri ve pratiklerinin sorgulanmasından başlaması gerektiği, esas olarak bu noktadaki mühendislik pratiğinin, gerek mesleki ideolojik, gerekse siyasal toplumsal tavırlar üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Göle, Nilüfer (1993) "Mühendis İdeolojisi ve Siyaset", *Mühendis ve Makine Dergisi*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yaygın Organı sayı: 402, Temmuz.

Gülalp, Haldun (1983) *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojisi*, Yurt Yayınları.

Köse, A. ve Öncü, A. (1999) *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik, Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar*, TMMOB Yayını.

Meiksins, Peter ve Smith, Chris (1996) *Engineering Labor*, Verso.

Mühendisler ve sendikalar

*Aziz Hatman**

Başta mühendisler olmak üzere teknik elemanlar ile onların sınıf hareketi içindeki konumlarını ve sendikalaşma özgüllüklerini merkeze alarak tartışmaya çalışırken Türkiye sendikal hareketinin durumunu öncelikle değerlendirmek bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değerlendirmeye de sendikal hareketin -ne yazık ki- nasıl bir kriz içerisinde olduğunu anımsatarak başlamak gerekiyor.

"Küreselleşme" bağlamında Türkiye'de sendikal hareketin krizi

Evet, Türkiye sendikal hareketi, sendikal hareketin dünya ölçeğindeki krizinden hiç de bağımsız olmayan bir biçimde kriz içindedir; ancak baştan belirtmek gerekir ki, bu ilişki aynı zamanda da bu krizin çözücüsü niteliğindedir. Yanlış anlaşılmasın, Türkiye sendikal hareketindeki krizin çözümünü, uluslararası sendikal harekette aramıyorum; aradığım değil ama bulacağımdan emin olduğum bu ilişkinin 'tersinir yanı'; uluslararası sendikal harekete bir kriz çözücüsü bulunacaksa o da ancak ve ancak Türkiye sendikal hareketi olabilir, iddiasındayım.[1] Nedenlerini sıralamak üzere krize dönelim.

Sendikal hareketin krizine değgin parametreler geliştirmeye ve bunları uzun uzadıya burada tartışmaya açmaya, ampirik bulgularla destekleyerek bir sonu-

(*) Birleşik Metal-İş Teknik Elemanlar Bürosu.

1 Bu iddianın, 'Mühendisler ve Sendikalar' başlığı altında, hak ettiği bütünsellikte değerlendirilmesi mümkün değil. Öte yandan, bu çalışmada, Türkiye'de işçi sınıfı hareketinin ve onun koşutunda sendikal hareketin olanakları ve kısıtları asıl olarak değerlendirilecek. Bu bağlamda iddianın dayanakları bu çalışma içinde bolca mevcut. Ancak, kayda geçmesi gereken bir üst belirleyen var ki, o olmadan yukarıda anılan 'ilişkinin tersinir yanı'ndan tam olarak ne kastedildiğinin anlaşılması mümkün değil. Bu üst belirleyen: Türkiye'nin emperyalist zincir içerisinde halen bir zayıf halka olmaya devam ettiğidir.

ca varmaya çalışmaya sanırım gereksinimimiz yok. Ülkemizdeki ve dünyadaki sendikalaşma oranlarındaki düşüş bu konuda ikircimliğe yer bırakmayacak bir açıklığa sahip olmamızı sağlıyor. Son on yılda sendikalı işçi sayısının % 35 azaldığı ve sendikalaşma oranının en iyimser tahminlerle % 8.4'e düştüğü bir ülkede yaşarken (Petrol-İş, 2000: 709); emeklilik yaşının yükseltilmesinde iktidarın takındığı tavır henüz belleklerden silinmemiş ve önümüzdeki sonbaharda da çalışma yaşamını düzenleyen yasalarda, esnekliğe yer açma iddiası yine sermaye ve iktidar tarafından bu denli kolay dillendirilirken, kanıt aramaya gereksinim kalmamış demektir. Unutulmamalıdır ki, sendikal hareketin krizi, asıl olarak, sendikal hareketin karşıtının, yani sermaye ve onun iktidarının, hareket serbestliği ile ancak tanımlanabilir. Sermaye, emek karşısında bugün üstün konumdadır. Bu üstünlüğün nerelerden kaynaklandığının kavranamıyor olması ise sendikal hareketin krizinin öznel yanını oluşturmaktadır.

Kimi yazarların iddia ettiği gibi, emperyalizmin yeni değeri olarak küreselleşme ile betimlenen gerçeklik (Boratav, 2000: 15), esas olarak, sermayenin birikim rejimindeki tıkanıklığa, kâr hadlerinin düşüşüne dair bir çözüm arayışıysa eğer; çözümün odağı emeğe saldırı politikaları olmak zorundadır (Savran, 1992: 19). Çok boyutlu ve tartışmaya açık bir olgu olan küreselleşmeye dair olarak, mühendisler ve sendikalaşma başlığında, vurgu, sermaye dolaşımının önündeki ulusal sınırlara dair tüm engellerin kaldırılma girişimine ve buna karşın emeğin serbest dolaşımına getirilen kısıtların koyulaştırılmasına yapılmalıdır. Yoksa, küreselleşme sürecinde mali sermaye hareketlerine, bunu sağlayan teknolojik gelişmelere, elektronik ticarete vb. değil. Mali sermaye hareketliliğinin ulaştığı boyutların dünya ekonomisine verdiği zararların sermaye cephesinde dahi tartışılmaya çoktandır başlandığı ve kimi önlemlerin alınmasının düşünüldüğü günümüz kapitalist sisteminde, ortaya çıkan bu rahatsızlıkların geçiş sürecinin uyum sorunları olduğunu kavramak zorundayız. Dahası, bu boyuttaki sermaye akışı (ve kaçışı) başka nereden başlayabilirdi ki, sorusuna da anlamlı bir yanıt geliştirmek zorundayız. Anlamlı başka bir başlangıç noktası yoktur... İletişim teknolojisindeki gelişmeler ne kadar mali sermayenin hareketliliğine olanak sağlamışsa, bu sayede yoğunlaşan ve sınır tanımayan sermaye hareketinin aktardığı kaynaklar da bu teknolojilerin gelişimini o denli kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak, mühendisler, teknik elemanlar ve diğer büro çalışanlarının, toplam çalışanlar kitlesi içindeki niceliğindeki artış ivmesi büyümüştür. Ancak, bu teknolojilerin geliştirilmesine emek güçlerini satarak ve katarak müdahil olabilen, başta mühendisler olmak üzere bilim insanları da dahil, tüm teknik elemanların süreç üzerindeki iradesi, limit sıfıra giderken ne ise o kadar olabilmiştir. Üstelik, bu irade fiber optik hatları çeken ve emeği nitelikli olmadığı iddia edilen işçinin iradesinden bir diferansiyel daha büyük de değildir... Süreçte ister düşünsel ister düşünsel olmayan emeğini pazara sunan işçi, öznel olarak, anlamlı ya da anlamsız bir farkı da ortaya koyamamıştır. Kapitalist üretim içindeki teknik işbölümü,

mühendislerin geleneksel proletaryadan farklı bir öznellik olarak tanımlanmalarına yol açabilecek bir ipucu dahi göstermelerine izin vermeyecek kadar gelişkindir. Bu gelişkinlik, aynı anlama gelmek üzere karmaşıklık, bize yabancılaşmanın ulaştığı ölçülemez niceliği ifade etmektedir.

İşçi sınıfının bir özne olarak etkisizleştiği, giderek bir özne olmaktan çıktığı bu süreçte, sermayenin değilse de sermaye sahibi sınıfın –ister yasal ister fiili mülkiyet sahibi olsun- bir öznelliği olduğundan söz etmek ise pekâla mümkündür. Başka bir deyişle, süreci bire bir kurgulama ve denetleme yeteneğinden yoksun da olsa, tarihe yön veren baskın vektörün "küreselleşme" süreci içinde bu öznenin enerjisinden oluştuğu açıktır.

Öznemiz,[2] karşısındaki tüm ulusal engelleri, bir yandan uluslararası hukuku dönüştürerek, bir yandan siyasi ve askeri yaptırım gücünü kullanarak, öte yandan da yönlendirdiği teknolojiyi kullanarak bir bir tasfiye edebileceğini kanıtlama uğraşındadır. Ulusal engellerin içinde, ulusal çalışma yaşamını düzenleyen ve sosyal devlet anlayışından bir ölçüde etkilenmiş her türlü yasal mevzuat bulunmaktadır; sosyal güvenlik bulunmaktadır, emeklilik yaşı, çalışma süreleri vb. bulunmaktadır...

Özelleştirmelerden mülkiyet ama asıl önemlisi pazar devralmış; Nafta, Asean gibi bölgesel işbirlikleri ile pazar paylaşımını yenilemiş ve bölgesel emek gücünün üzerindeki etkinliğini denetim niteliğine yükseltmiş; Mai, tahkim ile uzak pazarlar ve emek güçleri üzerindeki denetimini artırmış; taşeronlaştırma, esnek istihdam, kalite çemberleri vb. ile üretim sürecini yeniden düzenlemiş; temelde mikro-elektroniğe dayalı iletişim, malzeme ve genetik teknolojilerindeki ilerlemenin de açtığı kapıdan geçerek istihdamın yapısında, sermaye malları ve tüketim malları üretimine karşı hizmet üretimi lehine, reel sektöre karşı finans sektörü lehine bir dizi değişime yol açmış; tüketim kalıplarında ve üretim çeşitliliğinde gerçekleştirdiği değişikliklerle de var olan pazarları yeniden yapılandırmıştır.

Sonuç olarak: Sadece Türkiye'de değil tüm dünyada bir yandan kamu sektöründe özelleştirmelere koşut olarak öte yandan da taşeronlaştırmaya bağlı olarak parçalanan işletmelerde sendikasızlaşma ve yoksullaşma hızla gerçekleşmiş; aynı zamanda esnek üretim ama asıl olarak esnek istihdama dayalı bir sendikasızlaşma ve yoksullaşma ile karşı karşıya kalınmış; istihdam yapısında nitelikli ama sıradanlaşmış bir işgücünün öne çıkması ile sendikalaşma karşısına yeni engeller konmuş; tüm bunlardan dolayı emek hareketi felç edilerek sermayenin girdiği değersizleşme sürecinden, kâr oranlarının yeniden arttığı bir birikim/büyüme dönemine sömürü oranları artırılarak girilmesi arzulanmıştır.

---

2 "Özne" ile burada vurgulamaya çalıştığım, alt-yapıdaki krizini aşmaya yönelik olarak, kapitalizmin doğası gereği kendiliğinden devreye giren pazar ekonomisinin kendini yeniden üreten dinamiklerinin, çoğu kriz döneminden farklı olarak, bu kez üst-yapısal müdahaleler karşısında gölgede kaldığıdır. Kısacası, alt-yapısal kriz, üst-yapısal müdahalelerle aşılmaktadır ya da aşılmaya çalışılmaktadır; aşmaya çalışan bir özne olarak sermaye; küreselleşen ise bu öznedir. Sendikal hareketi kilitleyen de bu müdahalelere karşı bir önlem alamamış olmasıdır.

Küreselleşme, reel sosyalizmin boşalttığı alanı da hızla doldurarak siyasal ve ideolojik girdilerini belli bir tümellik içinde gerçekleştirmiştir. Bilginin görülmemiş tekelleşmesine karşın bilgi toplumu nasıl bir kabul görmüşse, sermaye egemenliğinin almaşıksızlığı da engin bir meşruiyet kazanabilmiştir.

Öyle ki, değil işçi sınıfının devrimci gizilgücü, işçi sınıfının toplumsal bir gerçeklik olarak varlığını sürdürüp sürdürmediği krizin de etkilerini alt-yapıda hissettirmeye başladığı, 70'li yıllardan başlayarak tartışma konusu haline gelmiştir.[3] Böylesi bir tarihsel kesitte, sermaye ile işçi sınıfının girdiği dolaysız mücadele ekseninde tarihsellik edinmiş sendikal hareketin kabuğuna çekilmesi, sermaye ile karşı karşıya gelmekten giderek çekinmesi ve hatta sendikal hareketin yönetsel kadrolarının sermaye sınıfının birer uzvu gibi davranmaya başlaması asla garipsenmemelidir. Sendikal hareketin teslimiyete açtığı yelkeni dolduran rüzgâr, sol ve sosyalist toplumsal/siyasal güçlerin kendi kendilerini inkârının yarattığı girdaptan türemiştir.

Hal böyle iken, işçi sınıfının, gerek üretim sürecinde gerekse de artı değerin gerçekleştiği süreçlerde oransal olarak giderek ağırlık kazanan mühendis ve teknik elemanlar ile büro çalışanlarının oluşturduğu ve kısaca beyaz yakalı diyebileceğimiz bölümünün, sendikal hareketle buluşma koşulları, öznel olarak son derece sınırlıdır. Öte yandan sınıfın, bu hem nicel hem de nitel olarak gelişen dinamiğinin taşıdığı potansiyel gücün, tarihin hiçbir kesitinde bu denli büyük olmadığı düşünülecek olunursa, kaçırılan fırsatın önemi daha iyi anlaşılır; önümüzde duran sorumluluğun anlamı da...

Proleterleşme sürecinde mühendisler

Bu sorumluluğu, mühendislik mesleğinin üretimle buluştuğu kesitte ürettiği varsayılan meslek ideolojisinin Veblenci mi yoksa Taylorcu mu olacağı tartışmasına sıkıştırarak yerine getirme şansımız da yoktur (Köse ve Öncü, 2000: 37-66). Dünyadaki örnekleriyle karşılaştırıldığında taşıdığı sol kimlik ile ayrıksı bir konumda olan, Türkiye'deki mimar ve mühendisler ile şehir plancılarının mesleki örgütü konumundaki TMMOB'nin taşıdığı bu sol eğilimi, TMMOB'de örgütlü bulunan mühendis ve mimarların mesleki ideolojik konumlanışından ziyade; Baro, TTB, hatta Mali Müşavirler Odası gibi TMMOB'nin de sınıf mücadelesinin bir zemini olduğunu tespit edip, buralarda sınıf mücadelesini yürüten siyasal öznelere ve onların benimsediği sosyalist ideolojinin TMMOB içinde kazandığı meşruiyete bağlamak sanırım gerçekçi olacaktır. Öte yandan, bu gerçekçilik bizi; mühendislik mesleğinin, ücretli çalışan mühendisler nezdinde başta kamucu, kalkınmacı, plancı ve bağımsızlıkçı eğilimler olmak üzere sol ideolojiye içkin bir dizi argümanın gelişimine yol

3 Bu tartışmaların özeti ve kapsamlı değerlendirmesi için bakınız Öngen, 1996; Artun, 1978.

açabileceğine asla yabancılaştırmaz. Tam tersine, mühendislik mesleğinin ideolojileştirilme potansiyeli taşıyan ve sınıf mücadelesinin bu topraklarda gelişmesine ve sendikal hareketin yeniden örgütlenmesine olanak sağlayabilecek bu bir dizi argümanının da siyasallaşabilmesine katkı sağlar...[4]

Tekelleşme eğilimi karşısında, bir yandan elindeki üretim araçlarını ekonomik süreçlerde yitirerek mülksüzleşen ve ücretli hale gelen; öte yandan da ücretli kesimi yoksullaşan mimar mühendis kitlesi, krizini aşma başlığında henüz rüştünü ispat edecek bir çıkışı örebileceğini gösteremeyen sendikal hareket içinde nesnel konumu itibarıyla geleceğin dinamiği olmaya adaydır (Hatman, 1999:18). Ancak, teknik işbölümü nedeniyle edindikleri mesleki ideolojik formasyon, üretim süreci içinde işçi karşısında kimi zaman işveren temsilcisi konumunda oluşları ve toplumsal gericileşmeden -en az işçi sınıfının faşist ve dinci ideolojilerle buluşan diğer bölümleri kadar- aldıkları pay, sendikal hareketin yeniden yapılanacağı önümüzdeki dönem için ciddi birer handikaptır.

Ancak, mühendislerin nesnel konumları değerlendirildiğinde, karşımıza çıkan tablo yukarıda vurgulanan öznelliğin başka bir konuma doğru –sendikal bilinç- evrilebileceğinin işaretlerini taşımakta, olanaklarını ortaya koymaktadır. Bunun başlıca nedeni, mühendisler başta olmak üzere beyaz yakalı ücretlilerin proleterleşme süreci içerisinde yer almalarıdır (Öngen, 1996:178).

Mühendisin proleterleşme süreci temelde üretim organizasyonunun ve emek sürecinin, dolayısıyla da emek gücünün yapısal değişiminden kaynaklanmaktadır. Nedir bu değişimler?

Ama önce değişmeyenlere bakalım... Emperyalist merkezlerin sermaye ve sermaye malları ihracı üzerine kurulu sömürü mekanizması sürmektedir. Sermaye ihracının borsalar üzerinden mali-sermaye olarak akışkanlığını artırması, buna karşın üretken doğrudan yatırımlardan görece uzaklaşması (Tonak, 2000: 34), mekanizmada bir değişimi değil olsa olsa mekanizmanın işleyişindeki rahatlamayı niteler. Anti-emperyalist mücadelenin geri çekildiği bir dönemde bu rahatlık şaşırtıcı da değildir.

Emperyalizmin sermaye malları ve onların geliştirilmesi (bilimsel ve teknolojik gelişme) üzerinde oluşturduğu tekel sürmektedir. Bilgi tekeli emperyalizmin elindedir.

Ancak, merkez ülkelerde artan emek gücü maliyetleri ile birlikte, sermaye mallarının üretimi, ama daha çok geliştirilmesi, yani teknolojinin üretimi (yeni

4 Örneğin, modern anlamıyla Şehir ve Bölge Planlama, 80'lere damgasını vuran Sürdürülebilir Kalkınma tartışmalarında benzer yansımalarını gördüğümüz üzere, kapitalist üretimin kendi bekasına da zarar veren irrasyonelliği karşısında yine kapitalist üretimin özgün dinamiklerince, bu zararı en azda tutmak üzere 1848 devrimlerinden bu yana biçimlendirilmiş bir uzmanlıktır. Toplumsal çıkarı korumayı esas alan bir planlama faaliyeti ile ancak toplumsal yaşamın sürekliliğinin sağlanabileceği gerçeğinin üzerine oturan bu uzmanlık, toplumsal yaşamı tehdit eden kapitalizme alternatif toplumsal projelerin gelişimi için değerlendirilebilecek dayanak noktalarına sahiptir ve kimi argümanları ideolojileştirilebilir içeriktedir.

formuyla Ar-Ge faaliyeti) için katlanmak zorunda kaldığı emek maliyeti,[5] rekabet halindeki emperyalist odakların ilgisini, çevre ülkelerdeki nitelikli emek gücüne çevirmiştir. Nitelikli emek gücünü buralarda -ama sıradanlaştırarak, örneğin mühendisliği teknikerliğe indirgeyerek- üretmek, ülkemizde de YÖK ile yansımalarını bulduğu biçimde, sermayeyi uluslararası teknoloji ve eğitim politikalarının merkezine yerleşmiştir (OECD, 1996).

Teknoloji fabrikaları ya da fabrikaların teknoloji üreten kısımları, nitelikli ucuz emeğin bulunduğu çevre ülkelere doğru kaydırılmaya başlanmıştır.

Dev çokuluslu telekomünikasyon şirketlerinin oligopolist yayılma süreçleri doğrultusunda, ucuz mühendislik depoları olarak yorumlanan gelişmekte olan ülke firmaları özellikle fason Ar-Ge ve yazılım geliştirme faaliyetlerinin merkezi olarak görülmektedir (Soyak, 1996: 144).

Bu süreçte teknoloji üretiminin niteliği de değişmiş, post-Fordist ya da Fordist, ama parçalanmış bir hale bürünmüştür. Bu parçalanma, işyeri ölçeklerinin küçültülmesinden başlayarak, bu işletmelerde yoğun olarak çalışan mühendislerin kutucuklara hapsedilerek çalıştırılmasına ve birbirlerinden yalıtılmasına varana kadar, her türlü fiziki parçalanmışlıkla birlikte, ürün özelliklerinin parçalanarak geliştirilmesine kadar sürdürülmüştür. Ar-Ge faaliyeti içinde yer alan ve ürettiğinin bilgisine yabancı mühendis, üretim sürecinden kalkılarak değerlendirildiğinde artık işçidir. Kapitalist rekabetin ancak üzerinde egemenlik kurarak sermayeyi yeniden üretebildiği bu teknoloji üretimi, sıradan bir meta üretiminden artık farksızdır. Öte yandan, emek sürecinin bizatihi kendisi de bu parçalı teknolojik üretiminin ürünü haline gelmiştir. Artık Taylor[6] ve onun yö-

5 Kendini, karşıtları ABD ve Japonya ile birlikte tanımlayan AB'nin, IFO Enstitüsü ve Frankfurt'da bulunan Maschinenbauinstitut'e "Avrupa Birliği Makina Mühendisliği Endüstrisinin Gelişiminin İzlenmesi" başlığıyla hazırlattığı raporda (Avrupa Birliği, 1999); AB'de makine imalat sektörünün diğer emperyalist odaklar karşısında rekabet edebilirliği incelenmiştir. Yoğun olarak sermaye malları üretimi ile bunların geliştirilmesini imleyen Makine Mühendisliği Endüstrisi, bu rapora göre AB içinde, imalat sektörü dahilindeki toplam üretim içinde %8'lik bir payla, en büyük endüstrilerden birisi durumundadır. Raporda sektörün karakteri üzerine şunlar ifade edilmiştir:

"-Ülke endüstrisi ortalamasına nazaran çok fazla üretim yoğunluğuna sahip olması nedeniyle, AB Makina mühendisliği endüstrisi katma değer bakımından, toplam imalat endüstrisi içinde %10'luk bir üretim payına sahiptir. -İstihdam bakımından %10'luk bir paya sahip olması, işçilik üreticiliğinin, tüm endüstrideki üreticiliğe (emek üretkenliği) uygun olduğunu gösteriyor.

-İşçilik ücretleri bakımından, Makine Mühendisliğinin %11.5'luk bir paya sahip olması, istihdam payından daha yüksek olduğunu açıkça gösteriyor. Göz önünde tutulması gerekir ki, işçilik üretkenliği tüm imalat sektöründeki ile aynı seviyede olup makine mühendisliğindeki birim işçilik masrafları daha yüksektir.

-Tüm imalat sektöründeki iş yeri adedinin yaklaşık %13.5'unun Makine Mühendisliğine ait bulunması şeklindeki göreceli yüksek oran, bu mühendislikte çok sayıda küçük makine mühendisliği işyerinin bulunduğunu gösterir."

Raporun konum açısından da en ilgi çekici yanı, ABD ve Japonya karşısında özellikle yeni gelişen "Yeni teknolojiler, kontrol sistemleri, yeni materyaller, mikro-sistem teknolojisi, vb sahalarda" AB'li üreticilerin zayıf durumda olduğunun tespitinin ardından; bunun sorumlusu olarak en başta Avrupa'da yüksek birim işçilik maliyetlerinin varlığının vurgulanmasıdır. Ücretler artarken üretkenlik artışı sağlanamamıştır...

6 Bir iddia; emek süreci içinde, teknik işbölümü nedeniyle, mühendisin kendinde bir ideolojik konuma sahip olduğu ve mühendisi kendiliğinden Taylor ile özdeş kılan bir emek sürecinin bulunduğudur. Yani mühendis bu iddiaya göre üretimde oynadığı rol gereği Taylor'a dönüşür.

netim anlayışı, kurulu bir mekanizmanın çıktısı biçiminde -özne konumunda bir mühendise/mühendisliğe gereksinim olmaksızın- üretilmektedir.

Mühendislik üzerinden ilerleyecek olursak... Mühendisliği, emek süreci ve üretim yapısındaki, teknik işbölümü içerisindeki değişimleri veri alarak değerlendirdiğimizde;

1. Mühendislik emeği içinde, en kârlı tasarımı üreten uzmanlığın payı giderek azalmaktadır/önemsizleşmektedir;

2. Azalmaktadır/önemsizleşmektedir, çünkü mühendis, "kapitalist işletmedeki akılcılaşmayı gerçekleştiren, taşıyıcı/yönlendirici bir aktör" (Köse ve Öncü, 2000: 56) olmaktan çok,

3. Sermaye adına *verili koşullarda* denetim ve gözetim işlevini yerine getiren ama giderek

4. Dolaysızca üretici faaliyet içinde, yer alan bir kimliğe sahip olmaktadır.

Mühendis emeği kollektif emekçi kimliği içinde değerlendirildiğinde dahi üretkendir (Artun, 1978: 20); ancak üretimin niteliğinde yaşanan değişimler mühendisin emek gücünün karakterini de değiştirmiş, onu 1) Tasarlayan olmaktan çok, 2) Denetleyen ve, 3) Denetleyen olmaktan çok fiilen üreten bir niteliğe büründürmüştür.

Çünkü tasarım faaliyetinin karakteri değişmiş ve tasarım yine mühendislik emek gücünün emek sürecini düzenleyen fonksiyonu yardımıyla parçalanarak kitlesel bir üretim haline gelmiştir. Bu anlamda yabancılaşma, tasarım faaliyetine de yansımıştır.

Bu koşullarda, mühendisin üretim içindeki ayrıcalıklı konumu da son bulmuştur. Yitirilen bu ayrıcalıklı konum gereği, hem ekonomik hem de toplumsal statü kaybı mühendisi işçileştirmiştir. Benzer biçimde ayrıksı (diğer işçilerde görülmeyen) bir meslek ideolojisinin bu mühendis öznelliğinde gelişmesi artık beklenemez.

Bir örnek vermek gerekirse; Northern Electronic için geliştirilen bir telefon santralinin devre tasarımının bir kısmı Hindistan'da, başka bir kısmı Kanada'da, belli program modüllerinin oluşturulmasının bir kısmı Türkiye'de Netaş'ta, diğer bir kısmı Kanada'da; kasa tasarımı ve yerleştirilmesi İngiltere ve İtalya'da, neyi tasarladığının bilgisine sahip olmayan mühendisler tarafından gerçekleştirilmektedir. Toplam kalite yönetimi ve ISO 9000 gibi kalite sistemlerinin oluşturulmasının ardından da bu kasaların ve baskı devrelerinin imali ile montajı ve modüler hazırlanmış olan programların yerleştirilmesi, pazarlara yakın farklı farklı ülkelerde ama yine farklı farklı işletmelerde gerçekleştirilmektedir. Netaş'ta çalışan bin emekçinin altı yüze yakını, işte böyle bir organizasyon sayesinde mühendis olabilmektedir. Bu mühendisler ne tasarladıklarının bilgisine vakıf olmayan ve birbirlerinden fiziksel olarak da yalıtılmış bölmelerde çalışan Ar-Ge işçileridir.

Ar-Ge faaliyetinin kapsamının dışında kalan, gerek siparişe dayalı sermaye

mallarının gerekse de tüketim mallarının kitlesel üretiminde istihdam olanağı bulan mühendisin, sermaye açısından işlevi, giderek daralan yönetici elitinin dışında yine fiilen üretimde yer almak haline gelmektedir. Bu elitin içine girmeyi başarmak giderek zorlaşmakta ve hatta 595 Sayılı Kanun Hükmündeki Kararname[7] ile yasal düzenlemelere gidilerek, mühendisler arasındaki bu nesnel sınıf ayrımı[8] resmileştirilmektedir (TMMOB, 2000: 27).

Uluslararası sermayenin küreselleşme ile birlikte girdiği yeniden yapılanma sürecinde gereksinim duyduğu ucuz emek gücünün niteliğindeki değişimin sonucu karşı karşıya kalınan bu eğilim, sendikal örgütlülüğü zorlamaya başlamıştır.

Yasal işyeri barajının %50+1 olduğu ve kapsam dışı personel tanımlarının uzun yıllardır toplu iş sözleşmelerine yansıdığı ülkemizde, yukarıda açıklanmaya çalışılan dinamikler uyarınca, mühendisler gibi diğer beyaz yakalıları da örgütleyemeyen bir sendikal hareketin geleceği kalmamıştır.

Kamil Kınkır, 22-23 Mayıs 1999 tarihlerinde, Genel Başkanı olduğu Birleşik Metal İş Sendikası'nın Örgütlenme Daire Başkanlığı'na bağlı olarak çalışan, Teknik Elemanlar Bürosu'nun düzenlediği "Teknik Elemanlar ve Sendikalar" başlıklı sempozyumun açılış konuşmasında bu olanak ve engelleri şöyle özetlemiştir:

1. Teknolojik gelişmeler çalışanların nicelikleri ile birlikte niteliklerini de değiştiriyor, dönüştürüyor.

2. Teknolojik işsizlik nedeniyle, sendikalar güç kaybederken, niteliği yükselen çalışanların da ihtiyaçlarında değişiklikler meydana geliyor.

3. Beyaz yakalılar üretim içindeki rol ve fonksiyonları ile birlikte sayısal açıdan belirleyici olmaya başlıyorlar. Ve bu olgu kimi işyerlerinde anti-sendikal amaçlarla kullanılmak istenmektedir.

4. Sanayide ve özellikle ileri teknoloji kullanan işyerlerinde mühendis sayılarının işçi sayılarını aşması nedeniyle işçi sendikaları fiilen yetki alamaz hale geliyor.

5. Çözüm arayışı içine giren sendika, üye olma eğilimleri görece düşük bu-

---

7 Bu yasal düzenleme ile mühendis ve mimarlar arasında uzman mühendis olup imza yetkisine sahip olanlar ve uzman mühendis olmayanlar ikiliği yaratılmaktadır. Bu uygulamanın toplumsal sonuçları muhakkak eğitimde akreditasyon ile birlikte değerlendirilmelidir. Sonuç: İkinci sınıf –akredite olamamış- üniversitelerin ikinci sınıf mühendisleri... Fiili olanı yasallaştırmak yani! Fiili olanı yasayla temize çeken, mühendisleri nesnel sınıf konumlarına göre ayıran, bu ayrılığı yine aynı yasayla temize çeken kim? Bu çalışmanın, küreselleşmeye dair bölümünde tasvir edilmeye çalışılan "özne" işte.

8 Buraya kadar ifade ettiklerimizi mühendislerin nesnel sınıf konumları açısından toparlayacak olursak: a) sermaye birikim rejimi ile ilgili kararların alınmasında ilk elden sorumluluk sahibi mühendisleri sermaye sınıfının ücretli üyeleri olarak b) geriye kalan ücretli mühendisleri işçi sınıfının doğal üyeleri ve son olarak da c) Serbest Mimar Mühendisler'i (SMM) de küçük burjuvazinin/orta sınıfın üyeleri olarak anmaktayız (Hatman, 1999: 22). Bu sınıflamada üç ölçütten hareket etmiştik: Birincisi; üretim araçlarının mülkiyeti karşısındaki durum. İkincisi; üretimin belirlenmesi karşısındaki konum. Bu ölçüt içinde değerlendirilen, yönetim ve denetim emeğini de (a) üretimin, üretim araçları ve işliğin denetimi ve yönetimi; (b) emek gücünün denetimi ve (c) yatırımların ve kaynak dağılımının denetimi biçiminde ayrıştırabiliriz. Üçüncü parametremiz de üretimin sonuçlarının paylaşımı karşısındaki durumdur.

lunan fakat sanayideki ağırlığı artmakta olan, genç ve kadın işçilerin örgütlenmesine yönelirken, asıl zorunluluğun ve zorluğun teknik elemanlar ve mühendislerin sendikalaşmaları olduğunu tespit ediyor.

6. Mühendislerin saygın meslek örgütleri bulunmasına karşın, ekonomik-demokratik örgütlülüklerinin bulunmaması, haksız ve kirli rekabete konu olmaları, ülkemizde iş olanaklarının giderek daralması, mezun olan mühendis sayısına paralel olarak yeni işler yaratılamaması nedeniyle doğan işgücü fazlasının, çalışma ve yaşama standartlarını düşürdüğünü tespit etmektedir.

Bu açıklayıcı özetten sonra, sendikal hareketin -bir bütün olarak değilse bile- beyaz yakalı emekçileri kucaklayabilecek öznellikte durduğunu kabul etmek gerekiyor. Bu kabul çok önemlidir. Emek süreci içinde karşı karşıya gelen unsurlar olarak görülen mavi ve beyaz yakalıların sendikal mücadele içinde yan yana gelmelerinin önündeki en büyük engellerden biri, bu karşıtlıktan türeyen karşılıklı öznellikleridir. Yukarıdaki açıklama, geleneksel proletaryanın olmasa da en azından onun sendikal temsilcileri özelinde, bu karşılıklı öznelliğin, en azından bir cephesinde olumlu bir dönüşümün gerçekleştiğini simgelemektedir.

Hem kuramsal hem de kılgısal çalışmalar bu öznelliklerin oluşturduğu önyargıları sendikal hareketin yeniden yapılanmak zorunda kalacağı önümüzdeki dönemde tümden yıkmak zorundadır. Kaldı ki, sendikal hareketin yeniden örülmesini zorlayan nesnel dinamikler bunu kolaylaştıracak, mühendisleri sendikal mücadelenin içine iterken geleneksel işçiyi de beyaz yakalı emekçilerden bağışık sendikal mücadelenin sürdürülemeyeceğine ikna edecektir.

KAYNAKÇA

Artun, Ali (1978) *Mühendisler Mimarlar*, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara.

Avrupa Birliği (1999) *AB Makine Mühendisliği Endüstrisinin Gelişiminin İzlenmesi*, (çev.) Hayati Soykan, MMO İst. Şb., İstanbul.

Boratav, Korkut (2000) "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?" *Küreselleşme* içinde, (der.) Ahmet Tonak İmge, Ankara.

Hatman, Aziz (1999) "Teknik Elemanların Sınıfsal Konumu", *Teknik Elemanlar ve Sendikalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, Birleşik Metal İş Yayınları, İstanbul.

Kinkır, Kamil (1999) "Açılış Konuşması", *Teknik Elemanlar ve Sendikalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, Birleşik Metal İş Yayınları, İstanbul.

Köse, Ahmet Haşim; Öncü, Ahmet (2000) *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik*, TMMOB, Ankara.

OECD (1996) *Türkiye, Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikası 1993-2003*, TÜBİTAK, Ankara.

Öngen, Tülin (1996) *Günümüzde İşçi Sınıfı*, 2. Baskı, Alan Yayıncılık.

Petrol-İş Yıllığı 97-99 (2000), Petrol-İş Yayın.

Savran, Sungur (1992) "Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması Yeni-Liberalizim", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, (der.) Satılgan ve Savran, Alan Yayıncılık.

Soyak, Alkan (1996) *Teknolojik Gelişme ve Özelleştirme*, Kavram Yayınları, İstanbul.

TMMOB (2000) *Mühendislik ve Mimarlık Kurultayı Karar Taslakları*, Makine Mühendisleri Odası, Ankara.

Tonak, Ahmet (2000) "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?" *Küreselleşme* içinde, (der.) Ahmet Tonak, İmge, Ankara.

Almanya ve Türkiye'de Ulusal Kimliğin ve Devletin Dönüşümü Konferansı üzerine

*Umut Azak**

Sabancı Üniversitesi'nin Hannover Üniversitesi işbirliğiyle 1-3 Haziran 2000 tarihlerinde düzenlediği, "Almanya ve Türkiye'de Ulusal Kimliğin ve Devletin Dönüşümü" konulu uluslararası konferans yoğun bir programa sahipti. Konferansa Almanya ve Türkiye'den katılan araştırmacılar, bu iki ülkedeki uluslaşma macerasının farklı yönlerine tarihsel ve sosyolojik açılardan yaklaşan toplam yirmi iki tebliğ sundular.

İlk olarak, konferansı iki koldan düzenleyen Ayşe Kadıoğlu ve Elçin Kürşat-Ahlers konferansın kavram ve sorunsalını ortaya koyan konuşmalar yaptılar. Kadıoğlu konuşmasında Almanya ve Türkiye'yi karşılaştırmalı olarak çalışmayı gerekli kılan en az iki neden olduğunu söyledi. Bunlardan birincisi, milliyetçilik tiplerine ve buna bağlı olarak vatandaşlık tartışmalarına ilişkindi. Kadıoğlu'na göre, vatandaşlık kategorisinin içinin hızla boşaldığı günümüzde, vatandaş olmanın bir millete mi yoksa devlete mi üyelik/aidiyet anlamına geldiği, her iki ülkede de tartışma konusuydu. İkinci olarak, iki ülkede de irdelenmeye muhtaç bir "yeni sağ" kategorisi belirmekte ve milliyetçilik kimi zaman liberal, kimi zaman sosyal demokrat ve kimi zaman da muhafazakâr söylemlerle eklemlenmekteydi. Bu noktalar ışığında Kadıoğlu, Almanya ve Türkiye'nin karşılaştırmalı olarak çalışılmasının yeni siyasal parametrelerin anlaşılması açısından ipuçları barındırdığını belirtti.

Konferansın "Milliyetçilik, Muhafazakârlık, Ulusal Kimlik" başlıklı ilk oturumunun katılımcıları sadece Türkiyeli akademisyenlerden oluşuyordu. İki buçuk gün boyunca, en çok tartışma yaratan, heyecanı yemek ve çay molalarına da taşınan oturum bu oldu. İlk önce, Arus Yumul, "Azınlık mı, Vatandaş

(*) Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

mı?" başlıklı sunuşunda, Türkiye'de vatandaşlığın, -Varlık Vergisi benzeri uygulamalara gidilen bazı dönemler dışında- yasalar düzeyinde kapsayıcı bir şekilde tanımlandığını, fakat bu tanımın pratikte azınlıklara karşı dışlayıcı bir özellik gösterdiğini savundu. Yumul, Türkiye'de, egemen söylemin, Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkları "Osmanlı hoşgörüsünün nankör nesneleri" ya da "ülkenin zenginliğini müslümanlar aleyhine sömüren yabancılar" olarak gördüğünü ve "ikinci sınıf vatandaşlar" olarak kurguladığını söyledi. Birçok örnekle Türk ulusal kimliğinin bu dışlayıcı yönünü vurgulayan Yumul'un aksine, oturumun ikinci konuşmacısı Ayhan Akman, Türk ulusal kimliğinin "modernist" karakterine işaret ederek, Türk milliyetçiliğinin her şeyden önce "bütünsel bir medeniyet projesi" olduğunu ve toplumsal kimliklerin bu proje temel alınarak yeniden konumlandığını savundu. Türkiye'deki milli kimliğin "etnik" değil, "modernist" bir temele oturduğunu belirten Akman, ulus-altı ve ulus-üstü kimliklerin ancak bu modernist kimlik çözülmeye uğradığı zaman ortaya çıkabildiklerini; böyle bir sürecin de özellikle modernist devlet elitinin meşruiyet krizinin kronikleştiği 1980 sonrasında hız kazandığını söyledi. Bir sonraki tebliği sunan Süleyman Seyfi Öğün de "1923 projesi"nin "milliyetçi" değil, sadece "medenileştirici" bir proje olduğunu savundu. Öğün, bir adım daha ileri giderek siyasi elitin pragmatizm ve "hikmet-i hükümet" esaslarını temel alan politikaları ve genel olarak "Türkler için materyalist gerekliliklerin daima idealizmin önüne geçmesi" nedeniyle, milliyetçilik ideolojisinin Türkiye'de gerçek anlamda yaşayamayacağını söyledi. Öğün, Türk milliyetçiliğinin, bütün dünya milletlerinin aslen Türk olduğu iddiasını içerebilen ütopik kurgusu nedeniyle herhangi bir "öteki" kurgusu tarafından belirlenmediğini; "öteki"si olmayan bir ulusal kimliğin de milliyetçi bir projenin ürünü olamayacağını söyledi. Öğün daha sonra Türk ulusal kimliğindeki yegâne "öteki"nin "gelenek" olduğunu, bunun da medenileştirme projesinin bir sonucu olduğunu eklediyse de, sonuçta, konferansa katılan çoğu akademisyenin iddialarının tam aksi yönünde bir tebliğ sunmuş oldu. Aslında sorun, Öğün'ün kullandığı "milliyetçi" kavramının farklılığındaydı. Öğün'e göre, milliyetçi olmak, ulus-devlet kurma ve uluslaşma süreçleriyle eş anlamlı değildi; milliyetçi olmak ideolojik bir tutarlılık ve bunun için de materyalizm, pragmatizm ve tüketimcilik karşıtı bir söylem gerektiriyordu ki Türkiye'de böyle bir söylemin izlerine -Nurettin Topçu dışında- hiçbir düşünürde rastlanmıyordu. Bir sonraki konuşmacı Simten Coşar, Türk liberal düşüncesindeki milliyetçi motifleri konu alan çalışmasıyla, belki de, Öğün'ün Türkiye'deki ideolojilerin iç tutarlılıktan ve radikallikten mahrum olduğuna dair vurgusunu doğrulamış oldu. Nitekim Coşar'ın tebliği, Cumhuriyet'in üç ayrı döneminde yaşamış üç liberal entelektüelin, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Emin Yalman ve Aydın Yalçın'ın söylemlerinin, liberalizmle çelişen bir biçimde, devlet-merkezli bir milliyetçilik içerdiklerini gösteriyordu.

Arus Yumul'un tebliği ile ortak tezleri işleyen asıl çalışmalar daha sonra, konferansın ikinci günündeki "Milliyetçilik ve Azınlıklar" başlıklı oturumda sunuldu. İlk olarak, hiçbir ulusal kimliğin sabit ve statik olamayacağını savunarak, Türk ulusal kimliğinin oluşumunu ve değişen vurgularını 1919-23, 1924-30 ve 1930'lar olmak üzere üç aşamada inceleyen Ahmet Yıldız, Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin, sistematik bir ırkçılık değilse de, vatandaşlık-Türklük denklemini temel alan "etnisist" bir milliyetçilik olduğunu belirtti. Daha sonra, Ayhan Aktar da "1923-1924 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Türk Milliyetçiliğinin Yeniden Tanımlanması" başlıklı tebliğinde, 400.000 Rumelili Müslüman ile 1.200.000 Anadolulu Rum'un vatanlarından sürülmelerine neden olan nüfus mübadelesinin ekonomik ve toplumsal sonuçlarına değinerek, Türk milliyetçiliğinin "etnik" temelli bir milliyetçilik olduğunu vurguladı. Aktar'ın "etnik" milliyetçilik konusundaki bu vurguyu gayri müslim cemaatlere yönelik devlet politikalarına odaklanarak yapması, Türk milliyetçiliğindeki dinsel aidiyet boyutunun önemine de dikkati çekmiş oldu. Nitekim, oturumun son konuşmacısı olan Leyla Neyzi'nin "Unutmayı Hatırlamak: İstanbul'da Sabetaycılık, Bellek ve Kimlik" başlıklı tebliği, Türk miliyetçiliğinin etnik, modernist ve dinsel boyutlarının birbirlerini dışlamalarının gerekmediğini, hatta bu özelliklerin birbirleriyle iç içe geçerek işlerlik kazandıklarını gösteriyordu. Neyzi, 17. yüzyılda, Selanik'te Sabetay Sevi'nin önderliğinde topluca Müslümanlığı kabul eden, ama yüzyıllardır kendilerine özgü Yahudi ritüellerini ve içe dönük cemaat yapılarını koruyagelen "dönmeler"in Cumhuriyet dönemi Türkiyesi'nde, Varlık Vergisi gibi ayrımcı politikalara maruz kaldıkları için gün geçtikçe Sabetaycı kimliklerini unutma ve bastırma yolunu seçtiklerini, fakat bir yandan da, Kemalist milliyetçiliğin modernist ve laik söylemini sahiplenerek, kendilerini "namaz kılmayan modern Müslümanlar", "Atatürkçüler" olarak tanımlayabildiklerini belirtti. Neyzi'nin çalışması, Türk milliyetçi söyleminin farklı dışlama/dahil etme mekanizmaları barındıran modernist/laik ve etnik/dinsel boyutlarının aynı azınlık üyelerinin yaşamlarını eş derecede etkileyebileceğini gösteriyordu. Bu oturumun sonundaki tartışmalarda Alman ve Türk milliyetçiliklerinin benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde de duruldu. Alman milliyetçiliğinin özümseyici olmayan, dışlayıcı özelliğine karşın Türk milliyetçiliğinin "özümseyemediğini dışlamak" gibi bir özelliği olduğu vurgulandı.

Konferans süresince, Ayşe Kadıoğlu ile Elçin Kürşat-Ahlers'in açılış konuşmalarını saymazsak, Almanya-Türkiye karşılaştırması yapmak konusunda genel olarak yetersiz kalındığını söyleyebiliriz. Böyle bir karşılaştırma çabası tebliğ sunanlardan çok, yukarıda olduğu gibi tartışmalara katılan dinleyiciler arasında görülüyordu. Nitekim, Almanya-Türkiye karşılaştırmasının eksikliğinin hissedildiği "Devlet ve 68 Kuşağı" başlıklı oturum da böyle bir tartışmayla sonuçlandı. Bu oturumun ilk tebliği Detlev Claussen tarafından verildi. Claussen, konuşmasında, Almanya'daki isyancı gençlerin felsefe ve genel olarak te-

oriye en çok başvurdukları ve toplumsal dönüşüm potansiyelinin doruğa çıktığı bir dönem olan 1967 Yazı'ndan bahsetti. Claussen Almanya'daki 68 hareketine eleştirel bir açıdan yaklaşarak, anti-emperyalist, proleter bir hareket olarak sunulan 68'in aslında, gençlerin geçmişten kaçma, "belleksizleşme" aracı olarak Marksizme sarıldıkları bir dönem olduğunu vurguladı. Claussen ayrıca, 1967'de coşkuyla desteklenen Herbert Marcuse'nin bir sene sonra öğrenciler tarafından yuhalanmasına tanık olmuş biri olarak, "teorinin kısa yazı" diye nitelediği 67 Yazı'nın yerini anti-entelektüalizmin aldığına işaret etti ve "entelektüellerin anti-entelektüalizmi"ne karşı dinleyicileri uyardı. Daha sonra, "Öğrenci Hareketlerinin Siyaseti ve Toplumsal Analizi" başlıklı bir tebliğ veren Michael Werz de aynı doğrultuda, 68'e eleştirel bir açıdan yaklaşarak, öğrencilerin isyanının bir tür "sol faşizm" ve "iktidar isteği"ni de içerdiğini belirtti. Oturumun son tebliği ise, Ḥasan Bülent Kahraman tarafından verildi. Türkiye'deki sol harekete eleştirel bir açıdan yaklaşan Kahraman, 1960'lardan bu yana Kemalist paradigmanın oluşturduğu meşruiyet zemininden vazgeçemeyen Türkiye solunun çelişkili durumundan söz etti. Almanya'daki 68 hareketinin ve Türkiye solunun ideolojik sınırları konusunda birçok faydalı bilginin aktarıldığı bu oturumun sonundaki tartışmada, iki ülkedeki 68 hareketinin hangi açılardan farklılaştıkları ya da benzeştiklerine dair sorular ortaya atıldı. Fakat bu sorular büyük ölçüde yanıtsız kaldı.

Daha yoğun bir Almanya-Türkiye karşılaştırmasına ihtiyaç duyulan bir başka oturum da "Kolektif Kimliğin Sembol ve Belirleyicileri" adlı oturumdu. İlk önce, Wolfgang Lenk, "1870'li yıllarda Alman İmparatorluğu'nun Siyasi İkonografisi" konulu tebliğiyle, asker-soylu işbirliğine dayalı, genelde savaşı ön plana çıkaran, ama insancıllık ve duygusallığa da zaman zaman yer veren milliyetçi motiflerin resim sanatına nasıl yansıdığını gösterdi. Oturumun ikinci konuşmacısı Sybille Küste ise Almanya'nın 19. yüzyıldaki milletleşme sürecinin cinsiyet ilişkilerine olan yansımasını ele alarak, kadınları, cephedeki erkeğine destek olan, tamamlayıcı cinsiyet olarak kurgulayan ulus söyleminin "ikiyüzlülüğü"nden bahsetti. Küste'ye göre, milliyetçi politikalar ile gitgide militerleşen Alman siyasi kültüründe erkek ile savaş özdeşleştirilirken, Alman kadınları da, "şehvet düşkünlüğü ve ahlaksızlık" sembolü, düşman Fransız kadınlarına tezat oluşturacak bir şekilde, fedakârlık, sadakat ve namus timsalleri olarak görülüyordu. Her iki konuşmacının da milletleşme-militerleşme ilişkilerine yaptıkları vurgu ve bu ilişkinin resim sanatı ve cinsiyet ilişkileri gibi iki farklı alandaki etkilerini gösteren tebliğlerine karşılık, konferansta bu konuları Türkiye bağlamında ele alan katılımcıların bulunmaması dikkati çekti. Gerçi bu açık, tartışmaya katılan dinleyicilerin, iki ülke arasında militerleşme ve milli kadın imgesi konularındaki benzerliklere işaret etmeleriyle bir ölçüde kapatılabildi. Örneğin, Ayşe Kadıoğlu miliyetçi söylemin kadın kurgusu konusunda Türkiye'nin Almanya'dan farklılaştığı bir noktayı vurguladı: Türk milliyetçi söyle-

minde de kadın, tıpkı Alman kadını örneğinde olduğu gibi düşman/Batılı kadın karşısında namus ve fedakârlık sembolü olarak kurgulanıyordu; fakat, Türkiye'deki uluslaşma sürecinde kadın, aynı zamanda, modernleşme ve Batı medeniyetine dahil olma iddiasının da taşıyıcısıydı ve bu yüzden de hem modern hem de namuslu olmak gibi bir yükümlülük altında bırakılmıştı.

Halil Berktay, Mehmet Akif ve Ömer Seyfettin'in eserlerine odaklanarak, 20. yüzyıl başlarında, Türk milliyetçi söyleminin edebiyata nasıl yansıdığını gösterdi. Aynı oturumda tebliğ sunan Michael Fritsche, "19. ve 20. yüzyılda milliyetçi hareketlerin kolektif semboliği" üzerinde durduğu konuşmasında, Alman elitinin dil ve ırk üstünlüğüne dayalı bir milliyetçi söylemi oluşturma süreçlerine değinerek, Almanya'nın yanı sıra, Sırbistan, Romanya, Arnavutluk ve Türkiye gibi Güney Doğu Avrupa ülkelerindeki milletleşme süreçlerinde de dil ve tarihin kolektif semboller olarak nasıl kullanıldıklarını anlattı. Helmut Bley ise, 1900-1920 yılları arasında Alman İmparatorluğu'nun hayallerinin yıkılmasına tepki olarak aşağıdan gelen sağ radikalleşme konusu üzerinde durdu. İkinci günün "Göç ve Toplumsal Değişimler" başlıklı ilk tebliğini Friedhelm Vahsen sundu. Vahsen, Almanya'da yaşayan Türk göçmen işçilerin eşleri olan kadınlar konusunda yaptıkları bir araştırmanın sonuçlarından bahsetti. Almanya'daki göçmen Türkler'e değinilen bir diğer oturum da aynı gün yapılan "Yeni Sağ ve Radikalizm" konulu oturumdu. Rainer Schulte Almanya'da yaşayan Türk gençleri konu alan gençlik araştırmalarına değinirken, Hartmut Griese, yine Almanya'daki gençler arasında giderek artan etnik temele dayalı, yabancı karşıtı şiddeti konu alan bir konuşma yaptı. Oturumun diğer bir konuşmacısı, Burak Arıkan ise tebliğinde, Türkiye'deki aşırı milliyetçi söylemi temsil eden Milliyetçi Hareket Partisi'nin, Aydınlar Ocağı'nın geliştirdiği Türk-İslâm Sentezi ideolojisini benimsediği 1970'li yıllardan, hükümet ortağı olduğu bugüne dek geçirdiği aşamaları özetledi. Konferans, "Devlet ve Milletin Dönüşüm Süreci" başlıklı bir oturumla sona erdi. "Egemenlik, İktidar ve Sorumluluk Arasında Ulusal Devlet Biçimleri" başlıklı bir tebliğ veren Uli Bielefeld'in ardından sözü alan Ines Katenhausen Federal Almanya'nın 1945-1955 yılları arasında, Avrupa ile entegrasyon sürecine değindi. Son olarak, Rolf Wernstedt, Almanya, Orta ve Doğu Avrupa'daki 1989 sonrası demokratik dönüşüm süreçlerini konu alan bir sunuş yaptı.

Sonuç olarak, konferansın sürdüğü iki buçuk gün boyunca Almanya ve Türkiye hakkındaki çok farklı konuda yoğun bir bilgi bombardımanı altında kaldık. Her şeyden önemlisi ise, genelde yapageldiğimiz gibi sadece Türkiye ve Türk milliyetçiliği üzerine düşünmekle kalmadık, bir başka ülke, yani Almanya üzerine de düşünmeye zorlandık ve milliyetçilik çalışmalarının karşılaştırmalı analizleri içermesinin gerekliliği konusunda bir kez daha ikna olduk.

XI. Uluslararası Sözlü Tarih Toplantısı

Esra Özyürek - Dicle Koğacıoğlu***

Uluslarası Sözlü Tarih Birliği'nin (IOHA) onbirinci toplantısı bu yıl 15-19 Haziran tarihleri arasında İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesi'nde yapıldı. "Tarihin Kesişim Noktası: Deneyim, Bellek, Sözellik" başlığını taşıyan toplantıda aynı anda yapılan pek çok paralel oturumda yüzlerce sunuş yapıldı. Bu sunuşlarda Ortadoğu'daki mülteci ve tutuklu kadınlardan, Latin Amerika'da diktatörlükler altında yaşayan insanlara kadar farklı zaman ve mekânlarda geleneksel tarih yazımından dışlanmış hikâyeler tartışılma imkânı buldu.

Sözlü tarih, hem kolaylıkla uygulanabilir bir metod olduğu, hem de geleneksel kaynaklara dayalı tarih yazımının dışında kalan tecrübelere ulaşmayı mümkün kıldığı için Türkiye'de ve tüm dünyada giderek yaygınlık kazanmakta. Bu metod ilk önce 1960'larda radikal bir grup tarihçi tarafından oraya atılmıştı. Şimdi ise sosyolog, antropolog, edebiyat eleştirmeni, siyaset bilimci gibi farklı disiplinlerden gelen akademisyenler kadar politik aktivistler ve amatör tarihçiler tarafından da yaygınlıkla kullanılıyor. Sözlü tarih çalışmaları hakkında, mülakatçinin hayatını anlatan kişiye karşı konumundan, ortaya çıkan ürünün toplumsal, kültürel, sözel, yazınsal ve de sunuşsal ögelerle etkileşimine kadar birçok bağlamda ilginç tartışmalar oluşuyor. Bu tartışmaların zenginliğinin ve çokyönlülüğünün ana sebebi ise sözlü tarih metodunun akademik analizlere derinlik katmanın yanında yazılı kaynaklara ulaşamayan kişi ve grupların seslerinin duyulmasını da sağlamaya çalışması.

Konferansta Türkiye üzerine yapılmakta olan ilginç sözlü tarih çalışmaları da yer aldı. Yapılan bu sunuşların çoğunu bir araya getiren temel sorular toplumda etnik kimlik, toplumsal cinsiyet, sosyoekonomik statü ve siyasi ideoloji

(*) Michigan Üniversitesi, Antropoloji Bölümü.
(**) SUNY (Stonybrook), Sosyoloji Bölümü.

bağlamında farklı pozisyonlarda olan kişilerin benliklerini nasıl kurdukları ve hayatı nasıl anlamlandırdıkları idi. Araştırmacıların en çok ilgi gösterdiği grup ise üyeleri aramızdan bir bir ayrılmakta olan Cumhuriyet kuşağı idi. Bunun yanında aile tarihi, kuşaklar arası farklılıklar, kişilerin değişik sosyal hareketlerdeki rolleri ve etnik kimlik oluşumu, tartışılan konular arasındaydı. Konferans boyunca en çok ilgi gören panellerden biri ise "20. Yüzyılda Çatışma ve Travmanın Sureti: Ermeni Tecrübesi" adlı panel oldu.

Toplantının iyi taraflarından biri, sunuşların özetlerinin daha önce yayımlanmış olmasıydı. Bu hem sunuşları önceden okuyarak konferansa gitme, hem de kaçırılan sunuşlar hakkında bilgi edinme şansı sağladı. Ancak konferans ücretinin hayli yüksek olması ve de konferansın yeterince duyurulmamış olması, katılımı azaltan sebeplerdi. Sunuşları internette açılan bir sayfaya koymak, hem konferans masraflarını azaltarak daha çok kişinin sunuş yapmasını ve dinlemesini sağlayabilir, hem de kişilerin yalnızca ilgisini çeken makalelere ulaşmasını sağlayabilirdi.

Konferansın başında ve sonunda yer alan Uluslararası Sözlü Tarih Birliği'nin yönetim toplantılarında önemli bir tartışma konusu da gelecek yıllardaki toplantılarda yapılan her sunuş başvurusunu kabul edip etmemek oldu. Anlaşılan tarih yazımını demokratikleştirmeyi de amaçlayan bu oluşumda, sunuşların orijinalliğini ve yetkinliğini önemseyen akademik kaygılarla, herkesin sesini duyurma ihtiyacına önem veren politik kaygılar sözlü tarihçiler arasında bir süre daha çekişmeye yol açacak.

Abstracts (İngilizce özetler)

Engineers and architects in Turkey: Their economic class positions and professional ideologies

AHMET HAŞİM KÖSE - AHMET ÖNCÜ

The main purpose of this paper is to establish the relationship between the objective conditions of engineers in Turkey and their subjective formations. With this aim, we first present in general terms the observations and findings of the "Research on the Identity and Professional Organization of Engineers and Architects in Turkey", carried out in 1998. Then we render operational for the purposes of empirical investigation an analytical framework aiming at the identification of class positions, and taking the database of the research as our point of departure, distribute engineers to economic class positions. In the subsequent sections we try to determine the professional ideologies of these classes in relation to the professional ideologies expressed in the visions of Frederick W. Taylor and Thorstein Veblen, and discuss the kind of interaction that may exist between the political preferences and views of the engineers who subscribe to these ideologies and the perceptions they have of their professional identity.

⌘

Technological change and engineers

HACER ANSAL

The radical transformation process that is experienced in capitalist societies affect the position of engineers. The essay questions whether there is a transformation in the position and role of engineers within capitalist production, due to techno-

logical changes that function for a more flexible production. Different organizational models of engineering, post-Fordist flexible organization types and the adaptation of microelectronics in production processes are analyzed. The aim is to determine the effect of technological change on the engineer's position in labor process. Here it is asserted that new technologies do not have a structure contradicting with Taylorist labor process; rather engineers are still employed by considering the requirements of profitability and capital accumulation, as it was the case in Fordist era.

⌘

Engineer, 1975-2000

ALİ ARTUN

Twenty-five years ago a research on architects and engineers was published. This year a new research on this subject is published and this essay is an attempt to give a picture of the transformation lived in this twenty-five year period. How these transformations affect the position of engineers is the main problematique of the article. Post-Fordist flexible production, primacy of financial capital, informalization, digitalization, deprofessionalization, desalarization, increasing alienation and decreasing solidarity are the major components of this transformation. The engineer is under thr threat of informalization and digitalization. Industry, factory, and machine required the engineer but now manufacture type production re-spreading. Digital technologies compensate intellectual labor. So, loosing their privileged positions, engineers are forced to a competition conditioned by globalization. Engineer became one of the many members of informal production community.

⌘

The class profile of technical staff

TÜLİN ÖNGEN

This paper attempts to deal with some critical issues concerning class situations of white-collar enginering workers. It first intends to clarify the prevailing conceptional and theoretical confusions with reference to the subject. Mainly, the popular discourse implying that capitalist societies witnessed a radical shift in its class nature due to transformation of existing labor process and property relations, has induced a new conception of class contrary to that of conventinal Marxist view. Here, the main presumption of this assertion which are shared commonly by Weberian authors and to some extent by particular sections of neo-Marxists, is that tranformation of work process through entrance of new technologies into

production, has created new social forces likely technical and managerial elites whose locations are not recognized by existing class structure.

This view follows stating that the core hierarchy embodied in work process originates from functional differention (task fragmentation) regardless of occupants' possessional statutes in production relations. Accordingly, it concludes that scheme of technical division of labor is the chief determinant factor of class boundries by describing distinct forms of class location for white-collar workers including technical and managerial cadres.

It is obvious that such sort of assertions referring to Weberian, functionalist or structuralist criterions as well, are non-Marxists. Because, nowadays, huge amount of devoted works has completely proved that social classes originated from social division of labour. Indeed, in Marx's own text, social classes were analyzed within the context of production relations and each fraction of classes was identified according to their members' roles in production process, not to their occupational statutes. Thus, following the Marxist class conception, it is right to state that places in the production process which are originally determined by ownership of means of production, conditions the class situations as well as the boundries between classes. This also suggests that the major part of white-collar workers including those responsible for design, planning, cooperation and control of production, are elements of 'collective worker' regardless of their formal engagement with work procedures.

However, conventional measures proved some degree of incompetency for recognition of modern working class, alternative perspectives and sophisticated methods are required to elaborate such complicated class positions providing certain groups of technical and administrative personel with a considerable degree of autonomy to experience. Indeed, some recent surveys which profoundly examined the different "modes of production and organization of technical work", explored that technical manpower performing a direct control over labour process and direct producers as well, embodied an evident perception of technological expediency reflecting technocratic values and professionalist measures shaped by their privileged positions. It was also illustrated that they might exhibit some organizational practices implicitly accompaning with corporatist and conformist attitudes favoring the firm's profit and their own professional interests as well, versus class interests and solidarity of labour. These empirical surveys explicitly reveal that more comprehensive inquiry is required on the subject, since 'professionalism' in terms of work practices and organizational attitudes is a crucial factor in the course of class identification of technical manpower. Thereby, it is the prime topic of contemporary Marxian class problematic to be dealt in details.

The diverging roads of architects and engineers

ERHAN ACAR

Building through history involved a unified process in which the issues of "how much to build?" and "how to build?" were the same question. Although this unity has continued until recent times in various countries in the personality of "architect-engineers", the two vocations have drifted eventually into two distinctly separate professions. The different roles architects and engineers play today in the building process create various combinations of cooperation and conflict in their perceptions, interpretations and realizations of "the project".

This article, organized in a form not unlike the building process itself, brings together individual contributions from numerous architects, planners and engineers to discuss the practice, education and future of their different roles in the building process. The domination of the building process by the initial design decisions of architects stands out as one of the prominent issues in practice; while on the contrary, architectural faculties are generally marginalized in education in the technical universities dominated by engineering faculties. This double sided gap between the two professions may stand a chance of being overcome in the future by the appropriate development of computer aided design.

On the "engineers" of forests and soil in Turkey

YÜCEL ÇAĞLAR

The two engineering disciplines, forestry and agricultural engineerings, are directly related with the management of nature. The state plays a determining role in both of the areas. Engineers in both areas are employed by the state. The aim of the article is to look at the position of these engineers and the reasons behind the continuation of problems like deforestation, soil erosion and contamination, and using of the soil for extra-agricultural purposes.

The poor, food security, genetic engineering and transnational companies

ZÜLKÜF AYDIN

During the past two decades genetic engineering (GE) has imposed itself on the agricultural systems of the world. GE, also referred to as genetic modification (GM), is a process in which isolated or cloned genes are transferred into the DNA of another organism. This technology was first applied to medicine but as the new scientific knowledge was released it was adopted and developed by agro-chemical seed companies. GE allows scientists to design a plant with certain characteristics such as a plant that contains the correct combination of genes to make it resistant to a particular disease, thus increasing crop yields.

Proponents of the new technology claim that it provides the solution to the world's starving millions whilst opponents believe it will do more harm than good. Since the decline in the productivity of the high yield variety seeds of the Green Revolution pressure has mounted to find new ways in which agricultural output can be increased to ensure an adequate food supply for the world's growing population. GE has become the latest technology promising more food for the hungry but this article argues to the contrary and maintains that the optimism surrounding GE is flawed in several ways. Rather than generating greater food security GE is likely to damage the ability of those in developing countries to feed themselves. In order to illustrate these shortcomings and their effect of upon the food security of the developing world the article is divided into six sections.

Section 2 looks at the theory of hunger and illustrates how the failure of GE technology to grasp the true causes of hunger will hinder its attempts to alleviate hunger. The contention this section is to insist that GE will make more food available but not necessarily reduce hunger because hunger is more than a production problem. Next section draws parallels between the Green Revolution and the wave of GE agriculture is experiencing at the moment. Section 5 focuses upon the ownership structure of GE technology, which does not inspire any confidence in the industry's claimed aim off alleviating world hunger. Section 6 looks at the way in which GE technology has given rise to food patenting, a process which endangers the ability of millions to feed themselves. Lastly, Section 7 identifies the final turning in the path that GE technology is taking.

It is important to consider the potential effects of GE on global food security and in particular the food security of the world's poorest countries. The underlying causes of hunger need to be tackled by any innovations designed to alleviate hunger and it is imperative that past mistakes are not repeated. Furthermore, if GE technology is going to help achieve food security it's driving force must be genuine concern for the world's hungry and not corporate profit.

MUSIAD from the perspective of business-state relations in Turkey

AYDIN UĞUR - HALUK ALKAN

This study aims to analyze Independent Industrialists and Businessmen's Association (MUSIAD) -founded in 1990 by 12 young businessmen in Istanbul-, its organizational structure, perception and behavior tendency of its members and its relations with political authorities as a pressure group. MUSIAD is an organization which gather Turkish religious businessman groups under an umbrella.

In this study, the topic is examined from the dominant businessman-politics perspective in Turkey, taking a critical stance against this perspective. In this framework, the following factors are examined; the characteristic role of political authorities in the establishment of business organizations and economic area; the existence of sharp interest differantiations among businessman organizations; the selective and punishing policies of governments among business groups disputing with each other.

First, the organizational structure of MUSIAD is analyzed and widespread organizational strategy and economic and social profile of its members are brought up. Second, the evolution of MUSIAD's relationships with political authorities is analyzed. Third, the evolution Association passed in the framework of February 28 is analyzed, by focusing on Welfare Party. In the final part of this study, the position of MUSIAD is evaluated in the dominant relations framework in Turkey and inferences about strategies Association could follow in the future are expressed.

⌘

Translation bureau and cultural policies in creating a Turkish identity: Domesticating translations

ÖZLEM BERK

The first intense translation activity in Republican Turkey was carried out by a government-established Translation Bureau (1940-1967). The years between 1940-1946 are the subject of this article, as the most productive period of the Bureau, when it was still under the single-party regime and thus reflected government policies. Emphasis is given to Nurullah Ataç and Sabahattin Eyuboğlu, the first two directors of the Bureau and at the same time the most productive translators of that time who set the first translation norms and determined the first approach towards translation which was to domesticate translations. Finally, the purposes and the implications of the domesticating approach for Turkish culture are discussed.

XI. Ulusal Psikoloji Kongresi

"Yeni Binyılın Eşiğinde Türkiye'de Psikoloji Hayatın Neresinde"

E.Ü. Psikoloji Bölümü – Türk Psikologlar Derneği

19-22 Eylül 2000 - Atatürk Kültür Merkezi

SEMPOZYUM: 19 Eylül 2000 - Atatürk Kültür Merkezi

YURTTAŞLIK BAĞLAMINDA KİMLİK VE AVRUPA BİRLİĞİ

Avrupa Birliği Yurttaşlığının Oluşumu Sürecinde Ulusal, Diyasporik, Yerel, Etnik, Dinsel, Bireysel ve Cinsiyete İlişkin Aidiyet Biçimleri

I. BÖLÜM: Yurttaşlığa ve Kimliğe İlişkin Normatif Yaklaşımlar

09:00-09:30 Prof. Nuri Bilgin, E. Ü. Psikoloji Bölümü / Yurttaşlık Bağlamında Kimliği Anlamak

09:30-10:00 Hakan G. Sıcakkan, Bergen Üni. Karşılaştırmalı Politika Bölümü, IMER / Yurttaşlık Bağlamında Bireysel ve Kollektif Kimliklerin Karar Verilemeyen Önceliği: Siyaset Felsefesi Açısından Yurttaşlık ve Kimlik Modellerinin Ardındaki Ontolojik Varsayımlar

10:00-10:30 Else Kveinen, Bergen Üni. Karşılaştırmalı Politika Bölümü / Post-Westphalian versus Community Citizenship in EU: Linklater's and Walzer's Theses

10:30-10:40 Ara

II. BÖLÜM: Avrupa Birliği Yurttaşlığı Bağlamında Jakoben Model'in Çoğulculuğa İlişkin İkilemleri

10:40-11:10 Veronique Dimier, Grenoble Üni. Fransa /
Meeting between the French Jacobeanism and EU Pluralism

11:10-11:40 Filiz Kartal, TODAİE / Avrupa Birliği'nin Çoğulcu ve Türkiye'nin Cumhuriyetçi Yurttaşlık İdeallerinin Karşılaşması: Uzlaşma Yolundaki Olanaklar ve Engeller

11:40-12:10 Fuat Keyman, Siyaset Bil. ve Kamu Yön. Böl., Bilkent Üni. /
Globalleşme ve Yurttaşlık: Türkiye ve Avrupa Birliği

12:10-13:00 Öğle arası

III. BÖLÜM: Avrupa Birliği Yurttaşlığı Bağlamında Etnik-Milliyetçi Model'in Çokkültürlülüğe İlişkin İkilemleri

13:00-13:30 Karl Henrik Svensson, Bergen Üni. Sosyal Antropoloji Bölümü, IMER /
National Identity and Multiculturalism in the Context of Germany

13:30-14:00 Randi E. Gressgard, Bergen Üni. Sosyoloji Bölümü, IMER /
Identity and Multicultural Dilemmas in the Norwegian Context

14:00-14:10 Ara

IV. BÖLÜM: Göç Bağlamında Aidiyet ve Kimlik Paradoksları

14:10-14:40 Eero Olli, Bergen Üni. Karşılaştırmalı Politika Bölümü, IMER /
Different Types of Identities According to Mary Douglas' Cultural Theory

14:40-15:10 Serdar Semen, Bergen Üni. Felsefe Bölümü, IMER / Aidiyet Özlemi Üzerine Felsefi Bir Sorgulama

15:10-15:40 Bülent Diken, Lancaster Üni. Sosyoloji Bölümü / Hız Toplumunda Göç: Yeni Bir Paradoks

15:40-15:50 Ara

V. BÖLÜM: Kimlik Oluşumu ve Aidiyet Biçimleri

15:50-16:20 Mette Andersson, Bergen Üni., IMER /
Ethnic 'Entrepreneurs' - Negotiations of Gender, Ethnicity and Identity

16:20-16:50 Prof. Yngve Lithman, Bergen Üni., IMER /
The Cultural, The Aesthetic, The Social: Modes of Belonging among the Youth

16:50-17:00 Ara

17:00-18:30 Tartışma Moderator: Hakan G. Sıcakkan (Tüm oturumlarda simultane çeviri yapılacaktır)

Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü, İzmir, Türkiye (Nuri Bilgin)
IMER, Centre for Social Research, University of Bergen, Norveç (Yngve Georg Lithman)
Karşılaştırmalı Politika Bölümü IMER, University of Bergen, Norveç (Hakan Gürcan Sıcakkan)
İŞBİRLİĞİYLE

Sempozyumu Düzenleyenler
Hakan Gürcan Sıcakkan, Department of Comparative Politics and IMER, University of Bergen, Norveç, Melek Göregenli, Ege Üni. Sosyal Psikoloji Anabilimdalı, İzmir, Türkiye

Toplum ve Bilim

79

Johnson Güzellik, tat ve tüketimcilik **Artun** Sanat tarihleri ve sanatın çağdaşlaşması **Baydar-Nalbantoğlu** Öteki mimarlıklar **Armaner** Sanatçı / Sanat yapıtı ilişkisi **Yasa-Yaman** 1950'lerde Türkiye'nin sanatsal ortamı **Ergur** Sanal gerçekliğin ideolojik bağlamı **Yetkin ve Serçe** İzmir Borsası ve Milli İktisat **Durakbaşa** Bir sempozyum: "Sınırda yaşamak..." **Günal** "Bilanço 1923-1998" Kongresi

80

Suner Doğu Asya haritaları **Dirlik** Tarihsel perspektiften Çin Kültür Devrimi **Abbas** Hong Kong: Göç ve gözden yitiş **Heryanto** Yeni Düzen Endonezyası'nda güç ilişkileri **ARENA / Yuvarlak Masa** Doğu Asya ve ekonomik kriz **Göle** "Batı-dışı modernlik" kavramı üzerine **Akgündüz** Osmanlı İmparatorluğu ve dış göçler, 1783-1922 **Özkırımlı** Milliyetçilik antolojilerinden seçmeler

81

Baker Ulusal edebiyat nedir? **Akyıldız ve Karacasu** Türk hümanizmi ve edebî kanonun oluşumu **Köksal** *Devlet Ana* ve *Osmancık*: İki kuruluş anlatısı **Oğuzertem** Taklit aşklardan taklit romanlara **Parla** Peride Celâl'in *Kurtlar*'ında gizli ve açık metinler **Velioğlu** Muhafazakâr dekadans: *Ağır Roman* **Yalçınkaya** Yazarın uzun süren vedası **Uysal-Elkatip** "Modernleşen" Türk edebiyatına bir bakış **Göker** Örtünme pratiği ve din alanı

82

Ayata Resmî dışlanma ile vesayetçi çokkültürcülük arasında **Kaya** Türk diyasporasında etnik stratejiler ve 'çok-KÜLT-ürlülük' ideolojisi **Karakaşoğlu-Aydın** Almanya'da başörtüsü olayı **Yalçın-Heckmann ve Unbehaun** Göçmenlerin dernekleşme ve cemaatleşmesi **Nohl** Göçmen gençlerin çok boyutlu habitusu **Aktay** Aklın sosyolojik soykütüğü **İrem** Muhafazakâr modernlik ve Türkiye'de Bergsonculuk **Robins ve Aksoy** Derin millet ve Türk sinema kültürü **Koçak** CHP üzerine yeni bir araştırma

83

Erdoğan Devleti idare etmek: Mâduniyet ve düzenbazlık **Ergene** Mâduniyet okulu, post-kolonyal eleştiri ve bilgi-özne sorunu **Ocak** Osmanlı Mehdici hareketlerinin ideolojik arkaplanı **Kırlı** Kahvehaneler ve hafiyeler: Osmanlı'da sosyal kontrol **Quataert** Maden işçilerinin hayatı: 1870-1920 **Yılmaz** 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda mahremiyetin sınırları **Özbek** Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal yardım: 1839-1918 **Pamuk** Osmanlı ekonomisinde devlet müdahaleciliğine yeniden bakış **Yıldırım** Osmanlı esnafında uyum ve dönüşüm: 1650-1826 **Somel** Osmanlı modernleşme döneminde periferik nüfus grupları **Baer** Yahudilerin Osmanlı'daki nüfuzlarını yitirmeleri **Adanır** 1945 sonrası Balkan tarih yazıcılığında Osmanlı **Köksal** Tanzimat döneminde Bulgaristan **Reyhan** Taşranın Osmanlı-Türk siyasal hayatına etkisi **Artan** Yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı **Durukan** Osmanlı araştırmalarında bazı yeni açılımlar **Yumul** Osmanlı'nın ilk anayasası **Özel** 13. Türk Tarih Kongresi

84

Öncü Elias ve medeniyetin öyküsü **Esenbel** Türk ve Japon uygarlık süreçleri **Yumul** Bitmemiş bir proje olarak beden **Navaro-Yaşın** Cumhuriyetin ilk yıllarında evişinin rasyonelleşmesi **Hammer** Norbert Elias'ın uygarlık kuramı: Eleştiriler ve gelişmeler **Imbusch** Uygarlık kuramı ve şiddet sorunu **Yontar** Norbert Elias'ın insan bilimleri kavramı ve bilgi sosyolojisi **Çağlar** Alman-Türkleri ve tüketim çalışmaları **Gencer** Türkiye'de laikliğin tarihî dinamikleri **Yalçın-Heckmann** Kürt aşiretleri, aşiret liderleri ve global süreçler **Dursun** Zaman: Modern ve postmodern **Atay** Hilâfeliğin kaldırılması üzerine

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354